

485/32

CURS
DE
TEOLOGIE FUNDAMENTALĂ

SAU
APOLOGETICĂ

(M)
256679

DE
Preotul IOAN MIHĂLCESCU
PROFESOR LA FACULTATEA DE TROLOGIE DIN BUCUREȘTI

256680 i

—
VOLUMUL I.
—

BUCUREȘTI
LIBRĂRIA PAVEL SURU, CALEA VICTORIEI, 108.

1932

Jms. A. 33.157

CURS
DE
TEOLOGIE FUNDAMENTALĂ
SAU
APOLOGETICĂ

DE
Preotul IOAN MIHĂLCESCU
PROFESOR LA FACULTATEA DE TEOLOGIE DIN BUCUREȘTI

VOLUMUL I.

Introducere.— Istoria apologiei și a Apologeticei.— Ființa și origina
religiunii.— Inceputul și dezvoltarea Istoriei Religioanelor.
Impărțirea religiunii.— Religionea primitivilor.

BUCUREȘTI
LIBRĂRIA PAVEL SURU, CALEA VICTORIEI, 108.

1932

TELEFONUL UNIVERSITĂȚII
61430
COTA.....

B.C.U. Bucuresti

C59827

RC 29/03

INTRODUCERE

§ 1. Definiție.

1. Numirea de Teologie, în sens general și etimologic, însemnează învățătura despre Dumnezeu și despre lucrurile dumnezeiești: *λόγος περι τοῦ θεοῦ καὶ τῶν θείων* = *Doctrina de Deo sive de Divinitate et de suis operibus*.

Pentru că în învățătura despre Dumnezeu se cuprinde și raportul în care omul trebuie să stea cu Dumnezeu, ceea ce cu un singur cuvânt se cheamă religione, Teologia se poate defini mai scurt ca știința religioasă: *doctrina sive scientia religionis*.

Atât punctul de plecare, cât și obiectul Teologiei, precum și scopul sau ținta către care ea tinde sau conduce, este Dumnezeu. De aceea s'a zis: „*Theologia Deum docet, a Deo docetur et ad Deum ducit*“.

Grecii dau numele de teologi lui Orfeu, Omer și Esiod, pentru că trataseră în operele lor despre zei, le dedicaseră poeme, le compuseseră imne și rugăciuni și se credeau inspirați. Tot ceea ce acești înțelepți bărbați au afirmat sau învățat despre zei, nu este însă decât produsul unei fecunde fantazii, e pură mitologie, cum sunt mai toate religiunile păgâne. De aceea nu este Teologie în adevăratul înțeles al cuvântului decât cea creștină și într'o anumită măsură și cea mozaică, pentru că numai aceste două religiuni se întemeiază pe revelațiunea dumnezeiască sigură și pozitivă.

În perioada patristică s'a înțeles uneori prin Teologie numai Sfânta Scriptură, întru cât ea cuprinde cuvântul

lui Dumnezeu, fixat și transmis prin scris, și este un izvor nesecat de învățături despre Dumnezeu și despre lucrurile sale. Așa a înțeles Teologia d. ex. autorul scrierii „*Despre ierarhia cerească*“, atribuită sfântului Dionisie Areopagitul.

Alte ori se înțelegea prin Teologie numai doctrina despre Dumnezeu în sine, sau despre însușirile dumnezeiești, sau despre Sfânta Treime, sau despre a doua sau a treia persoană a Sfintei Treimi etc. Așa d. ex. sfântul Ioan Evanghelistul poartă și numele de teolog, pentru că a căutat să dovedească, în Evanghelia sa, dumnezeirea lui Iisus Christos, pe care l-a înfățișat ca Fiul al lui Dumnezeu. Tot așa și sfântul Atanasie cel Mare, care a apărat dumnezeirea Fiului împotriva ereziei lui Arie și sfinții Grigore Teologul și Vasile cel Mare, cari au apărat atât dumnezeirea Fiului cât și pe a Sfântului Duh.

Incepând de prin veacul XII, termenul de Teologie s'a luat într'un înțeles mai larg, înțelegându-se prin el mai întâi întreaga învățătură a revelației divine și despre revelația divină și după aceea toate disciplinele care au de obiect religionea creștină.

Dăfinițiunea Teologiei, în urma celor spuse, ar fi dar: Expunerea științifică a învățaturii despre Dumnezeu și despre lucrurile sale, sau știința religiei cuprinse în Sfânta Scriptură și în Sfânta Tradițiune.

2. Din punctul de vedere al felului cum se câștigă cunoștințele ce fac obiectul Teologiei, avem: *Teologia revelată* sau propriu zisă, care se întemeiază mai mult pe revelația dumnezeiască, supranaturală, fără a nescoti însă rațiunea și *Teologia naturală*, care scoate învățătura despre Dumnezeu și despre lucrurile sale numai din revelația naturală. (Teologia naturală, deși poartă numele de Teologie, este totuși mai mult o disciplină filosofică, un produs al raționalismului, care nu admite nimic ce trece peste puterile rațiunii). În acest sens au scris *Cristian Wolff*, *Jules Simon*, filosof francez († 1896 „*La religion naturelle*“). Din cadrul științelor teologice, fiindcă se ocupă mai deosebit și în mod exclusiv cu expunerea învățaturii despre Dumnezeu și

despre lucrurile sale face parte indeosebi *Teologia dogmatică*. Ea se ocupă cu expunerea învățăturilor creștine numite dogme, de unde și numele ei. Dogmele sunt adevăruri strict creștine. Numele de Teologie dogmatică ar trebui dar să se dea numai acelei părți ce cuprinde aceste adevăruri: dogmele; dar el se dă și acelei părți ce exprimă cunoștințe generale. De aceea, aceasta se numește Teologie dogmatică generală, iar cea dintâi, Teologie dogmatică specială. Dogmatica generală expune rațiunea de a fi a credinței religioase comune tuturor religiunilor, servindu-se de argumente istorice și filosofice, deci raționale. A doua expune numai adevărurile creștine și se servește pe lângă argumente raționale și de argumente din revelațiunea Vechiului și Noului Testament. Din această cauză cea dintâi se numește și *Propedeutică sau Hodegetică*, cum și *Teologie fundamentală*. Se mai numește și *Teologie filosofică sau speculativă*, pentru că în expunerile sale face mult uz de Filosofie și de speculație, cu toate că numele acesta se poate da și celei speciale. Teologia fundamentală poate purta numele și de *Apologetică*, fiindcă scopul său ultim e de a apăra religiunea creștină contra atacurilor din afară. Numele de Apologetică este relativ nou, dar trebuința de a apăra religiunea creștină este tot așa de veche ca și biserica creștină. Insuși Mântuitorul Christos se apără contra cărturarilor. Avem apoi apologia sfântului arhidiacon Ștefan în sinedriu și a sfântului Pavel înaintea lui Agripa, (Acta. VII, 2—54).

3. În ce privește termenul de Apologetică, care este obiectul acestei științe și locul pe care-l ocupă între celelalte discipline teologice, părerile se împart în 4 categorii: 1) *Schleiermacher, Sack, Drey, Lechler* și alții, numesc Apologetică știința care tratează despre esența religiunii creștine sau despre adevărurile fundamentale și veșnice ale religiunii pe care o apără, spre deosebire de Teologia dogmatică, care tratează adevărurile trecătoare ale unei oarecare religiuni și numai într'un timp anumit. Dimpună cu Polemica, ea stă la poarta studiilor teologice și servește ca punte de trecere dela

Filosofie la Teologie. 2) Alții ca : *Rosenkrantz, Dorner, Hagenback*, etc. spun că Apologetica și Polemica își iau materialul din Teologia istorică și exegetică, apără adevărul absolut al creștinismului împotriva atacurilor din afară și ca atare stau în fruntea Teologiei dogmatice. Deci, Apologetica ar fi partea introductivă a Teologiei dogmatice speciale. 3) *Baumstark* și *Ebrard* fac din Apologetică o știință independentă de toate celelalte științe teologice, deosebită și de Teologia dogmatică. După ei Apologetica ar avea de scop să apere religia creștină contra atacurilor venite din afară de biserică. În fine, a 4-a părere este a acelor care consideră Apologetica creștină ca arta convingerii savante din partea bisericii. Reprezentanții acestei păreri sunt : *Hoffman* și *Steude*. După aceștia deci, scopul Apologeticei e de a învăța pe clerici cum să apere doctrina bisericii în orice împrejurare. Cu ea trebuie să se încheie studiile teologice.

4. Din aceste patru păreri, cea mai potrivită este a doua. Numele de *Teologia fundamentală* ne indică mai mult conținutul, pe când cel de Apologetică mai mult felul de aranjare al materiei, adică : Teologia fundamentală se expune după metoda apologetică.

Teologii roman-catolici aproape toți au luat-o în acest sens.

Protestanții evită numele de Teologie fundamentală și întrebuințează numai pe cel de Apologetică. Sub numele de Teologie fundamentală e o singură operă, a lui *Voigt*.

În biserică noastră, Apologetica e considerată ca una și aceeași cu Teologia fundamentală. Așa la Ruși, *N. Rojdetwenschi*, deși pune Apologetica la începutul studiilor teologice, totuși spune că stă în mai strânsă legătură cu Teologia dogmatică.

Mulți dintre teologii romano-catolici întrebuințează pentru numirea de Apologetică pe cea de Apologie. Este vreo deosebire între ele ? Apologetica se deosebește de Apologie și ca fond și ca formă. Apologia ca formă poate fi : disertație, epistolă, roman, predică. Ca fond, poate fi din toate ramurile teologice, apărând un

punct de credință sau mai multe. Punctul de vedere al apologiei variază după atacator. Apologetica, ca știință, are formă și fond neschimbător și, oricât de numeroase sunt atacurile, ele se resping după reguli stabilite. Ea este știință pură, pe când apologia este mai mult o formă literară. Și totuși, multe lucrări apologetice cu înalt caracter științific poartă în Romano-catolicism modestul titlu de apologie. Așa sunt întitulate d. ex. lucrările de acest gen ale lui: *Paul Schanz*, *Constantin Gutberlet*, *Franz Hettinger*, *Hermann Schell*, toate în limba germană, și ale lui: *C. A. M. Weiss* și *Duilhé de Saint-Projet*, în limbile germană și franceză.

§ 2. Istoria apologiei și a Apologeticii.

1. Apologetica este o știință relativ nouă, pe când apologia este tot așa de veche ca și creștinismul. Mai mult chiar: orice religie și-a avut și-și are apologiile și apologetii ei, dar la știința apologiei, la Apologetică, s'au ridicat numai religiunile superioare, acelea care au dominat spiritele vreme mai îndelungată și au numărat printre aderenții lor popoare care au atins un însemnat grad de cultură și din sânul acestora bărbați cu o adâncă înțelepciune.

În ce privește creștinismul, Mântuitorul însuși și sfinții apostoli au fost nevoiți să apere învățătura Evangheliei împotriva criticii și atacurilor din partea cărturarilor iudei. Cele mai multe din disputele contradictorii ale Domnului nostru Iisus Christos cu cărturarii iudei și dojanele pe care el le-a adresat fariseilor nu sunt altceva decât apologii. Sfântul arhidiacon Ștefan ne-a lăsat un strălucit model de apologie, păstrat și transmis posterității de Faptele Apostolilor (VII). Dela sfântul apostol Pavel avem deasemeni mai multe apologii dintre care cea ținută înaintea regelui Agripa și a procuratorului Festus este celebră, (Faptele Apostolilor, XXVI). În epistolele sale, el apără apoi în multe locuri doctrina creștină împotriva Iudeilor, iar epistola către Ebrei este în

mare parte o apologie, care pledează teza că legea ceremonială a Vechiului Testament a încetat dela venirea creștinismului.

2. Impotriva calomniilor răspândite de Iudei pe socoteala Creștinilor au fost compuse cele mai vechi apologii creștine și șirul lor se prelungește până în veacul V.

Nu apologie propriu zisă, dar cu tendință apologetică, este epistola sfântului Barnaba, care caută să justifice desființarea legii mozaice ceremoniale, dându-i interpretare alegorică.

Cele mai multe apologii au avut, în deosebi la început, forma de dialog și cea mai veche din ele este: „*Disputa lui Iason cu Papisc despre Christos*“, atribuită lui *Ariston de Pela* (între anii 135 și 175). În ea se expune că Iudeul creștin Iason a susținut cu atâta tărie împlinirea proorociilor Vechiului Testament în persoana Mântuitorului Christos încât a convins pe adversarul său, Iudeul alexandrin Papisc și l-a hotărît să se boteze. Această apologie s'a pierdut. Indicațiuni despre cuprinsul ei s'au păstrat de Origen, în apologia sa intitulată „*Contra lui Cels*“, iar o prelucrare a ei pare a fi: „*Altercatio Simonis Iudaei et Theophili Christiani*“ a lui Evagrie galicanul, pela începutul veacului V.

Sfântul Justin Filosoful și Martirul a scris în contra Iudeilor: „*Dialogul cu Iudeul Trifon*“, între anii 150-155. Sub numele de Trifon se ascunde, după toată probabilitatea, renumitul rabin Tarfon, un contemporan al sfântului Justin. Dialogul cuprinde disputa ce a avut loc timp de două zile între Justin și Tarfon, pentru care apologia și consta la început din două cărți. În forma în care ni s'a păstrat, ea constă dintr'o introducere și trei părți. În introducere sfântul Justin descrie evoluția sa filosofică și religioasă, (cap. 2-8) și fixează punctele de discutat, (cap. 8-10). În partea întâi se justifică pe baza a însuș Vechiului Testament abrogarea legii mozaice ceremoniale și se dovedește că Iisus Christos, întemeietorul legii noi, este Mesia cel prezis de prooroci, (cap. 11-47). În partea doua se arată că adorarea lui Christos ca Dumnezeu nu stă întru nimic în contradicere

cu monoteismul pur, (cap. 49-108). În fine, în a treia parte se susține că și păgânii au fost chemați la mântuire și că Creștinii sunt adevăratul Israel, (cap. 109-141).

Acelaș subiect și într'o formă asemănătoare cu dialogul lui Justin se tratează în scrierea lui *Tertulian*, intitulată: „*Adversus Iudaeos*“. Și aci dialogul are loc între un Creștin și un prozelit iudeu și disputa are ca temă înlocuirea legii vechi prin cea nouă, (cap. 1-14).

O lucrare împotriva Iudeilor, nu cu scop apologetic, ci catehetic și anume pentru instrucțiunea unui neofit anume Quirinus, constând din trei cărți, și intitulată: „*Testimonia adversus Iudaeos*“ a scris *sfântul Ciprian*. Ca și Justin și Tertulian, în apologiile mai sus amintite, Ciprian dovedește mai mult cu citațiuni din Vechiul Testament, că Iudeii au căzut din grația specială a lui Dumnezeu și că Creștinii le-au luat locul, cum și că Iisus Christos este adevăratul Mesia.

Mai departe sunt de amintit ca scrieri cu caracter apologetic împotriva Iudeilor următoarele: „*Demonstratio adversus Iudaeos* a lui *Ipolit*“, în care autorul susține că nenorocirile care s'au abătut peste Iudei sunt o pedeapsă dumnezească pentru că au răstignit pe Mântuitorul Christos;

Περὶ τῆς σαρκώσεως τοῦ θεοῦ λόγος = *Despre întruparea Cuvântului lui Dumnezeu*, atribuită sfântului Atanasie cel Mare;

Λόγος κατηχητικός ὁ μέγας = *Marele cuvânt catehetic*, îndreptat nu numai împotriva Iudeilor, ci și a păgânilor și a ereticilor, al sfântului Grigore de Nisa.

Πρὸς τοὺς Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ θεὸς ὁ χριστός = *Dovedire împotriva Iudeilor și a păgânilor că Christos este Dumnezeu*, a sfântului Ioan Gurădeaur.

Omițiile pascale (1, 4, 8, 10, 21 și 29) ale sfântului *Ciril al Alexandriei*.

3. Atacuri literare mai vehemente, urmate și de persecuțiuni sângeroase, au avut să îndure Creștinii din partea păgânilor. Filosofilor păgâni, în special greci și romani, cari căutau să dovedească inferioritatea și absurditatea credinței și a practicilor creștine, a trebuit

să li se răspundă cu argumente raționale și să li se aducă dovezi peremptorii că creștinismul este adevărata filosofie, filosofia cerească, iar împăraților și magistraților cari ordonau vărsarea sângelui creștin pentru închipuitele vini de ateism, de prânzuri tiesteice, de incest, de misantropie, de vrăjmași ai ordinii de stat și în deosebi ai împăraților etc. etc. a trebuit de asemeni să li se răspundă cu argumente convingătoare că Creștinii nu erau vinovați de niciuna din crimele ce li se atribueau, ci că dimpotrivă erau oamenii cei mai religioși și mai morali, cetățenii cei mai leali, mai pașnici și mai ordonați.

Cele mai multe și mai temeinice apologii s'au scris dar împotriva păgânilor.

Cei mai însemnați apologeți cari au scris împotriva păgânilor și ale căror apologii ni s'au păstrat sunt :

Aristide Filosoful din Atena a scris o apologie către împăratul Antoniu Piu, (pe la anul 150), în care se spune că numai Creștinii au adevărat idee de Dumnezeu, pe când păgânii în genere adoră elementele, iar Iudeii, deși au credința într'un singur Dumnezeu, se închină mai mult ingerilor decât lui Dumnezeu. Se descrie apoi cu multă căldură curăția vieții morale a Creștinilor.

Sfântul Justin Filosoful și Martirul († pela 166) a adresat două apologii împăratului Antoniu Piu, fiilor săi adoptivi Marcu Aureliu și Lucius Verus și senatului și poporului roman (îndată după anul 160). Apologia întâi constă din 67 de capitole, care formează o introducere și două părți. În introducere, Justin face apel la împărat ca să judece cu dreptate și obiectivitate cauza Creștinilor, așa cum cer cele două atribute anexate numelui său : de pios și de filosof, (cap. 1—3), Partea întâi cuprinde respingerea acuzațiunilor de ateism, de dușmănire a statului și de immoralitate aduse Creștinilor, (cap. 4—12), iar în partea doua se expune și apără cuprinsul religiunii creștine, care se poate rezuma în trei propozițiuni : *a.* că învățăturile revelate ale Sfintei Scripturi atât a Noului cât și a Vechiului Testament sunt adevărul absolut ; *b.* că Iisus Christos este adevăratul Fiu al lui

Dumnezeu și, ca Dumnezeu întrupat, unicul Mântuitor al neamului omenesc, și c. că demonii încearcă să zădărnicească opera lui Christos, imitându-i și falsificându-i învățătura și așezămintele și îndemnând pe păgâni să calomnieze și să persecute pe Creștini. Pentru a răspunde acestei acțiuni primejdioase a demonilor și a o dejuca, Justin arată marea însemnătate a botezului, a sfintei împărtășiri și a serviciului dumnezeesc de Duminica. Apologia a doua este un scurt adaos la cea dintâi (15 capitole). Ea a fost scrisă cu prilejul execuției a trei Creștini, denunțați de un păgân, a cărui soție se făcuse Creștină. Justin descrie mai întâi starea de nesiguranță în cari trăesc Creștinii, fiind persecutați și uciși pentru simple calomnii, după care adaugă că un sfârșit tragic îl așteaptă și pe el, dată fiind dușmănia ce-i poartă filosoful Crescens, (cap. 1—3). În cursul apologiei se tratează diferite chestiuni fără o strânsă legătură între ele, dar de mare importanță. Astfel, se răspunde mai întâi la două luări în răs ale Creștinilor din partea păgânilor. Prima era: Creștinii nu trebuie să se plângă că sunt uciși de păgâni, ci din contră să se bucure că li se dă prilej să se ducă mai degrabă la Dumnezeu lor. La aceasta Justin răspunde, că a primi moartea fără împotrivire sau a o căuta este tot una cu sinuciderea, care e contrară suveranității dumnezeiești, singura în drept a dispune de viața și de moartea creaturii sale libere. Totuși, Creștinul trebuie să-și mărturisească credința sa, chiar dacă aceasta l-ar costa viața, (cap. 4). A doua luare în răs suna: Dacă Dumnezeu Creștinilor este protectorul lor, pentru ce nu-i scapă el de persecuțiuni și de moarte? La aceasta, Justin răspunde mai pe larg. Dumnezeu are putere să ocrotească pe Creștini și o face când găsește de cuviință. Persecuțiunile sunt însă opera demonilor, pe cari Creștinii îi pot alunga prin rugăciuni și cu puterea lui Iisus Christos Mântuitorul. Dumnezeu îngăduie răul, pentru ca să nu jignească libertatea omului, dar face ca adevărul și dreptatea să iasă totdeauna biruitoare. Demonii au pricinuit prigonirile și moartea silnică a acelor înțelepți păgâni, cari au cunoscut părți din ade-

vărul dumnezeesc, cum au fost, Socrat, Eraclit, Musoniu ș. a. Cu atât mai mult uneltesc ei împotriva Creștinilor, cari posedă adevărul deplin și-și duc viața potrivit lui. Puterea lor a slăbit însă mult acum, pentrucă pot fi învinși numai rostind numele lui Iisus, (cap. 5—8). Învățătura și moravurile creștine sunt cu mult superioare celor păgâne. Creștinii ajung la fericire prin răbdare și abnegațiune, (cap. 9—13). Să binevoească împăratul să dea publicității această apologie, pentru ca toți oamenii să vie la cunoștința adevărului și să fie drepti față de Creștini, (cap. 14—15).

Tațian Asirianul († pela 175), discipolul sfântului Justin, a compus λόγος πρὸς Ἑλληνας = *Cuvânt către păgâni*, care este mai mult o satiră la adresa păgânismului decât o apologie în sensul strict al cuvântului. Apologia începe cu o critică foarte aspră a păgânismului. Grecii se mândresc pe nedrept cu artele și cu știința lor, care au fost împrumutate în cea mai mare parte dela barbari, și rău folosite. Așa de ex. retorica a fost folosită pentru nedreptate și calomnie, poièzia spre a preamări faptele imorale și rușinoase ale zeilor etc. Filosofii au fost oameni îngâmfați și de nimic. Astfel, Diogene se fălea cu cumpătarea sa escesivă, dar a murit de necumpătate în mâncare; Platon a fost vândut de tiranul Dionisie din cauza vieții desfrânate pe care o ducea; Aristotel pune fericirea în frumusețe, bogăție, putere fizică, noblețea nașterii și a lingușit pe Alexandru cel Mare, discipolul său, căruia i-a fost un rău pedagog, etc., (cap. 1—3). În prima parte a lucrării sale, (cap. 4—30), Tațian opune falsei înțelepciuni păgâne învățătura creștină despre: Dumnezeu, Logos, creațiune, providență, păcatul original, mântuire și înviere, pe care o socotește sublimă. În a doua parte, (cap. 31—41) continuă critica păgânismului și arată că mozaismul și creștinismul sunt mai vechi decât filosofia greacă, pentrucă Moise a trăit cu 400 de ani înainte de războiul troian și scriitori greci au folosit operele lui.

Atenagora, filosof atenian († pela 182), a adresat o apologie împăratului Marcu Aurel și fiului său Comod.

Ea poartă titlul : Πρσβεία περι Χριστιανών = *Implorare pentru creștini*, în 36 de capitole. În ea, autorul răspunde la trei mari acuzațiuni care se aduceau Creștinilor și anume : de ateism, de prânzuri tiesteice și de incest. Referindu-se la tustrele acuzațiunile, Atenagora zice împăratului : „Dacă aceste învinuiri sunt întemeiate, nu cruța pe nimeni, pornește cu războiu împotriva criminalilor. Nimicește-ne dimpreună cu femeile și cu copiii, dacă vreun Creștin trăește în felul fiarelor sălbatice. Dacă însă acestea sunt născociri și învinuiri neintemeiate, pentrucă, potrivit unei legi naturale, răutatea luptă încontra virtuții, atunci se cade să cauți să cunoști învățăturile noastre, dragostea și supunerea noastră față de dinastia ta și de guvernul tău și să ne dai aceleași drepturi ca dușmanilor noștri“, (cap. 3). Din cele trei acuzațiuni, cea de ateism este combătută foarte pe larg, (cap. 4—30), iar celelalte două mult mai pe scurt, (cap. 31—36). Creștinii adoră un singur Dumnezeu, cum au adorat și Pitagora, Platon, Aristotel și unii dintre poeți, cari n'au fost socotiți ca ateii, pecând Creștinii sunt prigoniți pentru credința lor. Monoteismul nu este ateism. El este rațional, iar ateismul și politeismul sunt iraționale, absurde. Monoteismul a fost propovădit și de prooroci, începând cu Moisi, cari au fost în-suflați de sfântul Duh și deci au împărtășit oamenilor cunoștințe dumnezeiești. Fiul sau Cuvântul lui Dumnezeu este una cu Dumnezeu-Tatăl și cu sfântul Duh, așa că Creștinii adorându-i pe câte trei, recunosc puterea lor în unitate și deosebirea în rânduială, se închină unui singur Dumnezeu și deci nu sunt ateii. Invățătura morală creștină, curăția vieții morale a Creștinilor și credința lor în viața viitoare sunt mai departe dovezi elocvente că Creștinii nu sunt ateii. Pentru combaterea acuzațiunilor că Creștinii ar mânca, în adunările lor religioase, carne de copil și s'ar deda la incest, Atenagora arată că asemenea crime sunt incompatibile cu ideea de omniprezența lui Dumnezeu și de răsplătire a faptelor în viața viitoare și cu exemplara viață morală a Creștinilor, cari socotesc ca păcat chiar și privirea cu poftă și gândul necurat. Cum ar putea Creștinii să mănânce copii, când

ei nu iau parte la luptele din circuri, ca să nu vadă cum seucid oameni și animale, când la ei nu e obiceiul ca copiii să fie lepădați, când avorturile sunt socotite ca asasinate, când ei cred în învierea trupurilor?

Sfântul Teofil al Antiohiei († pe la 185) este autorul unei apologii intitulată: Πρὸς Ἀυτολίκον = *Către Autolic*. Acesta era un păgân, care-și bătea joc de creștinism și apăra cultul păgân. Apologia redă discuțiunile dintre Teofil și Autolic pe această temă și constă din trei cărți, cu un cuprins foarte bogat și foarte temeinic. În cartea întâi se tratează despre monoteism, despre cunoașterea lui Dumnezeu și despre învierea morților. La persiflarea lui Autolic: „Arată-mi pe Dumnezeul tău“, Teofil replică: „Arată-mi pe omul din tine și eu îți voi arăta pe Dumnezeu meu. Arată-mi cum văd ochii sufletului și cum aud urechile inimii, căci — continuă el — precum cu ochii trupești se percep și disting lucrurile numai dacă ei sunt sănătoși, tot astfel și cu ochii sufletului numai atunci poate fi văzut Dumnezeu, când ei sunt teferi și în stare să privească soarele spiritual. Păcatele și faptele imorale orbesc ochiul sufletului. Pentru cunoașterea lui Dumnezeu, omul are nevoie de un suflet curat ca oglinda. Când oglinda se strică, omul nu-și mai poate vedea fața în ea. Tot astfel, când omul e întinat de păcat nu poate vedea pe Dumnezeu“. La cererea lui Autolic de a-i lămuri, ce fel este chipul lui Dumnezeu, Teofil răspunde, că chipul și ființa lui Dumnezeu nu pot fi exprimate prin cuvinte, nici văzute de ochii trupești. Majestatea sa nu poate fi imaginată, mărimea sa nu poate fi cuprinsă, sublimitatea sa nu poate fi înțeleasă, înțelepciunea sa nu poate fi adâncită, bunătatea sa nu poate fi descrisă, (cap. 1—3). Totuși, el poate fi cunoscut din lucrurile sale și din purtarea de grijă ce are de lume. Cunoașterii sale trebuie să-i premerge o viață curată, credință și pietate, iar la cunoașterea sa deplină și la contemplarea sa se va ajunge numai la înviere, (cap. 4—7). Învierea morților este dovedită mai departe cu texte din Sfânta Scriptură și cu analogii din natură. Credința păgână este ridiculă față de cea creștină (cap

8—14). În cartea a doua, Teofil combate cultul păgân și susține adevărul religiunii creștine. Absurditatea idolatriei o dovedește el arătând mai întâi că idolii sunt făcuți din materie, de mâna meșterilor și că trebuie păziți, spre a nu fi furați sau jefuiți, (cap. 2) și după aceea din păreri diferite și contrazicătoare ale istoricilor, filosofilor și poezilor greci despre ființa și origina zeilor, (cap. 3—8). Opusă acestor păreri, limpede și rațională este învățătura profeților despre origina lumii și a omului, despre paradis, păcatul original și urmările lui, potop etc., învățatură pe care ei au primit-o de la Dumnezeu. Adânca lor pietate și înaltele lor precepte morale au găsit adesea ecou la sibile și la unii din poezii și filosofii greci, (cap. 9—38). În cartea a treia, Teofil continuă cu dovedirea adevărului religiunii creștine, luând ca punct de plecare înalta și ideala moralitate a Creștinilor, combătând crimele și imoralitățile ce pe nedrept li se pun în sarcină, (cap. 1—15), și accentuând că ea este mult mai veche decât mitologia păgână, (cap. 16—23). În sprijinul acestei din urmă păreri, el face un calcul al anilor de la crearea lumii și stabilește că de la Adam și până la împăratul Marcu Aurel au trecut 5695 de ani și că deci Mântuitorul Christos a venit în lume după 5515 ani de la începutul lumii.

Hermia filosoful (probabil prin veacul al treilea) a scris: Διασχυρμός τῶν ἑξω φιλοσόφων = *Zeflemisirea filosofilor păgâni*. Pornind de la cuvintele sfântului apostol Pavel: „Înțelepciunea lumii aceștia este nebunie înaintea lui Dumnezeu“ (I Corint. 3,¹⁹), autorul pune față în față păreri contrazicătoare ale filosofilor greci asupra problemelor: Dumnezeu, creațiune, suflet, materie, spirite etc. și din contrazicerea dintre ele conchide la falsitatea lor, (cap. 1—8). În partea finală ia în derâdere mistica pitagoreană a numerelor și pluralitatea lumilor lui Epicur și trage încheerea generală, că adevărul nu poate fi găsit în operele filosofilor, (cap. 9—10).

Nu se numără de obicei între apologeți, dar au câte o apologie și scriitorii bisericești Clement Alexandrinul și Origen.

Clement Alexandrinul († pe la 213) a compus între altele și o frumoasă apologie intitulată: Προτροπικός πρὸς Ἑλληνας = *Indemn către păgâni*, care constă din 12 capitole și este de o desăvârșire de stil cu adevărat clasică. Au existat de mult, zice Clement, muzicanți renumiți, cari — cum spune legenda — au făcut adevărate minuni cu arta lor: au ademenit peștii, au împlânzit fiarele sălbatece, au făcut să joace arborii și stâncile. Așa au fost Amfion, Arion și Orfeu. Aceștia însă și alții ca ei n'au putut face mai buni, innobila pe oameni, ci dimpotrivă i-au împins spre patimi urâte. Cititorul să-și îndrepte dar auzul spre noul cântăreț, spre Cuvântul lui Dumnezeu, care vine din Sion. Cântul acestuia are darul de a îndulci durerile și suferințele și a da uitării răul. El a împlânzit pe fiara cea mai cumplită, pe om. Acest cuvânt s'a descoperit oamenilor în diferite chipuri, iar în cele din urmă s'a întrupat în Iisus Mântuitorul. Religionea păgână este plină de absurdități și de imoralități, iar filosofii și poieții păgâni au avut și răspândit idei false despre divinitate. Creștinismul este dimpotrivă adevărul deplin și sublim. Păgânii să nu se lase dar ținuți de obișnuință, ci să primească botezul și să intre în creștinism.

Origen († 254) a scris o apologie intitulată: Κατὰ Κέλσου = *In contra lui Cels*. Acest Cels era un filosof neoplatonic eclectic, care combătuse creștinismul într'o lucrare intitulată: Λόγος ἀληθῆς = *Cuvânt adevărat*, pe la anul 178. Origen îi răspunde între anii 245—250, când adică era deja bătrân. Cels studiase foarte bine creștinismul, pare că citise chiar Sfânta Scriptură și cunoștea temeinic istoria bisericii, desbinarea și rătăcirile Gnosticilor, rivalitatea dintre Iudei și Creștini etc. Totuși el confundă adesea pe Creștini cu Iudeii, cum făcuseră și alții înainte de el și recunoaște adesea dreptatea Creștinilor. În lucrarea sa, el nu atacă direct pe Creștini, ci criticile ce le aduce le pune în gura unui Iudeu, care se silește să dovedească cum că Iisus Christos nu este Mesia cel prezis de proroci și așteptat de Iudei. În cartea a doua, Cels combate mesianismul iudaic și cu aceasta însăș temelia creștinismului. În cartea a treia combate minunile Mân-

tutorului și ale Apostolilor, învățătura despre întruparea Domnului, despre Sfânta Treime ș. a. iar în a patra și ultima apără religiunea păgână de stat și face apel la Creștini să se arate cetățeni loialii, îmbrățișând această religiune. Origen îi răspunde într'un îndoit număr de cărți. El reproduce mai întâi cuvintele lui Cels și apoi răspunde la fiecare. Nicăeri nu se arată așa de strălucit ca în această lucrare imensele cunoștințe de care dispunea Origen și căldura credinței lui. Afirmățiunile lui nu sunt însă toate curat ortodoxe, așa că nu ne putem întemeia pe tot ce spune el și a-l lua ca literă de Evanghelie. Explicațiunea stă în faptul că încă nu se stabilise pe vremea sa întregul sistem de credință creștină, în toate amănuntele sale. Apologia sa rămâne totuși un monument nepieritor al Teologiei creștine, cea mai vastă și mai savantă apologie pe care au produs-o cele dintâi trei veacuri creștine.

4. Toți apologeții amintiți până aci sunt din răsărit și au scris în grecește.

5982x
 Cel dintâi apologet apusean și care a scris în latinește este *Minucius Felix*. Apologia sa poartă titlul *Octavius* și are forma de dialog și este ca expunere superioară tuturor apologiilor de până aci. Dialogul are loc între Creștinul Octavius Ianuarius și păgânul Caecilius Natalis, în următoarea împrejurare: Octavius venise din Africa la Roma, ca să viziteze pe prietenul său Minucius Felix. Amândoi pleacă spre portul Ostia, însoțiți și de Caecilius, care locuia în aceeaș casă cu Minucius. Trecând pe lângă o statuă a zeului egiptean Serapis, Caecilius o salută, ceea ce dă prilej lui Octavius să dojenească pe Minucius că are legături de prietenie cu Caecilius, pe care totuș l-a lăsat să trăiască în rătăcirea idolatriei. Caecilius protestează și se declară gata să-și apere credința sa păgână. Octavius primește să discute în contradictoriu, iar Minucius este ales arbitru. Câte trei prietenii se așează pe țărmul mării și discuția începe, (cap. 1-4). Caecilius apără păgânismul greco-roman, căruia Roma îi datorește mărirea sa și acuză creștinismul de ateism, de dușmănie față de stat, de imoralitate și de ignoranță.

Fără să poseadă pregătirea filosofică, Creștinii pretind că au soluțiuni potrivite în chestiunile metafizice și cunoștințe sigure despre lucrurile nevăzute, pecând în realitate ei nu știu nimic, iar religiunea lor este un revoltător amestec de absurdități și de imoralitate, pentru că adoră un cap de asin și un om răstignit, venerează organele genitale ale preoților și ale episcopilor, mănâncă copii și se dedau, în adunările lor religioase, la cele mai rușinoase fapte. În sprijinul afirmațiunilor sale, Caecilius aduce ținerea în secret a cultului creștin, adunările de noaptea ale Creștinilor, faptul că n'au altare și temple publice și lipsa de noimă a cultului lor. Un singur Dumnezeu n'ar putea veghea asupra tuturor oamenilor și n'ar putea fi de față în acelaș timp în orice loc. Tot așa de lipsită de rațiune ar fi învățătura că lumea se va sfârși prin foc, cum și credința în învierea trupurilor și nepracticarea arderii corpurilor. De asemeni ar fi nebunie curată așteptarea unei vieți fericite după moarte, ca și teama de chinurile iadului, în vederea cărora Creștinii se lipsesc de orice plăcere. Dumnezeu lor nu-i poate apăra de persecuțiuni. Dacă Creștinii vor să filosofeze despre lucrurile cerești, trebuie să mărturisească cu Socrate: „Nimic din ceea ce este mai presus de noi nu ne privește“, (cap. 5—13). După ce intervine Minucius și laudă elocvența lui Caecilius, dar observă că scopul desbaterii nu este o întrecere retorică, ci aflarea adevărului, (cap. 14, 15), ia cuvântul Octavius, ca să răspundă nedreptei și exageratei critici a lui Caecilius. Octavius scoate mai întâi în relief scepticismul lui Caecilius și contrazicerile din pledoaria lui și apără dreptul Creștinilor de a se rosti și filosofa despre lucrurile cerești. Dovedește apoi că nu monoteismul, ci politeismul e irațional. Mărimea și tăria imperiului roman nu se datoresc zeilor, ci organizațiunii lui militare. Cultul păgân, cu auguriile și auspiciile lui, este superstiție și înșelătorie. Imoralitățile atribuite Creștinilor sunt născociri demonice fără niciun temei, căci Creștinii sunt cele mai desăvârșite modele de virtute, iar învățătura lor de credință nu e nicidecum absurdă, ci dimpotrivă cu totul rațională

(cap. 16—38). Octavius nu răspunde într'adevăr la toate punctele de acuzațiune ale lui Caecilius, pentru că era oprit de disciplina arcană să desvăluie unui păgân toate adevărurile creștine, dar la cele care răspunde răspunde cu atâta căldură și temeinicie că Caecilius se declară învins.

Tertulian († pela 240) a lăsat trei scrieri cu caracter apologetic și anume: *Apologeticum*, *Ad nationes* și *De testimonio animae*.

Apologeticum este cel mai însemnat dintre ele și una din cele mai strălucite apologii din toată literatura creștină. El a fost adresat guvernatorilor din provinciile africane în timpul persecuțiunii din anul 197. Spre deosebire de alte apologii și indeosebi de Octavius, cu care se aseamănă mult, apologeticul are caracter juridic-politic. În introducere, autorul roagă să fie îngăduit adevărului, care nu se poate apăra în public, să ajungă la urechea guvernatorilor cel puțin pe calea scrisului și cere revizuirea legii care pedepsește pe Creștini numai pentru numele ce poartă, (cap. 1—6). În partea întâi răspunde mai întâi pe scurt la acuzațiunile aduse Creștinilor, că ar ucide și mânca copii și că ar fi incestuoși, dovedind că aceste crime sunt practicate de păgâni, (cap. 7—9), după care respinge pe larg învinuirea de lezare a religiunii statului prin practica ateismului. Tertulian demonstrează că zeii păgâni nu există și că ei sunt adorați în mod nedemn, pecând Creștinii se închină unicului Dumnezeu adevărat și ca atare nu sunt ateii și nu lezează întru nimic religiunea statului. Ei nu socotesc ca Dumnezeu un cap de asin, crucea sau soarele, cum sunt acuzați, ci pe Creatorul lumii, pe care-l mărturisește chiar sufletul păgân când zice: „Dumnezeu vede“, „Ce va da Dumnezeu“, „Dumnezeu să-mi răsplătească“ etc. Această constatare face pe Tertulian să esclame: „O testimonium animae naturaliter christianae!“ Dumnezeu creatorul este apoi adevărat de scrierile sfinte și de proorocii. Păgânii dimpotrivă se închină demonilor, cari duc pe oameni în rătăcire. Nu zeii au făcut mărirea imperiului roman, ci Dumnezeu care trece puterea dela un

popor la altul. In a doua parte a apologiei se răspunde la învinuirea de lesmajestate și de dușmănie față de stat. Creștinii, zice apologetul nostru, își îndeplinesc conștiincios datoriile către stat și către împărat și sunt cei mai buni cetățeni. Dacă ei nu aduc jertfe statului împăratului și nu-l numesc Dumnezeu, fac foarte bine, pentrucă el nu e decât un om, dar merită și ei ii dau cinstea ce i se cuvine îndată după Dumnezeu, ca celui mai înalt demnitar pământesc. Față de stat, Creștinii nu sunt protivnici, pentrucă ei nu fac politică. Dacă ei s'ar separa de ceilalți cetățeni sau dacă ar emigra, dat fiind marele lor număr, imperiul s'ar ruina și ar rămâne cu mai mulți dușmani decât cu cetățeni loiali. Ei sunt elementul conservativ, ținutul statului. Prin munca lor conștiincioasă, prin moralitatea și caritatea lor, ajunsă proverbială chiar printre păgâni, se întreține ordinea socială. Nenorocirile venite asupra imperiului nu sunt din cauza lor, pentrucă imperiul a suferit mari nenorociri și pe timpul când ei nu existau. Invățătura creștină este descoperită de Dumnezeu și deci cu mult superioară filosofiei păgâne, care e plină de rătăcirii și adesea ateistă. Totuși filosofii atei nu sunt persecutați, cum sunt persecutați Creștinii, cari sunt pe nedrepti bănuți de ateism. Persecuțiunile însă nu strică Creștinilor, căci: „Plures efficimur, quotiens metimur, semen est sanguis christianorum“ și „Cum damnatur a vobis, a Deo absolvimur“, încheie triumfător Tertulian.

Ad naticnes este o prelucrare retorică și populară a Apologeticului. Opera aceasta constă din două cărți. In cartea întâi (20 de capitole) se apără Creștinii de învinuirile de ateism și de imoralitate și se arată că aceste vici și păcate sunt practicate de păgâni. In cartea a doua (17 capitole) se critică politeismul greco-roman.

De testimonio animae este dezvoltarea ideii din Apologeticum, capitolul 27, că sufletul omenesc este creștin prin însăși firea lui, pentrucă păgânii înșiși au esclamațiuni și rugăciuni din care iese limpede recunoașterea existenței unui singur Dumnezeu, a nemuririi sufletului, a învierii etc., pe care le propoveduește cre-

știnismul. Astfel de expresiuni sunt d. ex.: „Dacă va vrea Dumnezeu, Dumnezeu să te binecuvinteze, Dumnezeu să ne judece, Dumnezeu vede toate“ etc., sau „Odihnească în pace, Fie-i țărâna ușoară“ etc.

Ciprian († 258) are și două scrieri apologetice: *Ad Demetrianum* și *Quod idoli dii non sunt*.

Ad Demetrianum (26 de capitole) este o apologie adresată unui păgân cu numele Demetrian. Acesta acuza pe Creștini că ei ar fi cauza ciumei, care bântuia Africa romană în anul 252, când a fost scrisă apologia. Supărați pe oameni că Creștinii nu-i mai adoră, zeii ar fi trimis asupra tuturor flagelul ciumei. Ciprian întoarce argumentarea și zice: Nu Creștinii, ci păgânii prin viciile și imoralitatea lor și mai ales prin aceea că persecută fără dreptate pe Creștini, sunt cauza tuturor calamităților ce s'au abătut peste imperiu. Dumnezeu îi pedepsește pentru fărâdelegile lor. Scăparea nu este decât în creștinism.

Quod idoli dii non sunt, cunoscută și sub titlul: *De idolorum vanitate*, este o prelucrare, după Octavius al lui Minucius Felix și după Apologeticul lui Tertulian, în care se dovedește falsitatea cultului idolilor și adevărul creștinismului.

Arnobiu de Sicca, în Numidia († pela 327) a scris o lucrare, în șapte cărți, intitulată: „*Adversus nationes*“. Primele două cărți sunt de apologetică propriu zisă, iar celelalte sunt o vehementă polemică cu păgânismul. În partea apologetică, Arnobiu răspunde acuzațiunii ce se aducea creștinismului că el ar fi cauza nenorocirilor ce s'au abătut asupra imperiului. Dimpotrivă, zice Arnobiu, dela ivirea creștinismului imperiul se află în stare înfloritoare, căci, la drept vorbind, pentruce ar putea fi supărați zeii păgâni (a căror realitate Arnobiu o admite) pe Creștini, când ei se închină zeului suprem? Repede a răspândire a creștinismului, îmblânzirea moravurilor populațiunilor sălbatice, care au primit creștinismul, altruismul și moralitatea Creștinilor și concordanța dintre învățătura creștină și a filosofilor păgâni, sunt cea mai bună dovadă a adevărului și a dumne-

zeirii lui. Filosofii admit deacord cu Creștinii existența Tatălui tuturor, învierea morților și iadul, iar unde se deosebesc de Creștini sunt prada rătăcirii. Pornind dela acest principiu, Arnobiu combate pe larg concepțiunea lui Platon și a lui Epicur despre origina și ființa sufletului. Acesta nu e nici spirit pur nici corp, ci ceva intermediar. Prin grația dumnezească el este nemuritor. În partea polemică se combate mai întâi doctrina păgână despre zei, înfățișându-se ca absurdă și imorală, după care se critică aspru formele cultului și anume: templele, idolii și sacrificiile, ca să se justifice pentru ce Creștinii n'au temple, statui, altare de sacrificii și sacrificii.

Lactanțiu († pela 330) a scris, ca și Arnobiu, o operă în șapte cărți, intitulată: „*Divinae Institutiones*“. Primele trei cărți sunt de cuprins apologetic, iar cele patru din urmă de cuprins dogmatic. E cea dintâi încercare de acest gen făcută în apus. În cartea întâi, intitulată: *De falsa religione* și în cartea a doua, cu titlul: *De origine erroris*, se combate politeismul și se susține monoteismul ca sigura formă rațională de religie. Chiar unii dintre filosofi, în deosebi cei stoici, unii poieți și sibilele admit existența unei Ființe supreme și a providenței. Cu privire la origina idolatriei, Lactanțiu crede că ea a fost născocită de Ham, fiul lui Noe, din inspirația demonilor și s'a răspândit mai întâi în Egipt și în țările învecinate, sub forma cultului astral, a cultului naturii și al oamenilor îndumnezeiți. Cartea a treia, intitulată: *De falsa sapientia*, este îndreptată împotriva filosofiei. Dimpreună cu idolatria, filosofia constituie cele două izvoare principale ale tuturor rătăcirilor. Diferitele sisteme filosofice se contrazic între ele, nu duc la cunoașterea sigură a niciunei categorii de lucruri și nu exercită nici o influență asupra sufletului mulțimii. Ele sunt dar false și nefolositoare. Prin urmare, este absolută nevoie de o întoarcere către Dumnezeu, izvorul adevăratei și al deplinei înțelepciuni. Celelalte patru cărți sunt, cum am spus deja, de cuprins dogmatic, totuși, ca continuare a celor precedente și fiindcă se referă foarte adesea la religi-

unea și filosofia păgână, pe care le pune față în față cu creștinismul, cuprinsul lor interesează și pe apologet. Cartea a patra, intitulată : *De vera sapientia et religione* susține teza, că adevărata înțelepciune pe care filosofia o caută numai, dar n'a aflat-o, este cunoașterea și adorarea lui Dumnezeu, care a fost descoperită lumii de Iisus Christos, Fiul lui Dumnezeu. După aceasta se tratează pe larg despre persoana și opera dumnezească a Mântuitorului și se dă definiția cuvântului religione, ca derivare din religare. În cartea a cincia, intitulată : *De justitia* se tratează despre dreptate, la care conduce Christos pe oameni. În epoca de aur, sub domnia lui Saturn, dreptatea era întemeiată pe credința într'un singur Dumnezeu, în epoca de fier sau a lui Jupiter, ea a fost călcată în picioare prin persecuțiunile îndreptate împotriva Creștinilor și va fi reîntronată de Iisus Christos. Temelia dreptății este pietatea, care, la rândul ei, are ca bază cunoașterea lui Dumnezeu, iar adevărata ei ființă o face echitatea, la a cărei bază stă recunoașterea tuturor oamenilor ca fii a lui Dumnezeu. Practicarea dreptății este adevărata adorare a lui Dumnezeu. Despre aceasta se vorbește mai departe, în cartea a șasea intitulată : *De vero cultu*. Adevărata adorare a lui Dumnezeu, necunoscută filosofilor păgâni, este nedespărțită de moralitate și de predicarea tuturor virtuților. Se expun apoi datoriile către Dumnezeu și către semenii și se combate imoralitatea păgână, care îmbracă formele de : reprezentații teatrale, lupte de circ, aruncarea și uciderea copiilor, predilecția pentru vorbe și cântece obscene, necumpătare, beție, desfrâu, etc. Cartea a șaptea, intitulată : *De vita beata*, tratează despre fericirea de veci, ca răsplata cuvenită virtuții. Dar pentru că omul, ca să poată gusta fericirea cea veșnică, trebuie să aibă suflet nemuritor, se expune pe larg chestiunea nemuririi sufletului, în legătură cu care se tratează și despre sfârșitul lumii, despre judecata de apoi, împărăția de o mie de ani, învierea trupurilor și transformarea lumii.

5. Din epoca de aur a literaturii creștine, adică din veacurile IV și V sunt de amintit următorii apologeti :

Eusebiu, episcopul Cezareei, supranumit „părintele istoriei bisericești“ († 340). Dela el avem două însemnate opere apologetice și anume: *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευῆ* și *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*. Cea dintâi, al cărui titlu însemnează „*Pregătire evanghelică*“, este o lucrare în 15 cărți, care vrea să pergătească spiritele — cum spune însuși titlul — pentru primirea Evangheliei. În primele șase cărți se combate păgânismul, dându-i-se pe față contradicțiile și absurditățile ce cuprinde, în celelalte nouă se arată mai întâi superioritatea creștinismului și a iudaismului, atât asupra religiei cât și a filosofiei păgâne, iar după aceea superioritatea creștinismului asupra iudaismului, care la rândul său a fost o simplă pregătire către Evanghelie. A doua lucrare, al cărui titlu însemnează „*Dovedirea evanghelică*“ și care consta în original din 20 de cărți, din care însă cele 10 din urmă s’au pierdut, dovedește că religiunea Noului Testament este împlinirea celui Vechiu, a profețiilor și a preînchipuirilor și cu atât mai presus de acela cu cât lumina este mai presus de umbră. Intruparea și viața Mântuitorului, precum și minunata răspândire și efectele miraculoase ale învățăturii lui sunt dovezi sigure ale dumnezeirii creștinismului. Un rezumat foarte clar al acestor două opere a fost făcut de Eusebiu însuși într’o lucrare intitulată: *Περὶ θειοφανείας*, adică despre „Intruparea Mântuitorului Iisus Christos“, în cinci cărți. Nu ni s’a păstrat însă din originalul grecesc decât fragmente și o traducere în limba siriacă. O altă lucrare apologetică a lui Eusebiu, în 29 sau 30 de cărți, în contra filosofului Porfiriu, s’a pierdut în întregime, iar într’alta de dimensiuni modeste, îndreptată împotriva filosofului Ierocle, răstoarnă susținerea acestuia despre Apoloniu din Tiana, dovedind că a fost un simplu vrăjitor, care a făcut minuni false cu ajutorul demonilor.

Sfântul Atanasie cel Mare († 373) a scris două opere apologetice și anume: *Κατὰ τῶν Ἑλλήνων*=*Contra păgânilor* și *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*=*Despre intruparea Cuvântului*, amândouă formând la început, după atestățiunea lui Ieronim, o singură lucrare. În cea dintâi se

expune mai întâi origina idololatriei, (cap. 1—10), se combat apoi diversele forme sub care se înfățișează idololatria, (cap. 11—29), și în fine se arată cum poate ajunge omul la cunoașterea adevăratului Dumnezeu și a Cuvântului, prin cunoașterea sufletului omenească spiritual, (cap. 30—34) și prin studiul naturii înconjurătoare. În cea de a doua se tratează mai întâi despre întrupare, al cărei scop este de a reda firii omenești nemurirea pierdută prin păcatul original și de a conduce pe om la adevărata cunoaștere de Dumnezeu, (cap. 1—32), iar după aceea se arată că în creștinism s'au împlinit toate proorociile Vechiului Testament și se conchide că el este deci de origine dumnezească, (33—40) și în fine se descrie reinnoirea morală a lumii ca un efect al religiei creștine, (cap. 41—55).

Sfântul Kiril al Alexandriei († 444) a compus un răspuns contra celor trei cărți ale împăratului Iulian Apostatul, intitulate: „*Contra Galileenilor*“. Răspunsul este intitulat: Ἰπερ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐχαροῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ = *Despre sfânta religie a Creștinilor împotriva ateului Iulian*. Lucrarea constă din 30 de cărți, din care s'au păstrat numai primele 10 și mici fragmente. Acestea sunt îndreptate împotriva primei cărți din opera lui Iulian, care consta din trei cărți. Din cuprinsul apologiei se văd obiecțiunile pe care Iulian le ridică împotriva creștinismului și care se pot rezuma în următoarea propoziție: creștinismul nu este altceva decât un iudaism denaturat, amestecat cu elemente din păgânism. Sfântul ^{Ciril} Atanasie răspunde scotând în evidență contrazicerile și absurditățile păgânismului, cărora le opune raționalitatea și necesitatea monoteismului creștin. În mod special se ocupă el cu explicarea pretinselor contraziceri dintre Evangheliile. Metoda urmată în apologie este cea din apologia lui Origen contra lui Cels, adică se reproduc afirmațiile lui Iulian, care se combat punct cu punct. Datorită acestei metode cunoaștem cuprinsul operei lui Iulian, care s'a pierdut.

Sfântul Grigore de Nisa († 395) ne-a lăsat, în al său Ἀόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας = *Marea cuvântare catehetică*, o

lucrare care are, pe lângă caracterul dogmatic, și catehetic, și caracter apologetic, pentru că în ea se expune învățătura creștină despre: Dumnezeu, creațiune, mântuire și despre sfintele taine a botezului și a euharistiei, din punct de vedere rațional, și se apără împotriva obiecțiunilor ce se puteau ridica din partea păgânismului și a filosofiei.

Cei mai însemnați apologeți apuseni din acest timp sunt:

Fericitul Augustin († 430) cu celebra sa lucrare: „*De civitate Dei*“, în 22 de cărți și constând din două părți: una apologetico-polemică, (cărțile 1-10) și alta istorico-dogmatică, (cărțile 11-22). Primele 5 cărți din partea întâi răstoarnă susținerea masselor păgâne, că soarta imperiului roman și fericirea pământească ingenere depind de adorarea conștiințioasă a zeilor, adică de politeism. Celelalte 5 cărți apără aceeaș teză însă împotriva filosofilor păgâni, în special a neoplatonicilor. Intemeindu-se pe filosofia lui Platon, Augustin combate punct cu punct teologia păgână, precum și filosofia și mitologia neoplatonică. Adorarea zeilor păgâni nu asigură nici fericirea pământească nici pe cea viitoare. Religiunea păgână este lipsită de fondul moral și n'are nici fond dogmatic precis. Cărțile 11-14 din partea a doua tratează despre începutul împărăției lui Dumnezeu (*civitas Dei*), a cărei origină este crearea îngerilor și despre începutul împărăției pământești sau păgâne (*civitas diavoli*), care își are obârșia în căderea îngerilor. Cărțile 15-18 expun desfășurarea ambelor împărății, înfățișate prin Cain și prin Abel. Aci se dă o deosebită atențiune profețiilor mesianice și împlinirii lor. În cărțile 19-22 se tratează despre sfârșitul ambelor împărății și în special despre bine și despre rău după concepția creștină și după cea păgână, despre răsplată și pedeapsă, despre judecata de apoi și viața de veci. În cartea 22 se tratează amănunțit despre învierea morților. Datorită îndeosebi acestei învățături s'a răspândit așa de iute creștinismul și a triumfat asupra păgânismului. De *civitate Dei* este dar, cum reiese din expunerea bogatului ei cuprins, nu numai cea mai de seamă apologie creștină

din veacurile primare ale istoriei bisericii, ci și o lucrare filosofică de mare preț: cea dintâi lucrare de filosofie a istoriei, pe care o cunoaște istoria filosofiei.

Paul Orosiu, discipolul fericitului Augustin, a complectat și continuat opera maestrului său, în „*Historiarum adversus paganos libri septem*“, în care face o istorie a omenirii dela creațiune și până la anul 417 p. Chr. și se silește să demonstreze că creștinismul nu este vinovat de calamitățile ce s'au abătut asupra imperiului roman și îndeosebi de cele mai recente: de cele cauzate de invaziunile barbare.

Firmicus Maternus, autorul unei mici apologii intitulată: „*De errore profanarum religionum*“, pe care a înaintat-o împăraților Constant și Constantin, cerându-le să nimească cu forța ultimele resturi ale păgânismului. Pentru a întemeia cererea sa, Maternus descrie în colori vii rătăcirile doctrinale și morale ale păgânismului decadent. Săgețile sale sunt îndreptate îndeosebi asupra misterelor religiunilor, care invadaseră de câteva veacuri religiunea romană. Zeii invocați în aceste mistere nu sunt decât oameni îndumnezeiți. Statuile lor de metal și podoabele prețioase ale templelor ar trebui topite și prefăcute în monede. Cele mai multe din simboalele și cuvintele de ordine ale misterelor sunt imitări diabolice ale cuvintelor profetice.

Fericitul Teodoret al Cirului († 457), ultimul mare scriitor bisericesc oriental din epoca de aur a literaturii creștine, a scris cea din urmă și, după mulți critici, cea mai de preț dintre vechile apologii creștine. Ea poartă titlul: Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παρθυμάτων = *Vindecarea boalelor păgânești*, sau „Cunoașterea adevărului evanghelic din filosofia păgână“ și este expusă în 12 cuvântări sau tratate. În prima cuvântare se răspunde criticelor păgâne asupra pretinsei ușurătăți de credință a Creștinilor, a simplității apostolilor Domnului și a venerării superstițioase a martirilor, iar în celelalte cuvântări se tratează despre fundamentalele adevăruri creștine dogmatice și morale, ca d. ex. despre: credință, origina lumii, crearea ingerilor și a oamenilor, providență, sacrificii, venerarea

martirilor, profeții, sfârșitul lumii etc. Metoda întrebuintată de fericitul Teodoret în apologia sa este punerea față în față, în fiecare chestiune tratată, a învățăturilor păgâne și a celor creștine. Vastele sale cunoștințe, atât în domeniul Teologiei creștine cât și al științelor păgâne, i-au înlesnit încheierea unei lucrări de așa de mare valoare.

6. Ivirea islamismului a fost un îndoit pericol pentru creștinism: prin el însuși și prin alianța lui cu iudaismul în luptă comună împotriva creștinismului. Teologia creștină a ținut piept ambilor dușmani și a produs nepieritoare opere apologetice. Este de observat că știința teologică și deci și elaborarea de lucrări cu caracter apologetic se cultivă și dezvoltă de acum înainte mai mult în Apus care era mai la adăpost de invazia Mahomedanilor, pecând întreg Orientul creștin a căzut încetul cu încetul sub stăpânirea acestora. Dăm aci numai cele mai însemnate opere apologetice și pe cei mai cunoscuți autori de acest fel de lucrări din marele număr și al unora și al altora.

Cei mai însemnați apologeți răsăriteni împotriva mahomedanismului la începutul evului mediu, sunt: *sfântul Ioan Damaschin* (†756) cu lucrarea sa: „*Διάλεξις Σαρακηνοῦ καὶ χριστιανοῦ* = *Conversația între un Saracin și un Creștin*“, discipolul său *Teodor Abukara* și *Ioan Cantacuzino*. În Apus, unde primejdia islamismului s'a ivit mai târziu, cel dintâi care a scris o apologie anti-mahomedană a fost abatele de Clugny, *Petru Venerabilul* († 1156). Apologia lui poartă titlul: „*Adversus nefandam sectam Saracenorum*“. Contra Iudeilor și Mahomedanilor în același timp a scris spaniolul *Raymund Martini* (secolul XIII), lucrarea: „*Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos*“ și Iudeul convertit și devenit călugăr franciscan, *Alfons de Spina*, în 1471, apologia: „ *Fortalitium fidei contra Iudaeos, Saracenos aliosque christianae fidei inimicos*“.

Toma de Aquino († 1274) corifeul teologilor scolastici, este și întemeietorul Apologeticeii ca știință sau disciplină teologică. În voluminoasa sa lucrare: „*De veritate*

fidei catholicae contra Gentiles“, el stabilește principiul că rătăcirile din afară de creștinism trebuie combătute cu argumente raționale, pentru că păgânii și mahomedanii, nu recunosc autoritatea Sfintei Scripturi, și determină raportul dintre rațiune și revelațiune. Adevărurile descoperite omului de Dumnezeu sunt de două feluri: unele care nu trec peste puterea de pricepere a rațiunii și altele care sunt mai presus de rațiune. Cele dintâi satisfac rațiunea, cele de al doilea trebuie admise prin credință și nu contrazic rațiunea, pentru că sunt date de Dumnezeu. Rațiunea este datoare să se sârguiască a pătrunde înțelesul lor, dar nu se cade să uite că niciodată nu va ajunge să le pătrundă pe deplin.

Genialul italian *Pico de Mirandola* († 1494) caută să întărească din nou credința zdruncinată de humanism, servindu-se de filosofia platonice combinată cu cea aristotelică, cu cabala și cu întinsele lui cunoștințe istorice și filologice. Creștinismul este, după Pico, religie absolută. În ființa sa, el este vechiu ca lumea. Ceeace este adevărat în celelalte religii este împrumutat din el. Raportul dintre credință și rațiune este identic cu cel dintre religie și filosofie, despre care zice: filosofia caută adevărul, teologia îl află, iar religieea îl posedă.

Medicul spaniol *Raymond de Sabunda* (pela 1436) a inaugurat o direcțiune naturalistă în Apologetică. Inarmat și cu bogate cunoștințe filosofice și teologice, el susținu că dogmele creștine se pot demonstra cu ajutorul științelor naturale. Lucrarea sa de căpetenie în această direcțiune purta la început titlul: „*Liber creaturarum sive de homine*“, iar mai târziu s'a intitulat: „*Theologia naturalis*“. Natura este, după acest autor, rădăcina, temelia și izvorul tuturor științelor care sunt necesare omului pentru mântuire. Teologia naturală ajută omului să se cunoască pe sine însuș, scopul existenței sale și mijloacele de a ajunge la el. Ea face de prisos toate celelalte științe și cine a învățat-o odată n'o mai poate uita. Metoda ei de demonstrare este experimentală și în special experiența internă. Forma expunerii lui Ray-

mond de Sabunda este foarte sugestivă, din care cauză lucrarea sa a fost mult citită și de nenumărate ori re-tipărită până în timpurile moderne. „Două cărți — zice el — ne-au fost date de Dumnezeu: cartea tuturor făpturilor sau natura și cartea Sfintei Scripturi. Cea dintâi a fost dată omului dela început, căci ori ce creatură nu este decât o literă scrisă de degetul lui Dumnezeu și din aceste creaturi constă cartea, cum cărțile obicnuite constau din litere. Omul este cea mai însemnată literă din această carte. A doua carte, Sfânta Scriptură, a fost dată omului, pentru că nu mai înțelegea să citească în cea dintâi. Acea este comună tuturor oamenilor, în aceasta pot numai puțini să citească și anume clericii. Amândouă însă provin dela Dumnezeu și de aceea nu se pot contrazice. Complect n'o poate nimeni citi pe cea dintâi fără o specială luminare dumnezească. Parțial o pot citi toți, precum au citit-o și filosofii păgâni, unii mai mult, alții mai puțin. Omul rezumă în sine toate creaturile, de aceea cunoașterea sa despre sine este cea mai înaltă cunoștință. Cunoscându-se pe sine, ca ființă creată (ens ab alio), cunoaște prin aceasta pe Dumnezeu ca autor al său și al tuturor ființelor“...

Aceeași combinare a cunoștințelor despre natură cu adevărurile revelate, dar îmbrăcate în purpura misticeii, o găsim la cardinalul filosof *Nicolae de Cuza* († 1464).

7. Răspândirea în sfere din ce în ce mai largi a reformei lui Luther, a lui Calvin și a lui Zwingli, a dat impuls pe o parte conșperii de lucrări apologetice în spiritul reformei, iar pe de altă parte conșperii de lucrări de combatere a reformei din partea Romano-catolicilor, așa că au luat naștere cu timpul două metode diferite de tratare a chestiunilor și a științei apologetice: metoda raționalistă la Protestanți și metoda pozitivă la Romano-catolici.

Cea dintâi lucrare apologetică protestantă de mare envergură este a Arminianului olandez *Hugo Grotius* († 1645) intitulată: „*De veritate religionis christianae*“, în șase cărți. În cele dintâi trei se tratează despre: Dumnezeu, creațiune, minuni, Iisus Christos, superioritatea religiei creștine și despre Sfânta Scriptură, iar

cele trei din urmă sunt îndreptate în contra păgânismului, a iudaismului și a mahomedanismului. Autorul, care a fost un mare jurisconsult și diplomat, a făcut în această lucrare dovada că era și un eminent teolog, filosof și istoric. Spiritul în care este concepută lucrarea este ironic, iar metoda rațională și istorică.

Pentru a combate unele din afirmațiunile lui Grotius, din partea bisericii romano-catolice, scrise o savantă lucrare, sub titlul: „*Demonstratio evangelica*“ (Paris, 1679), episcopul *Pierre Daniel Huet*.

Marele cugetător, matematician și fizician *Blaise Pascal* († 1662) a lăsat posterității, în celebrele sale „*Pensées*“, schița neterminată a unei grandioase Apologetici, în care, sub forma de aforisme îmbibate de schepsa jansenistă, bombardează cu energie liberă cugetare și critica ușuratică. Omul, această trestie gânditoare și inger căzut, nu-și poate da seama prin propriile sale puteri sufletești de unde vine și unde merge. Nici un sistem filosofic, nici o religie, afară de cea creștină, n'a putut face lumină asupra originii și a scopului lumii și al omului. Numai Sfânta Scriptură a lămurit acest dublu mister, prin doctrina despre creațiune și a dat cheia înțelegerii tragediei sufletului omenesc prin concepția ei despre păcat. Tot ea ne-a descoperit că dragostea de Dumnezeu și de semenii este chintesenta religiei, fata morgana pe care au urmărit-o înzadar toate religiunile înainte de creștinism și că criteriul, după care se stabilește valoarea omului este morala, fără de care religie n'ar avea nici un preț. Iisus Christos a dovedit că este într'adevăr Fiul lui Dumnezeu prin simplitatea cu care s'a rostit și a rezolvit cele mai grele probleme morale și sufletești, prin fericita unire în viața sa a sublimului, divinului, cu umanul. Apostolii și biserica au valorificat adevărurile evanghelice.

8. Naturalismul lui *Fr. Bacon* și al lui *Hobbes*, sensualismul lui *Locke* și idealismul lui *Berkeley* pregătirea susținută sau alimentară, în Anglia, *deismul*, care, prin reprezentanții săi, ca: *Herbert of Cherbury*, *Toland*, *Collins*, *Shaftesbury*, *Tindal*, *Chubb*, *Morgan*, *Bolingbroke*

ș. a. au subminat temeliile creștinismului și ale religiunii în genere, prin tăgăduirea revelațiunii, a providenței, a minunilor, a inspirației Sfintei Scripturi, a moralei religioase, a religiunii pozitive etc. și prin admiterea himerei care se cheamă „religiune naturală”. Impotriva acestui mozaic de rătăcirii au luat atitudine o întregă falangă de apologeti și s’au scris opere apologetice de o valoare nepieritoare. Astfel, existența și necesitatea revelațiunii supranaturale a fost apărată și susținută de: *Whitby, Bentley, Klarke* (în lucrarea sa: *Verity and certitude of natural and revealed Religion*, 1704), *Conybeare, Foster, Watts, Leland* ș. a.

Providența și-a găsit apologetul ei în *Parker*, a cărui apologie poartă titlul: „*Disputationes de Deo et providentia*”. Despre minuni în general și despre cele evanghelice în special, cu învierea Domnului ca minune a minunilor, și în legătură cu aceasta despre inspirația Sfintei Scripturi și despre dumnezeirea creștinismului, s’a scris foarte mult. Cei mai însemnați autori și opere în aceste chestiuni sunt: *Jenkins*, cu „Reasonableness and certainty of the Christian Religion”, 1698—1700; *Campbeller*, cu: „The Authenticity of the Gospel” 1741; *Foster*, cu „The Usefulness, Truth and Excellence of the Christian Revelation”, 1741; *Benson*, cu „The Reasonableness of the Christian Revelation, 1753. *Lardner* cu lucrările sale: „Collection of the ancient Iewish and heathen Testimonies to the Truth of the Christian Religion”, 4 vol., Londra, 1764, și „The Credibility of the Gospel History”, 12 vol., Londra, 1741—1755; *Hammond*, cu: „De rationabilitate religionis christianae”, 1662; *Paley*, cu „A View of the Evidences of Christianity, 1797. În deosebi *Butler* a apărat strălucit dumnezeirea creștinismului în opera sa: „Analogy of Religion natural and revealed to the Constitution and Course of Natur”, Londra, 1736.

+ 9. În Franța, *scepticismul* lui *Descartes* († 1650), care în sine nu era ireligios, a fost dus la extrem și îndreptat în special în contra religiunii de *Bayle* († 1706) și de *Voltaire* († 1778), cărora le-au urmat apoi: *deismul*,

representat prin *Rousseau*, († 1778); *ateismul*, dublat de materialism, al baronului de *Holbach*, din lucrarea sa: „Le christianisme dévoilé ou Examen des principes et des effets de la religion chrétienne“ (1767), care a scandalizat chiar pe *Voltaire*; *materialismul antropologic* al lui de la *Mettrie* († 1751), din scrierea: „L'homme machine“ și *materialismul cosmologic* al lui *Diderot* († 1784) și *d'Alembert* († 1783), expus pe aproape fiecare pagină a enciclopediei, redijate de ei.

Scepticismului lui *Bayle* i-au răspuns mai întâi marii predicatori *Bossuet* († 1704) și *Fénélon* († 1715), în diferitele lor lucrări și cuvântări, și după aceea: *Houteville*, în lucrarea: „La religion chrétienne prouvée par les faits“, 3 vol., Paris, 1722, *Bullet*, în a sa: „Critique des principales objections“, 1770, și în: „Histoire de l'établissement du Christianisme, tirée de seuls auteurs juifs et païens“, 1774, ș. a.

Scepticismul și sarcasmul voltairian a fost combătut din câmpul literelor creștine de: *François*, în lucrarea: „Observations sur la philosophie de l'histoire“, Paris, 1770, *Nonnotte*, în: „Les erreurs de Mr. de Voltaire“, Lyon, 1770; *Guenée*, în: „Lettres de quelques Juifs“, Paris, 1772, ș. a.

Impotriva incredulității în genere au scris: *D'Aguesseau*: „Lettres philosophiques“, 3 vol., Paris, 1785, *I. G. de Pompignan*: „La religion vengée de l'incredulité“, Paris, 1786, *Lamourette*: „Pensées sur la philosophie de l'incredulité“, Paris, 1786, și în special *Bergier*: „Traité historique et dogmatique de la vraie religion, avec la refutation des erreurs qui lui ont été opposées dans les différents siècles“, 12 vol., Paris, 1780.

Toate aceste lucrări, cum arată însuș titlul multora din ele, sunt concepute din punct de vedere rațional și istoric. Curentele antireligioase au ajuns la bancrută în revoluțiunea franceză. Corespunzător noiei stări de spirit și ordini a lucrurilor, *Chateaubriand* inaugură un nou gen de apologie, cu celebra sa lucrare: „Genie du Christianisme“, Londra, 1802. El nu polemizează cu ateismul și cu libera cugetare, nu face uz de argumente raționale,

ci se adresează inimii și bunului simț, descriind binefacerile aduse lumii de creștinism din toate punctele de vedere : religios, moral, artistic, cultural, patriotic, etc.

10. În *Germania*, filosofia lui *Leibniz* († 1716), continuată de *Christian Wolff* († 1754), duse la un raționalism arid, care culmină în așa zisa „*luminare* = *Aufklärung*“, patronată de cei doi mari suverani ai timpului : de Frederic cel Mare, regele Prusiei, și de Iosif II, împăratul Austriei. Nu numai filosofii, ci și mulți teologi, mai ales protestanți, construiă o religione pur rațională, în felul religiunii naturale a deismului. Revelațiunea supranaturală, minunile, inspirația, origina dumnezească a bisericii etc. erau considerate ca neexistând în Sfânta Scriptură, care fu tratată ca un simplu cod de morală.

Numeroși teologi catolici și protestanți au căutat să combată raționalismul, fără ca totuși vreunul din ei să fi reușit a răsturna cu succes criticile aduse religiunii creștine. Astfel dintre romano-catolici pot fi citați : Jezuitul *Fibus*, care publică, în anul 1736, o „Apologie generală“, în spiritul fericitului Augustin, îndreptată contra ateilor, păgânilor, iudeilor și ereticilor. *Stattler*, scrisă în 1770, o apologie în spiritul filosofiei wolffiene, intitulată : „*Demonstratio evangelica*“. El combate religiunea naturală și susține dumnezeirea creștinismului cu argumente pur raționale. Cu mai mult succes folosi aceeași metodă *Beda Mayr*, în lucrarea sa : „*Verteidigung der natürlichen christlichen und katholischen Religion*“, 4 vol. Augsburg, 1787—1789. *Storchenau* scrisă „*Philosophie der Religion*“, 11 vol., Augsburg, 1771—1789. *Veit* și *Sandbichler* apărură Sfânta Scriptură. Cel dintâi în lucrarea : „*Scriptura sacra contra incredulos vindicata*“, 1789—1794, iar cel de al doilea în : „*Verteidigung der Göttlichkeit des Mosaischen Gesetzes*“, 1797, ș. a. Dintre Protestanți sunt de amintit : *Euler* : „*Rettung der göttlichen Offenbarung gegen die Einwürfe der Freigeister*“, 1747, *Lilienthal* : „*Die gute Sache der Offenbarung*“, în 16 părți, 1750—1782. *Less* : „*Beweis der Wahrheit der christlichen Religion*“, 1768. *Jerusalem* : „*Betrachtungen*

über die vornehmsten Wahrheiten der christlichen Religion“, 1768. *Kleuker*: „Neue Prüfung der Beweise für die Göttlichkeit des Christentums“, în 3 părți, Riga, 1787—1794 ș. a.

11. În *Italia*, biserica avu de luptat cu humanismul sau cu filosofia renașterii și mai târziu cu filosofia pan-teistă și cu ideile calvine ale lui *Giordano Bruno* († 1600), cum și cu descoperirile științifice ale lui *Galileo Galilei* († 1642). Cum aceste curente protivnice religiunii n'au fost prea puternice, nu s'a simțit mare nevoie de a se desvolta o bogată literatură apologetică. Totuși au existat apologeți și s'au scris apologii și Apologetici, care merită să fie amintite, ca de ex.: *Segneri* scrise o lucrare foarte mult citită, care purta titlul: „L'incredulo senza scusa“, Veneția, 1650. *Nicolai* publică: „Ragionamenti sopra la religione“, 2 vol. Genova, 1720, *Valsecchi*: „Dei fundamenti della religione“, Padua, 1765, *Gerdil*: „Introduzione allo studio della religione“, 1800, ș. a.

12. Veacul al nouăsprezecelea a fost numit de unii „veacul istoric“, de alții „veacul științific“ și merită într'adevăr ambele nume, pentru că atât istoria cât și știința în genere au realizat progrese uimitoare în acest interval de timp. Istoria a progresat datorită descifrării ieroglifelor și cuneiformelor precum și a descoperirilor arheologice în urma săpăturilor făcute în *Asiria* și *Babilonia*, în *Persia*, în *Palestina*, în *Grecia* și în alte țări. Aceste săpături au aruncat o nouă lumină asupra vieții *Asiro-Babilonienilor*, a *Perșilor*, a *Egeenilor*, a *Indogermanilor* etc. etc. Filologia comparată, care a luat avânturi nebănuite mai înainte, a ajutat de asemeni foarte mult progresului istoriei. Științele, atât cele de observație cât și cele experimentale, au progresat de asemeni enorm. Teoria evoluționistă, formulată de *Charle Darwin* († 1882), a revoluționat științele naturale și a fost aplicată și în filosofie, istorie, sociologie și chiar în teologie. Științele experimentale: fizica, chimia, mecanica, au înregistrat de asemeni o mulțime de descoperiri, care au făcut să se schimbe cu totul concepția de până aci despre lume și despre materie. Filosofia joacă acum un rol mult mai

puțin important decât în trecut. În special metafizica este dată aproape cu totul uitării.

Veacul al douăzecilea a dus și mai departe progresul științelor, în special al celor experimentale, dându-i o aplicare practică. După direcțiunea în care el a îndrumat progresul în aceste prime trei decenii, pe care le-am parcurs, calificativul ce i se cuvine este de „veac al tehnicei“.

Aproape n'a fost teorie nouă, n'a fost descoperire istorică sau științifică pe care să n'o fi folosit unii din istorici sau oameni de știință împotriva religiei. Situațiunea creată bisericii și teologiei prin atacurile îndreptate împotriva lor în numele progresului științelor a fost în unele momente destul de critică, iar pozițiunea luată de apologeți era adesea riscată sau în tot cazul fără folos. S'au găsit totuși, întotdeauna și oameni de știință pură sau filosofi, cari au culcat la pământ barierele ce se încercau să se ridice și au nivelat prăpăstiile ce unii săpau între religie și știință, înlesnind astfel apologeților lucrul lor de împăcare a contradicțiilor din sufletul omenesc. Rolul apologeților este de acum mult mai greu și apologia cată să îmbrace cu totul altă formă și să ia alt caracter. Acum, cel ce vrea să scrie o Apologetică sau să trateze o chestiune apologetică, trebuie să aibă în vedere și să cunoască bine ramura științei din partea căreia pornesc atacurile la care el vrea să răspundă. Conținutul și până la un punct și forma Apologeticii variază dar după natura acestor atacuri.

Dăm în cele ce urmează cele mai însemnate opere apologetice ce au apărut în diferite țări dela începutul veacului al nouăsprezecelea până azi.

13. În *Anglia* sunt de amintit dintre Romano-catolici : *Fletcher* : „The Guide of the true Religion“, Londra, 1804, *Lingard* : „A collection on several subjects connected with the civil and religious principle of Catholicism“, Londra 1820, *Butler* : „The truths of the Catholic Religion proved from the Scriptures aloue“, 1840, *Mac Hale* : „Evidences and doctrines of the Catholic Church“, 1840. *Wiseman* († 1865) ținu în 1835, la Roma un curs despre

raportul dintre știință și adevărurile revelate „On the Connection between Science and Revealed Religion“, care fu în curând tradus în franțuzește și în nemțește. *Newman* († 1890) s'a ocupat în special de chestiunea certitudinii în materie de credință în a sa: „Essay in Aid of a Grammar of Assent“, 1850. *Mivart* scris: „The Genesis of Species“, Londra, 1871, *Bruce*: „Apologetics, or Christianity defensively stated“, Edinburgh, 1892. *Lightfoot* († 1889), combătu într'o serie de articole din „Contemporary Review“ (1874—1877) veninoasa lucrare anonimă intitulată: „Supernatural Religion“, pe care le publică în broșură cu puțin înainte de moartea sa, în 1889. *Edw. Caird* publică: „The Evolution of Religion“, 2 vol. 1893, *Artur James Balfour*: „The Foundations of Belief“, 1895, *I. G. Romanes*: „Thoughts on Religion“, 1896. Apoi: *W. B. Carpenter*: „The Permanent Elements of Religion“, *W. N. Clarke*: „Common Sense in Religion“, *John Fiske*: „The Idea of God“, *G. A. Gordon*: „Religion and Miracle“ și „Trough Man to God“, *C. Gore*: „Belief in God“, *Sanday*: „Inspiration“, *Upton*: „The Basis of Religious Belief“, *T. D. Woosley*: „The Religion of the Present and the Future“, ș. a.

14. În *Germania*, în *Elveția germană* și în *Austria*, filosofia criticistă a lui *Kant* († 1804), panteistă a lui *Fichte* († 1814) și *Hegel* († 1831), naturalisto-mistică a lui *Schelling* († 1854), pesimistă a lui *Schopenhauer* († 1860) și *Eduard von Hartmann* (1906) a influențat întreaga cugetare germană și deci și teologia, îndeosebi pe cea protestantă, într'o măsură aproape egală ca a istoriei și a științei și a dat naștere la o imensă literatură apologetică, parte influențată de ea, parte îndreptată în contra ei. Iată d. ex. cei mai însemnați autori romano-catolici, cari au combătut toate aceste curente filosofice și științifice, susținând punctele de vedere dictate sau aprobate de autoritatea bisericească: *Dobmayr*: „Systema theologiae catholicae“, 1807, *Ziegler*: „Prolegomena theologiae catholicae“, 1821, *M. Hagel*: „Demonstratio religionis christianae catholicae“, 1831, *Berlage*: „Apologetik der Kirche“, 1834, *Staudenmaier*: „Philo-

sophie des Christentums“, 1840, *Von Drey*: „Apologetik“, 3 vol. 1844, *Denzinger*: „Vier Bücher von der religiösen Erkenntnis“, 2 vol. 1857, *Pilgram*: „Physiologie der Kirche“, 1860, *Ehrlich*: „Fundamentaltheologie“, 1859, *Reinerding*: „Theologia fundamentalis“, 1860, *Schwetz*: „Theologia fundamentalis“, 1869, *Sprinzel*: „Handbuch der Fundamentaltheologie“, 1876, *Albert Maria Weis*: „Apologie des Christentums vom Standpunkte der Sittenlehre“, 4 vol. 1878 — 1884, *Vosen*: „Das Christentum und die Einsprüche seiner Gegner“, 2 vol. 1881, *Fr. Hettinger*: „Apologie des Christentums“, 5 vol. 1866 și „Lehrbuch der Fundamentaltheologie oder Apologetik“, 1888, *Bautz*: „Grundzüge der Apologetik“, 1887, *Paul Schanz*: „Apologie des Christentums“, 3 vol. 1887, *Constantin Gutberlet*: „Lehrbuch der Apologetik“, 1888—1894; „Der Mensch“, 1895; „Kampf um die Seele“, 1 vol. 1903; „Cosmos“, 1908; „Gott und die Schöpfung“, 1910, *Albert Stöckl*: „Lehrbuch der Apologetik“, 3 părți, 1895, *Ottiger*: „Theologia fundamentalis“, 1897, *Wilmers*: „De religione revelata“, 1897, *Al. Schmidt*: „Apologetik als spekulative Grundlegung der Theologie“, 1900, *Hermann Schell*: „Apologie des Christentums“, 2 vol. 1901, *S. Weber*: „Christliche Apologetik“, 1906, *Gerhardt Esser* și *Joseph Mausbach*: „Religion, Christentum, Kirche. Eine Apologetik für wissenschaftlich Gebildete“, 3 vol. 1912, *Dr. I. Klug*: „Apologetische Abhandlungen“, 3 volumașe, 1910—1916, *T. Specht*: „Lehrbuch der Apologetik oder Fundamentaltheologie“, 1912, *Kneib*: „Handbuch der Apologetik“, 1912, ș. a.

Caracter apologetic au: *Reusch*: „Bibel und Natur“, 1870, *Güttler*: „Naturforschung und Bibel in ihrer Stellung zur Schöpfung“, 1877, *Lorinser*: „Das Buch der Natur“, 7 vol. 1876—1880, *Schäfer*: „Bibel und Wissenschaft“, 1881, *Tilman Pesch*: „Die grossen Welträtsel“, 2 vol. 1892, *Hasert*: „Antworten der Natur“, 1905, *Erich Wasmann*: „Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie“, 1906, ș. a.

Protestanții au suferit mai mult influența diferitelor sisteme filosofice, a criticii biblice, a istoriei religiunilor

și a științelor pozitive, așa că Apologeticele lor apără numai puține puncte ale doctrinei creștine și fac în general multe concesiuni adversarilor religiei. Dintre ei merită să fie amintiți: *Stein*: „Die Apologetik des Christentums“, 1824, *Sack*: „Christliche Apologetik“, 1829, *Von Zezschwitz*: „Zur Apologie des Christentums“, 1865, *Luthardt*: „Apologetische Vorträge“, 2 vol. 1864, *Franz Delitzsch*: „System der Christlichen Apologetik“, 1869, *Düsterdieck*: „Apologetische Beiträge“, 1865—1872, *Baumstark*: „Christliche Apologetik auf anthropologischer Grundlage“, 3 vol. 1872, *Ebrard*: „Apologetik“, 2 vol. 1874—1876, *H. Voigt*: „Fundamentaldogmatik“, 1874, *Dorner*: „Grundlegung der Apologetik“, 1879, *Frank*: „System der christlichen Gewissheit“, 3 vol. 1879, *Iul. Kaftan*: „Die Wahrheit der christlichen Religion“ 1888, *Steude*: „Evangelische Apologetik“, 2 broșuri 1904 și 1906, *Th. Haering*: „Der christliche Glaube“, 1912, *L. Lemme*: „Christliche Apologetik“, 1922, ș. a.

Character apologetic au: *Carl Stange*: „Christentum und moderne Weltanschauung“, 2 părți, 1913—14, *Fr. Bette*: „Natur und Gesetz“, 1897, „Symbolik der Schöpfung“, 1898; „Naturstudium und Christentum“, 1898 (tradusă și în românește de preoții I. Negoită și N. Donos), „Das Wunder“, 1902, (tradusă în românește de preotul I. Negoită); „Das erste Blatt der Bibel“, 1906, ș. a., *Karl Beth*: „Urmensch, Welt und Gott“, 1909, „Der Entwicklungsgedanke und das Christentum“, 1909, *Dennert*: „Das Geheimnis des Lebens“ (fără dată), „Aus den Höhen und Tiefen der Natur“, 1902, „Bibel und Naturwissenschaft“, 1904, „Naturgesetz, Zufall und Vorsehung“, 1904, „Es Werde“, 1905, „Vom Sterbelager des Darwinismus“, 2 broșuri, 1906, „Die Weltanschauung des modernen Naturforschers“ (1907), „Bibel und Weltanschauung“, 1908, *H. Franck*: „Christentum und Darwinismus in ihrer Versöhnung“, 1901, *E. Hoppe*: „Christentum und Monismus“, 1909, „Christentum und die exakten Naturwissenschaften“, 1910, *Dr. H. Hoppeler*: „Bibelwunder und Wissenschaft“, 1914, *Wobbermin*: „Theologie und Metaphysik“, 1901; „Der christliche Gottesglaube in sei-

nem Verh lnis zur gegenwärtigen Philosophie“, 1902; „Monismus und Monoteismus“, 1911, *Titius*: „Natur und Gott“, 1926, ș. a.

15. In *Franța*, biserica a avut și are încă de luptat în primul rând cu statul laic sau ateu ori francmason, apoi cu filosofia pozitivistă, inaugurată de Auguste Comte († 1853), cu agnosticismul importat din Anglia, cu criticismul lui Renan, cu reprezentanți ai științelor pozitive, cu școala sociologică a lui Durkheim († 1917) și cu modernismul. Apologiile ce s'au scris și Apologeticele ce s'au compus sunt îndreptate dar împotriva acestor curente, atitudini, mișcări, porniri, cum vrem să le numim, pornite împotriva bisericii. Dintre autorii de Apologetici sau cei cari au făcut operă apologetică pot fi citați: *Frayssinous* († 1841) a arătat — în conferințele sale, ținute între anii 1803—1809 și 1814—1822 și intitulate: „D fence du Christianisme ou Conférences sur la religion“ — foloasele creștinismului pentru viața practică și de stat. *Lamenais* († 1854), susținător al tradițiunii, a combătut indiferentismul în: „Essai sur l'indifférence en matière de religion“ 1817. Oamenii politici *Joseph de Maistre*, († 1821) și *Montalembert* († 1870), precum și marii predicatori: *Dupanloup* († 1878), *Ravignan* († 1858) *Ventura* († 1861), *Lacordaire* († 1861), *Felix* († 1891) ș. a. au apărat prin scrisul și graiul lor creștinismul în general și biserica papală în special. *Auguste Nicolas* († 1870) a dat în: „Etudes philosophiques sur le Christianisme“, 1850, o filosofie rațională a creștinismului. În formă populară și plină de spirit a scris: „Solution des grands problèmes“ 4 vol. 1854, *Martinet*, iar *Laforet* a ap rat temeinic învățătura bisericii în: „Les dogme catholiques exposés“, 4 vol. 1860. *Van Wedingen*: „Les éléments raisonnés de la religion“, 1874, *Duilh  de St. Projet*: „Apologie scientifique de la foi chrétienne“, 1879, reeditată de *Senderens*, 1908, *Lambrecht*: „Theologia fundamentalis“, 1889, *Bougaud*: „Le Christianisme et le temps presents“, 1901, *Abbé de Broglie*: „Les fondements intellectuels de la foi chrétienne“, 1905, *L. Gondal*: „Le surnaturel“, 1904: „Miracle“, 1905, *J. Martin*: „L'Apologétique traditionnelle“, 1905, *G.*

Sortais: „La providence et le miracle“, 1905, *E. Roupain*: „Leçons et lectures apologétiques“, 1912, *Valvekens*: „Foi et Raison. Cours d'Apologétique“, 1907, *Hugeny*: „Critique et catholique. Apologétique“, 1908, *Abbé Cattean*: „L'Atheisme et l'existence de Dieu. Conférences apologétiques“, 1913, *Abbé Têrassé*: „Apologétique chrétienne“, 1920, *Abbé Jean Desgranjes*: „Les raisons de la foi“, 1922, *I. B. Bord*: „L'Apologétique par le Christ“, 1923, *E. Duplessy*: „Apologétique“, 2 vol. 1924 și 1927, *P. Buyse*: „Vers la Croyance. Dieu, l'ame et la religion devant la raison et le coeur de l'homme“, 1928 (a patra ediție); „Vers la foi catholique. L'Eglise de Jésus devant la raison et le coeur de l'homme“, 1929, *Gaston Rabeau*: „Apologétique“, 1930, ș. a.

Caracter apologetic au: *Guibert*: „Les croyances religieuses et les sciences de la nature“, 1909, *Elie de Cyon*: „Dieu et Science“, Paris, Alcan, *Grasset*: „Les limites de la biologie“, Paris, Alcan, *Murat*: „L'Idée de Dieu dans les sciences contemporaines“, 3 vol. Paris, Tequi, *Farges*: „Le Cerveau, l'âme et les facultés“, Paris, Berche et Tralin „La Vie et l'évolution“, Ibidem, *Abbé Th. Moreux*: „Les Confins de la science et de la foi“, 2 vol. 1925, ș. a.

Intre apologeți pot fi numărați și unii oameni de știință, ca: *Maine de Biran* († 1824), *Pasteur* († 1895), *Grasset* († 1918), *Vialleton* († 1929), *P. Termier* (1930) ș. a. cum și filosofi spiritualiști ca d. ex.: *Eugen Caro* († 1887), *Jules Simon* († 1896), *Vacherot* († 1897), *Renouvier* († 1903), *Boutroux* († 1921), *Gilson*, *Jacques Maritain*, ș. a. dintre contemporani.

16. In *Italia*, lupta bisericii s'a dus și se duce împotriva: pozitivismului, a scepticismului, a materialismului, a științelor experimentale și a modernismului. Aci pot fi citați ca apologeți: *Nardi*: „Verità della religione cristiana catolica“, 1868, *Albéri*: „Il problema dell'umano destino“, 1870, *Giovanni*: „Scritti apologetici“, 1875, *Mazzella*: „De religione et ecclesia“, 1892, *I. Semeria*: „Dogma, gerarchia e culto nella Chiesa primitiva“, 1902, *Giuseppe Balerini*: „Breve Apologia pei giovani studenti“,

1908, *Egidio Brenna*: „Religione e ragione“, 1917, *Emilio Chiochetti*: „Religione e Filosofia“, 1921, *Gemelli Agostino*: „Scienza e apologetica“, 1922, *Giuseppe Càpretz*: „Che cosà è la vita? Dio, religione, oltretomba“, 1922, *Geremia Bonomeli*: „Seguiamo la Ragione“, 1925 *Cordovani Mariano*: „Rivelatione e filosofia“ și „Rivelatore“ (fără dată).

17. În *Spania* au fost apologeți ale căror opere sunt mai cunoscute în traduceri. Astfel, *Balmes* are două opere traduse în limba germană: „Briefe an einen Zweifler“, 1855 și „Vergleichung des Protestantismus mit dem Katholicismus in ihrer Beziehung zu der eurapäischen Civilisation“, 1875. *Donoso Cortes* are opera tradusă în franțuzește: „Catholicisme, liberalisme et socialisme“, 1851. *Hernandes y Fajarnés* a scris: „Estudios criticos sobre la filosofia positivista“, 1883, *Orti y Lara*: „Wissenschaft und Offenbarung in ihrer Harmonie“, 1884, *Gonzalez*: „Biblia y la ciencia“, 1891, *Unamuno*: „L'Agonie du Christianisme“, 1924.

18. În *țările ortodoxe*, cultura științifică și filosofică fiind mai puțin înaintată decât în Apus, din cauza împrejurărilor vitrege prin care au trecut toate națiunile ortodoxe, biserica n'a avut de luptat până în ultimul timp cu alte curente protivnice decât cu ignoranța mulțimii și cu prozelitismul romano-catolic și protestant. De aceea, terenul n'a fost aici prielnic pentru cultivarea și înflorirea apologiei și a științei apologetice, ci numai pentru teologia pură și pentru polemică. Acestea au și luat într'adevăr destul de mare desvoltare. Singuri Mahomedanii și Iudeii puteau da prilej să se scrie opere apologetice împotriva rățăcirilor credinței lor, dar chibzuiala și instinctul de conservare națională au impus tăcerea, pentru că Turcii stăpânitori peste întreg Orientul creștin erau mahomedani, iar Iudeii erau asociații lor politici.

În *Rusia* găsim două din lucrările lui *Ivan Galia-tovski*, rectorul Academiei teologice din Chiev, îndreptate una contra Iudeilor și alta contra Mahomedanilor. Cea dintâi a apărut în anul 1669 și poartă titlul de: „Adevăratul Mesia“. În ea se dovedește că Iisus Christos este

adevăratul Mesia și se combate Talmudul. A doua a fost publicată în 1687 și este intitulată: „Coranul Mahomedanilor judecat de Christos“. Cuprinde istoricul vieții lui Mahomed și combaterea învățăturii lui. Cursul ținut de profesorul *Nicolae Pavlovici Rojdetvenski* studenților Academiei spirituale din Petersburg, în anul școlar 1881/82, fu publicat în 1893 (ediția II), sub titlul: „Apologetica creștină. Curs de Teologie fundamentală“, în două volume. El a fost tradus în românește de Economul *Constantin Nazarie*, sub titlul: „Apologetica creștină“, vol. I Botoșani, 1896, vol. II Fățiceni, 1897. În 1894 a apărut în Moscova un: „Manual de Teologie fundamentală“, al episcopului *Augustin*, iar în 1898 și 1899 profesorul *P. Svetlov*, dela Academia teologică din Chiev, a publicat 2 volume cu titlul: „Incercare de expunere apologetică a învățăturii de credință creștină ortodoxă“. Este o dogmatică expusă apologetic. În anul 1900, Svetlov a publicat și un: „Curs de Teologie apologetică“.

În *Bulgaria* a apărut, în anul 1907, o traducere a „Manualului de Teologie fundamentală“ a episcopului *Augustin*, făcută de *Bacalof*.

În *Grecia* a publicat *Moscaki*: „Μελέται περί τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος“, 1876. Profesorul *Diomid Kiriakos* a tradus din italienește „Η θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστημη“ după Scalzuni (tradusă și în românește din grecește, sub titlul: „Religiunea și Știința“ de profesorii *C. Erbiceanu* și *Dragomir Demetrescu*, Iași, 1887). *Kiriakos* a publicat și un volum, intitulat: „Λογοὶ πιστοῦ“, (ediția III, Atena, 1913) de subiecte apologetice. *Sp. Suncras* a publicat: „Βραχέα τινὰ περί πίστεως καὶ ἐπιστήμης“, Atena 1885 și „Λόγος εἰσατήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἀπολογητικῆς“, Atena 1898, iar *F. Papadopulos* a dat la lumină: „Λόγοι ἀπολογητικοί“, Atena, 1897. Actualul profesor de Apologetică dela facultatea de Teologie din Atena *Gr. Papamihail* a publicat prima fasciculă din a sa „Ἀπολογητικὴ“, precum și numeroase broșuri și articole de reviste asupra diferitelor chestiuni apologetice. Asemenea broșuri și articole de reviste au mai publicat și profesorii: *Chr. Andruțos*, *D. Balanos* și *N. Luvaris*.

În *România* a publicat în anul 1907, la Blaj, *D-rul Vasile Suci*, pe atunci profesor, actualmente mitropolit unit, 2 volume de: „Teologie dogmatică fundamentală“. Primul poartă și subtitlul de „Apologetica creștină, iar al doilea de „Tradițiunea și Biserica“. În 1927 a apărut o nouă edițiune. Tot unit este și *Fireza*, autorul unui manual de Apologetică pentru Liceele române uniate din Ardeal.

Ortodoxe sunt în românește — afară de traducerea după *Rojdetvenski* — numai câteva manuale pentru clasele VII de Liceu și a VIII de Seminar și anume de: D-1 *Ioan G. Savin*, profesor la facultatea de Teologie din Chișinău, de preotul *Toma Chiricuță*, profesor secundar în București, de preotul *Mihail Bejenariu*, profesor în Huși și de autorul lucrării de față.

Pentru Liceele și școlile normale din Bucovina există de asemeni un asemenea manual de *Calistrat Coca*, tipărit în mai multe ediții.

CAPITOLUL I

FIINȚA SAU ESENȚA RELIGIUNII

§ 1. Religione internă și externă.

1. Am zis, că *Teologia este știința religiunii*. Se naște acum întrebarea: *Ce este religiunea?*

Spre a putea răspunde la această întrebare, trebuie înainte de toate, să menționăm, că în religiune se disting două părți: 1) Religiunea internă sau subiectivă și 2) Religiunea externă sau obiectivă.

Partea internă constă din starea sufletească a omului, stare, care ca ori ce act psihic nu se poate defini, dar o designăm prin cuvinte ca: religiozitate, pietate, adora-re, contemplare, etc. Partea externă constă din rituri, ceremonii, cult, din toate practicile religioase externe, care sunt o manifestare a ceea ce omul simte în el cu privire la raportul său cu Dumnezeu.

După cum sufletul și corpul sunt cele două părți constitutive ale ființei omului și numai unirea lor face pe om, tot așa numai unirea religiunii externe cu cea internă dă adevărata religiune. După cum coaja unui fruct servește de protecție miezului, tot așa și religiunea obiectivă ajută la păstrarea stării sufletești religioase. Răspunsul dar, la întrebarea: Ce e religiunea? pare dublu, după cum se are în vedere religiunea, subiectivă sau obiectivă. Privit mai de aproape lucrul, însă, ne vom convinge că răspunsul nu e decât unul și același, avându-se în vedere raportul de care am vorbit, căci după

cum organizarea politică și religioasă sunt manifestări sociale ale sufletului colectiv al societății, așijderea și cultul e oglinda religiunii obiective. Religiunea obiectivă se comportă către cea subiectivă, ca efectul către cauză. Răspunsul la întrebarea, ce este religiunea obiectivă, va conveni și religiunii subiective. Dar de ce am mai amintit de *religiunea obiectivă*? Din două motive: 1) Fiindcă în mintea celor mulți noțiunea de religiune se identifică cu religiunea obiectivă. 2) Pentrucă cunoașterea religiunii obiective ajută la cunoașterea religiunii interne. Așa dar, a răspunde la întrebarea: Ce e religiunea? înseamnă a preciza ființa religiunii, esența ei, adică a arăta natura ei internă și constantă, împreună cu diferitele forme în care aceasta s'a îmbrăcat la diferite popoare, în diferite timpuri.

Relativ la ființa sau esența religiunii, trebuie să spunem că părerile teologice sunt împărțite mai mult ca asupra oricărei alte chestiuni. Greutatea provine de acolo că, precum cel ce n'a văzut o culoare, nu-și poate da seama și pricepe ce este ea numai din simpla descriere. Precum cel ce n'a simțit niciodată dorul de patrie sau de părinți, nu poate înțelege acele sentimente din spusele altora, tot așa și cu religia. Amestecul de stări sufletești, care formează religiunea internă, e așa de vag, limitele lui așa de necunoscute, încât o definițiune este aproape imposibilă.

2. Cât de vag e sentimentul religios, ne dovedesc următoarele cuvinte ale lui *Max Müller*: „Poate ca un sălbatec să nu aibă în limbajiu un cuvânt pentru exprimarea sentimentului religios, nici vreun fel de rugăciune, dar când Papuasul stă înaintea fetișului său, cu mâinile încrucișate, plescăind și întrebând dacă se poate sau nu, ceeace el dorește, aceasta e religiune. Dacă *Tales* crede că toate lucrurile sunt însuflețite de zei și *Buda* din contră, aceasta e religiune. Dacă tânărul brahmaciari pune dimineața, la răsăritul soarelui, un braț de vreascuri în focul sacru, pronunțând cuvintele rugăciunii prescrise, aceasta e religiune. Dacă un filosof modern, ateu, se

pleacă înaintea unei aduceri aminte și dacă își consacră activitatea sa binelui public, aceasta e religiune“.

Aceste cuvinte ne arată cât de departe se întind hotarele religiunii interne și justifică până la un punct neînțelegerile dintre teologi asupra ființei religiunii.

3. Incercând a rezolva această chestiune, începem cu lămurirea cuvântului „religiune“. Teologii ortodocși, cea mai mare parte din teologii romano-catolici și parte din cei protestanți, găsesc în explicarea cuvântului „religiune“, un ajutor pentru lămurirea chestiunii: Ce este religiunea?

4. *Etimologia cuvântului religiune.* Cuvântul „religiune“ este de origină latină. În ce privește însă etimologia lui, sunt mai multe păreri: 1. *Cicero* îl deduce dela verbul *relegere*, care propriu înseamnă: a reciti, a studia cu luare aminte, a pune la o parte pentru o anumită întrebuințare, a deosebi ceva din lucrurile ordinare, iar în sens figurat înseamnă: a se raporta către cineva cu deosebită atențiune și respect, a venera. Aceasta se vede din cuvintele lui: „Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinent, diligenter retractarent et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut eleganter ex eligendo, intelligentes ex intelligendo“, (De natura deorum II, 28). Derivarea lui religio din relegere nu este exactă, căci în acest caz, ar fi trebuit să avem relegendia, ca diligentia din diligere, etc. Noțiunea exprimată prin cuvântul religio, nu era bine fixată pe vremea lui Cicero. El chiar îi dă mai multe însemnări. Așa, în unele părți, definește religiunea ca o adorare provenită din frică, în altele zice că religiunea e îngrijirea și cultul ce se aduce zeilor sau și pietatea. Dintre scriitorii creștini clasici, numai Arnobiu aderă la etimologia lui Cicero, complectându-l însă astfel: „Religiunea nu constă numai din îndeplinirea ceremoniilor și a adorării externe, căci adevărata adorare nu se cuprinde în exterior, ci în adâncul sufletului“. 2. *Lactanțiu* derivă cuvântul religiune dela religare (a lega, a uni), cu sensul de unire a omului cu Dumnezeu. „Cu această condițiune — zice el — ne naștem ca să arătăm supunerea cuvenită lui Dumnezeu, care ne-a născut. Pe dânsul să-L știm, Lui să-i urmăm.

Suntem legați de Dumnezeu cu unirea adevăratei cinstiri, (deo religati sumus) de unde își primește numele însăși religiunea (religio), iar nu dela cuvântul relegendo, cum explică Cicero“, (Institutiones divinae, cartea IV). Deși din punct de vedere filologic derivațiunea aceasta este greu de admis, totuși, pentru că ea exprimă mai bine ca oricare alta noțiunea de religiune, în special pe cea creștină, de aceea a fost cea mai bine primită în creștinism. 3. De această părere au fost dintre părinții și scriitorii bisericești mai însemnați *Ieronim* și, către sfârșitul vieții sale *Augustin*, care mai are și altă derivațiune, anume dela verbul *reeligere* (a relege, a alege din nou). „Dumnezeu — zice el — este izvorul fericirii noastre și scopul aspirațiilor noastre. Pe dânsul alegându-l, sau mai bine realegându-l (de unde se pare că și religiunea și-a luat numele), noi prin iubire tindem către El“. După această derivație, religiunea nu este numai o simplă legătură, dar o legătură nouă, reînviată între Dumnezeu și om și e tot așa de puțin admisibilă din punct de vedere filologic ca și cea precedentă. Interpretarea aceasta mai are și inconvenientul că semnificațiunea dată cuvântului religiune nu se poate aplica decât religiunii creștine. Este dar o semnificațiune prea restrânsă. 4. *Masurius Sabinus* și *Servius Sulpicius*, urmând pe *Vergiliu* (Aeneida liber. III), au derivat cuvântul religiune dela verbul *relinquere*: a rămânea, a deosebi, a pune la o parte, a da o considerație deosebită, definind religiunea astfel: „Dispozițiunea sufletească cu care se înconjoară locurile religioase, păduri sacre, temple, etc., dispoziția care e cauzată sau de teamă, sau de respect“ ca la Cicero. Filologicește însă derivarea aceasta este inadmisibilă.

5. In jumătatea întâia a secolului trecut, *Leidenroth*, plecând dela afirmațiunea că verbele: diligere, negligere, intelligere, fac perfectul în xi, crede și susține, că ele sunt compuse ale verbului *lucere*, care a dispărut și care exprimă sentimentul venerațiunii și al respectului. Tot de aci derivă și pe *reeligere*, care înseamnă a vedea, a privi înapoi, dând ca sens al religiunii: respect,

reverință din teamă. Acestei ipoteze s'au adus critici serioase.

Definițiunea lui Cicero este cea mai conformă cu esența religiunii romane, iar a lui Lactanțiu este mai profundă și determină mai exact esența religiunii adevărate.

6. Din cele expuse, rezultă că noțiunea „religiune“ denotă diferite stări sufletești și concepții privitoare la raportul dintre om și Dumnezeu, care variază după gradul de cultură și împrejurările în care trăește cineva. Pentru omul incult, primitiv, care nu se cunoaște nici pe sine, nici firea înconjurătoare și raportul dintre el și divinitate, religiunea este frică. Pentru omul cult este respectul plin de demnitate și pietate.

Iată cum din lămurirea cuvântului „religiune“, rezultă până la un punct lămurirea chestiunii: „Ce este religiunea“ ?

7. *Noțiunea de religiune în Vechiul și în Noul Testament.* Impătrita semnificare pe care am văzut că o are cuvântul religiune, grație cărei însemnări se poate întrebuița pentru a designa starea religioasă la diferite popoare și în diferite timpuri, explică de ce acest cuvânt, deși de origine romană, a pătruns la mai toate popoarele culte. Cum termenul este de origine latină și cum Sfânta Scriptură, atât a Vechiului Testament, cât și a celui Nou, n'a fost scrisă în latinește, să vedem prin ce cuvinte a fost exprimată aceeași noțiune în V. și N. Testament. În Vechiul Testament, cuvântul care exprimă noțiunea de religiune este *berit*, care ca și religio, derivat din religare (Lactanțiu), însemnează legătură: „Și voiu întări legământul meu, care am legat cu Abraam, tatăl tău“ (Gen. XXIV, 29; XIV, s-22).

Afară de acest termen, mai găsim și altele foarte semnificative. Așa: Irat Iahwe (teama de Iehova), abodha Elohim, dereh Elohim și altele. Ideia de legătură exprimată de religio și de berit nu ne dă nici unul din cuvintele grecești prin care a fost tradus *berit* și care corespund lui religio. Noțiunea de religie este exprimată în grecește prin cuvintele: *σέβας, σεβασμός, εὐσέβεια, θεοσέβεια, θεοπρέπεια, θρησκία* etc. Toate aceste cuvinte se

referă la anumite stări sufletești, în care-și are bază religiunea, ca legătură morală între om și Dumnezeu. Prin urmare, pe când evreescul berit încearcă să definească religiunea mai mult din punct de vedere formal, extern, ca o legătură, cele grecești încearcă să o definească în însăși esența ei, să arate cum e simțită în suflet această legătură cu Dumnezeu, sau ce este ceea ce îndeamnă pe om să contracteze această legătură. Poporul roman, popor cu un adânc spirit juridic, nu poate concepe nimic decât din punct de vedere al dreptului, de aceea religia, după el, e o corelație între Dumnezeu și om. Poporul iudeu asemeni, condus de ideea că toată organizația societății se datorește lui Dumnezeu, nu poate concepe religia decât ca o legătură între om și Dumnezeu, legătură observată din partea omului prin ascultarea de Dumnezeu, prin tăierea împrejur, iar din partea lui Dumnezeu, prin acordarea unor privilegii, de care nici un alt neam n'are dreptul să se bucure. Astfel, religia n'a fost totdeauna aceeași în însemnarea ei. În păgânism era teamă, în Vechiul Testament, raport, relațiune de sclav, în Noul Testament, raport filial, pietate.

Din toate cele spuse, rezultă clar, că religiunea este un raport între om și Dumnezeu, raport liber, având de bază un sentiment oarecare.

8. *Notele caracteristice ale religiunii.* Din definițiunea religiunii se vede că baza ei este pe de o parte Dumnezeu, iar pe de altă parte omul. În adevăr, o idee, care nu poate lipsi din nici o formă de religiune, este ideea de Dumnezeu. Nu orice concepție însă despre Dumnezeu poate servi ca bază pentru o doctrină religioasă.

Dumnezeu trebuie să fie o putere spirituală, superioară, mai presus de lume, infinită. Aceste cuvinte se iau în raport cu cultura. Omul incult, altfel își explică înfinitatea lui Dumnezeu decât cel cult. Pentru cel incult aproape toate sunt supranaturale. Pentru cel cult însă, multe idei, neexplicabile celui dintâi sunt clare. Puterea supremă, numită Dumnezeu, trebuie să fie cugătată ca spirituală, căci numai cu un spirit poate avea omul legătură, nu cu materia brută. Fără ideea de di-

vinitate ca ființă personală, spirituală, nu poate fi vorba de religione. Panteismul și materialismul nu pot fi considerate ca religii, ci sunt sisteme filosofice, căci n'au o divinitate personală. Intre om și materia brută nu poate fi legătură. Nu poate fi vorba, de asemenea, de legături religioase adevărate nici în deism, căci după el Dumnezeu este personal, totuși trăește în indolență, ataraxie din care nu voește să iasă. Dumnezeu trebuie să intre în legătură cu noi, înlesnindu-ne intrarea în o lume mai înaltă, mai ideală, infinită și veșnică.

9. A doua idee în determinarea religiei este, voința divinității de a intra în legături cu omul (voința manifestată direct sau indirect) prin vorbe sau prin fapte. În fetișism, găsim că divinitatea își manifestă voia sa prin vise sau prin unele întâmplări drastice ca: lovirea de o piatră, etc. Dacă Dumnezeu nu și-ar fi făcut cunoscută voia sa prin revelațiune, omul n'ar fi ajuns la cunoașterea divinității numai prin sine însuși. Prin înrăurirea ce o exercită Dumnezeu asupra omului, prin revelațiunea naturală la tot momentul și prin cea supranaturală numai la anumite momente, omul poate pricepe divinitatea. Voința divină trebuie să fie voința morală. Voința morală a lui Dumnezeu este pedepsirea răului și răsplata binelui.

10. Subiectul religiei este omul, care este conceput ca ființă spirito-corporală, înzestrată cu suflet nemuritor, prin care intră în contact cu Dumnezeu. În legătură cu nemurirea sufletului și ca ultim motiv al ființării religiei este, credința într'o viață a sufletului despărțit de corp, dincolo de această lume.

Din cele zise până aci, rezultă că religiea este un raport dintre Dumnezeu și om, care cuprinde în sine elementele de mai sus și care trebuie să se găsească în orice religie. Nu toate — bineînțeles — se găsesc în toate religiunile sub una și aceeași formă. Ex.: Cât de mare e diferența între concepția creștină despre viața viitoare și alte concepții?

Se naște acum întrebarea: Ce fel este raportul între Dumnezeu și om?

Raportul omului cu Dumnezeu este un raport de dependență din partea omului. Termenul sau predicatul de dependență absolută, propus de Schleiermacher, conține numai religiunilor superioare, celei creștine mai ales. Este deci prea restrâns.

Predicatul de „dependență filială“ este de asemenea prea specific, este numai pentru religiunea creștină. Și apoi predicatul acesta nu exprimă clar ceea ce voește a înțelege. Raporturile dintre părinți și copii n'au fost întodeauna aceleași. La păgâni copiii erau tratați ca sclavi; părinții aveau asupra lor drepturi absolute de viață și de moarte. Altele sunt apoi raporturile filiale în mahomedanism, altele în creștinism, altele la diferite popoare. În mahomedanism unii fii ai aceluiaș tată sunt disprețuiți, alții iubiți și părinții la rândul lor sunt tot așa priviți de copiii lor. În creștinism apoi, la națiunile care se conduc de dreptul primogeniturii (ca Englezii) este altfel raportul dintre părinți și copii de cum e la alte popoare. Nu putem deci întrebuița predicatul de raport filial, din cauza însemnării diferite a acestui predicat.

11. Numind religiunea raportul de dependență al omului către Dumnezeu, nu trebuie să vedem în realizarea ei o înjosire a omului, cum au socotit cei ce aveau idei greșite despre libertatea omului și raportul lui către Dumnezeu. Religiunea înaltă, nu înjosește. Căci dacă legăturile cu o ființă puțin mai deosebită decât noi și chiar asemenea nouă înaltă inteligența și tot sufletul nostru, cu atât mai mult legătura cu Dumnezeu, ființa supremă. Am putea deci defini mai complect religiunea astfel: Religiunea este un raport liber de dependență al omului cu Dumnezeu. Este de neapărată nevoie să punem calificativul de liber, căci dacă raportul de dependență dintre om și Dumnezeu n'ar fi liber, omul n'ar avea dreptul la pedeapsă și la recompensă pentru faptele sale.

12. Pentru a lămuri mai bine chestiunea: Ce este religiunea? trebuie să expunem mai departe raportul în care trebuie să stea omul cu Dumnezeu și diferitele lui stări sufletești față de ideia de Dumnezeu.

TEORIILE DESPRE FIINȚA RELIGIUNII

Teoriile psihice, care caută să explice ființa religiunii sau religiunea internă ori subiectivă, sunt de patru feluri: 1) Teorii intelectualiste; 2) Teorii sentimentaliste; 3) Teorii voluntariste, și 4) Teorii estetice.

A. TEORII INTELECTUALISTE.

1. Funcțiunea spiritului omenesc, care are ca scop de a ne pune în cunoștință despre tot ce este și se petrece în noi și în jurul nostru, se numește inteligență sau intelect. Cunoștințele omenesti, când sunt dispuse într'o ordine sistematică poartă numele de știință. Ele sunt de două feluri: unele inferioare care se raportă la lucrurile materiale, perceptibile cu ajutorul sensurilor sau prin intuițiune, și care se numesc: reprezentări sau idei (*eîdos*: icoană, imagină), și altele superioare, care se referă la ordinea lucrurilor și raporturilor dintre ele, la părți ale realității, care sunt mai presus de sensuri și care primesc numele de noțiuni sau idei abstracte.

Dacă acum căutăm să vedem în care din aceste categorii de cunoștință sau sfere ale intelectului intră religiunea, constatăm, că ea intră în numărul cunoștințelor de a doua categorie sau în a doua sferă, pentru că obiectul la care ea se referă, Dumnezeu, nu este un obiect din lumea materială, care să poată fi priceput cu ajutorul sensurilor, ci la El se ajunge numai pe calea noțiunilor, a concluziunilor și deducțiunilor abstracte.

Dintre noțiunile care au condus la concepția de Dumnezeu și deci și de religiune, două sunt mai însemnate: Noțiunea de cauzalitate și cea de infinit.

2. *Noțiunea de cauzalitate.* — Una din legile fundamentale ale cugetării omenesti este legea cauzalității, în virtutea căreia orice eveniment sau fenomen nu există, nu se întâmplă de sine, singur, ci are o cauză. La această lege nu se ajunge prin experiență ori observațiune

mai mult sau mai puțin îndelungată, ci ea este proprietatea funciară a spiritului nostru, cum ne-o dovedesc observațiunile făcute asupra dezvoltării sufletești a copiilor.

Fără regulile dictate de ea, operațiunile formării de noțiuni, asociațiunile de idei și înlanțuirea judecăților, ar fi ceva haotic și fără valoare. Oricine cugetă, trebuie să se conformeze acestor reguli. Acum, pentru că cugetarea este eo ipso supusă legii cauzalității, ea presupune că și raportul obiectelor externe este dominat de aceeași lege ca și gândurile.

Cu ajutorul legii cauzalității, omul își explică schimbările multiple și variate pe care le observă în natură și se poate zice că nici una din observațiunile sau experiențele sale nu poate purta numele de cunoștință, în sensul strict al cuvântului, dacă n'a satisfăcut legea cauzalității.

Examinând raportul dintre lucruri, după principiul cauzalității, cugetarea constată că unele din cauzele unor evenimente sau fenomene, sunt la rândul lor efecte ale altor cauze, acestea ale altora și așa la infinit. Cu cât examenul este dus mai departe, cu atât ciclul cauzelor se restrânge și în cele din urmă ajungem la o cauză unică sau ultimă, căreia îi dăm numele de cauză primară sau supremă.

În impulsul acesta irezistibil către cunoașterea lucrurilor, după legătura lor cauzală sau mai bine către cunoașterea cauzei lucrurilor, au văzut mulți ființa religiunii.

Pornind dela această definiție *Schopenhauer* zice, că religiunea nu este altceva decât o filosofie populară accesibilă plebei, căci adevărata filosofie se rușinează — zice el mai departe — să vină goală în mijlocul mulțimii, și deaceia îmbracă haina religiunii, care explică lumea și fenomenele din ea prin refugiul la ființe mai înalte, pe care le socotește de cauză a lumii.

3. Este netăgăduit că contemplarea cauzativă a lumii cuprinde în adevăr ceva religios în sine. Ateul, scepticul, pentru care toate argumentele aduse în sprijinul ideii religioase n'au nici o valoare, rămân fără răspuns la

întrebarea: „De unde provine această minune nesfârșită pe care o numim univers“? O cauză trebuie să aibă.

Dacă ar trebui să răspundem întemeindu-ne pe date științifice, ar trebui ca întrebarea, cum a zis marele fizician englez Tyndall, să rămână întotdeauna fără răspuns. Pe cale logică însă, călăuziți de principiul cauzalității ajungem la răspunsul că, într'adevăr cauza lumii nu poate fi decât Dumnezeu (Rousseau).

Aflarea cauzei primare este singurul punct de sprijin, singurul $\delta\acute{o}\varsigma \mu\omicron\iota \tau\omega\upsilon \sigma\tau\acute{\omega}$, în nestabilitatea continuă, în acest perpetuum mobile al lumii fenomenale, unicul remediu prin care conștiința de sine se poate vindeca de neliniștea ce-i cauzează lipsa de soluțiune în această problemă vitală pentru ea. Mulțumirea și satisfacțiunea ce simte sufletul, găsind soluțiunea, este un puternic quietiv, care, dacă nu poate fi numit religione, este totuși foarte aproape de tributul de adorațiune, pe care omul religios îl dă cauzei supreme personificată (Gustav Klass).

4. Istoria religiunilor și filosofia religiunii ne dovedesc că cineva poate ajunge în adevăr la noțiunea de religione prin contemplarea cauzală a lumii. Intr'unul din cele mai vechi cântece, din cea mai veche parte a Vedelor, în celebrul imn Nasad-așiya din Rig-Veda, găsim între altele următoarele cuvinte: „Cine știe bine, cine poate spune: De când s'a născut lumea? De unde vine ea? Nu cumva cu crearea ei se născură și zeii? De când există această lume? Este ea creată sau necreată? O știe aceasta numai acela al cărui ochiu privește asupra-i din înălțimea spațiului ceresc? Sau n'o știe nici el?“

Cu tot scepticismul ce transpiră din multiplele întrebări ale sbuciumatului suflet al autorului acestui cântec, este mai mult decât evident, că el a ajuns în scrutările sale la pragul religiunii pozitive. Un pas numai și scepticismul lui e cel mai curat teism. Cuvintele unui tânăr Kafru, anume Seseca, din tribul Beciuanilor, către misionarul romano-catolic Arbrousset, ne dovedesc aceasta și mai mult. „Învățăturile tale, înțelepte bărbat, sunt tocmai ceea ce doriam și căutam eu înainte de a te fi cunoscut pe tine. Acum doisprezece ani, într'o zi nouroasă,

îmi păziam turma în ținutul Maluților, dealungul râului Ilotse. Șezând pe o stâncă aproape de oi, îmi puneam întrebări triste, da! triste, pentru că nu puteam răspunde la ele. Stelele, îmi ziceam eu, cine le-a atins vreodată cu mâna? Pe ce fel de stâlpi se sprijinesc ele? Apele nu ostenesc. Ele aleargă fără încetare ziua și noaptea, dar unde se opresc? Sau cine le face să alerge așa? Norii, deasemenea, se duc, vin din nou, și cad sub formă de ploaie pe pământ. Unde se înalță ei? Cine-i trimite? De sigur nu Barocas (magii care chiamă ploaia), ne aduc ploaia, căci cum ar putea ei face aceasta? Vântul, ce este el? Cine-l aduce, cine-l ia? Cine face ca el să sufle, să vâjâie și să ne sperie? Știu eu cum cresc bucatele? Eri nu se vedea nici un fir de nimic în țarina mea, azi vin din nou și găsesc ceva. Este foarte mic într'adevăr, că abia pot să-l văd, dar crește ca un om tânăr. Cine a putut da pământului înțelepciunea și puterea de a produce acești germeni? Pe când îmi ziceam acestea, îmi sprijinii fruntea de mână. Din nou cugetai în mine și zisei: noi ne ducem cu toții. Dar unde ne ducem? Inima-mi răspunse: „Poate că mai sunt și alți oameni afară de noi, altundeva și noi ne ducem la ei“. Atunci o altă cugetare se ridică împotriva și zise: „Acești oameni de sub pământ oare de unde vin?“ Acum inima mea nu știa ce să mai cugete, se încurcă de tot. Dar iarăși se ridică și zise către mine: „Toți oamenii fac mult rău, și tu, da și tu ai făcut mult rău. Vai de tine!“ Mi-am adus aminte atunci de multe nedreptăți ce am făcut altora și cugetul mă muștra pentru acestea în mod neobișnuit, cât timp șezui singur pe stâncă. Iți mărturisesc, acestea mă îngrozeau. Sării în sus și alergai după oi, ca să mă înveselesc, dar tremuram cumplit“. Singur cuvântul Dumnezeu, ca singurul răspuns adevărat la întrebările tânărului păstor beciuan, lipsește din acest tablou frumos al lui, adică al sufletului lui, pentru a avea o religiune înaltă și spirituală, căci absolut toate celelalte elemente sunt de față.

Istoria filosofiei religiunii ne spune iarăși, că filosofia raționalistă dinainte de Kant și în special școala lui Chri-

stian Wolff, întemeia noțiunea de Dumnezeu, în cea mai mare parte, pe argumentul cosmologic, adică pe ideia de cauzalitate.

Deși critica adusă de Kant argumentului cosmologic, a redus valoarea lui numai la lumea fenomenală, totuși și după Kant avem pe Hegel, Fichte, Herbart, Ed. Zeller, Oskar Peschel, Gustav Klass și chiar pe Spencer și Schopenhauer, care recunosc însemnătatea cardinală a principiului sau legii de cauzalitate, pentru determinarea ființei religiei.

5. *Noțiunea de infinit*. Un alt motiv psihic, tot de ordine intelectuală, pentru deteminarea ființei religiei subiective, este ideia de infinit. După *M. Carrière*, când omul devine conștient de mărginirea sa, atât în timp cât și în spațiu, precum și ca putere, se simte oarecum condiționat sau legat de o putere mai înaltă ale cărei atribute principale sunt: nemărginirea și atotputernicia.

Privindu-se în societatea tuturor celorlalte ființe și lucruri mărginite, el se vede înglobat într'un tot și purtat de acesta. Cu cât omul cunoaște mai bine condiționarea sa de finit, cu atât mai mult se convinge că datorește existența sa infinitului, pe care în urma unei culturi mai întinse și reflexiuni mai profunde, îl concepe ca ceva personal, îi dă numele de Dumnezeu. (*Moritz Carrière*, vol I al operei sale: *Die Kunst in Zusammenhange der Kulturentwicklung und die Ideale der Menschheit*).

Altfel deduce *Max Müller* religiunea internă din cunoașterea infinitului (*Ursprung und Entwicklung der Religion*. Vezi și *Pesch* v. II p. 479 și *Réville*). „Prin două uși pătrunde în noi totul și ca atare și ideia religioasă: prin sensuri și prin rațiune. La marginile vizibilului, unde puterea vizuală încetează, acolo omul are senzațiunea invizibilului, a infinitului. În special unda nemărginită a aurorei a deșteptat pentru prima oară în spectator uimire și veselie, neliniște și admirațiune. Acest nemărginit sensual apasă ca o greutate pe suflet și străduința de a înțelege acest neînțeles, de a da un nume, fie chiar negativ, acestui nenumit, este rădăcina religiei“.

Noțiunea de infinit a fost considerată de mulți teologi și

filosofi ca o noțiune care conduce neapărat la religie și din contemplarea infinitului, s'au scos multe cugetări profunde și înțelepte despre divinitate. La Grecii Anaximander, declară nemărginirea τὸ ἄπειρον de principiu al lumii. John Locke, consideră noțiunea de Dumnezeu ca rezultată a ideii de: putere, înțelepciune, existență și infinit. Kant, care a criticat toate sistemele filosofice anterioare lui, a susținut că ideia de infinit nu e ceva a priori, ci a posteriori, adică dobândită prin experiență și observațiune îndelungată, și ca atare n'a putut fi proprietatea intelectuală a omului incult și deci nu poate fi considerată ca rădăcină a religiunii. Abia mai târziu, ideia de infinit s'a contopit cu cea de religie, sau a fost pusă în serviciul religiunii. Filosofia modernă (cum a dovedit-o cel puțin *H. Kohen* în tratatul său: „Zur Geschichte der Unendlichkeitsvorstellungen“ 1893), nu e de aceeași părere cu tatăl filosofiei critice asupra acestui punct. Ea susține și demonstrează pe cale istorică, cum că rădăcina metafizică a noțiunii de infinit este strâns unită și nedespărțită de cea religioasă. *Max Müller* a dovedit-o aceasta cu probe scoase din religiea vechilor Indieni, iar *Nietzsche* și *E. Rhode* cu probe scoase din religiea Elinilor, în special din cultul lui Dionysos. După cum infinitul mare, universul observat cu ochiul simplu sau armat cu telescop, tot astfel și infinitul mic, lumea microscopică conduce cu necesitate la ideia religioasă de Dumnezeu.

Tot intelectualism unilateral, — cu privire la ființa religiunii, întâlnim în sistemele filosofico-religioase Vedanta, Sankia și Niaia din Brahmanism. Prin cunoașterea desăvârșită a lui Brahma, omul devine însuș Brahma.

Gnosticii susțineau în timpurile primare ale creștinismului, de asemenea, că în cunoaștere, *gnoză*, se rezumă toată religiea. În cartea ofitică Pistis Sofia, se spune că cel care cunoaște marele mister — că adică, omul e Dumnezeu — e în lume, dar nu din lume și stă cu mult mai presus decât îngerii. Singură gnoza face pe oameni fericiți.

Teologia scolastică a evului mediu, și chiar cea actuală

a Romano-Catolicismului, înclină mai mult spre intelectualism, pune focarul religiunii în cunoaștere, deși nu nesocotește cu totul rolul celorlalte funcțiuni sufletești, în materie de religie.

6. În contra tuturor concepțiilor despre religie pur intelectualiste, sau care înclină mai mult spre intelectualism, trebuie accentuat cu tărie, că religia nu este și nu poate fi numai știință sau cunoștință, căci cum a zis *Goethe*: „Toate teoriile sunt cenușii, întunecoase, numai viața este verde“ și religia este mai presus de toate viață și dătătoare de viață.

Elementul intelectual are, netăgăduit un mare rol în religie. Fără el, religia n'ar putea exista, căci am zis că religia este un raport de dependență a omului de Dumnezeu, și cum ar putea omul să se simtă dependent de o ființă pe care n'ar cunoaște-o? Cum ar putea intra în legătură cu Dumnezeu, chiar când l'ar cunoaște, dacă n'ar ști și mijloacele, care servesc la aceasta? Cum și-ar putea îndeplini datoriile ce decurg pentru el din religie și care fac puterea practică a religiunii dacă nu le-ar ști? Cunoștința este dar necesară în fiecare moment al religiunii. Cu cât cunoașterea tuturor elementelor constitutive ale religiunii este mai deplină, cu atât mai înălțătoare și mai eficace sunt efectele religiunii și acea formă a religiei este mai perfectă, care revarsă mai multă lumină în suflete, cu privire la obiectele ei. Creștinismul e religia cea mai perfectă, pentru că oferă cea mai perfectă cunoaștere despre Dumnezeu, despre om și despre raportul ce trebuie să domnească între ei. Mântuitorul zice: „Aceasta este viața de veci, ca să te cunoască pe tine unicul Dumnezeu adevărat și pe acela pe care L-ai trimis, pe Iisus Christos“, și în convorbirea cu Samarineanca reduce inferioritatea religiunii samarinene față de a Iudeilor, la faptul că Samarinenii se închină aceluia pe care nu-l știu.

7. Oricât de important este elementul intelectual în religie, el singur nu constituie religia. Tocmai prin aceasta se deosebește religia de filosofie, căci ea nu este simplă știință, pură teorie, ci dă regulile pentru

viață, dictează o anumită linie de conduită. În religie nu urmărim cunoașterea adevărilor religioase numai pentru scopuri teoretice, cum se face — în mare parte — în filosofie și în unele din științele experimentale, ci pentru folosul ce tragem din ele pentru viața sufletească și chiar pentru cea materială, dovadă influența ce a exercitat religieuna în toate timpurile asupra dezvoltării culturii.

De aceea, nu cel care cunoaște mai bine adevărurile religioase este mai religios, ci acela care le aplică în viață. Și nu arare ori vedem că oameni mai simpli, fără multe cunoștințe în materie de religie, sunt mult mai religioși decât mulți cunoscători adânci ai religiei. Pot chiar să existe teologi fără religie. Exemplu: Feuerbach, Strauss, Renan și o mulțime de clerici care și leapădă haina preoțească, pentru a duce o viață desfrânată.

În religiunile mai înalte sunt apoi, adevăruri, care nu se pot cunoaște cu ajutorul minții, ci nu mai prin credință, care este un act mai mult de natură voluntară decât intelectuală. De aceea, credința se întemeiază adesea pe ceea ce mintea declară de absurd, cum a zis Tertulian: „Credo, quia absurdum“.

Și adevărurile care se primesc numai prin credință, adevărurile revelate, sunt în religiunile superioare, dacă nu cele mai numeroase, dar fără îndoială cele mai importante. Dacă religieuna se reduce numai la intelect, atunci trebuie să renunțăm la înțelegerea și aprecierea după adevărata lor valoare tocmai a celor mai multe și mai spirituale forme de religie. Pe cale curat intelectuală nu se poate deasemenea explica în chip satisfăcător și deplin ce este religieuna, cum nici universalitatea ei, pentru că — după cum am văzut, religieuna este ceva cu totul vag și indefinibil — iar nu o cunoștință precisă și apoi nu toți oamenii (cel puțin cu excepțiunea celor incuți și a copiilor) pot ajunge pe calea progresului la infinit, sau a altor procedee logice, la noțiunea de Dumnezeu și la celalte idei presupuse — cu necesitate — de religie.

8. Din toate cele spuse cu privire la teoriile intelec-

tualiste despre ființa religiunii rezultă dar, că deși ele explică ceva, putem zice chiar mult, din religiune, nu explică tot, căci religiunea nu se poate reduce numai la intelect.

B. TEORII VOLUNTARISTE

1. Insușirea sau facultatea sufletului de a se manifesta dinlăuntru în afară și a produce acte în sine și de sine, se numește voință. În vreme ce sentimentul e acțiunea centrală a sufletului, intelectul și voința sunt acțiuni sufletești ce se referă la lumea externă, cu deosebirea că intelectul traduce lumea materială într'o lume de idei, iar voința traduce lumea internă — ideile și sentimentele — în mișcări și fapte. Intelectul este centripetal și se poate asemăna cu puterea de atracțiune, iar voința e centrifugală și se poate asemăna cu puterea de expansiune. Sentimentele în special, nu se pot manifesta în afară decât prin gesturi, prin acte de voință sau prin idei, care se traduc în vorbe.

Ca și inteligența și sentimentul, voința nu este o putere cu existență aparte sau independență de celelalte, ci este numai una din diferitele părți, fețe sau aspecte ale aceleiași unități a sufletului și ca atare stă în strânsă legătură cu ideile și cu sentimentele, fără de care nu poate exista.

La orice act de voință trebuie să avem un obiect către care tindem și de care mai înainte avem o idee în mod necesar, precum și un sentiment de plăcere sau neplăcere, care ne dă impuls să tindem către acel obiect, adică să-l voim, dacă rațiunea ne spune că e bun și folositor și dacă sentimentul ce l-am avea — posedându-l, ar fi plăcut, sau din contră să tindem a-l înlătura, dacă rațiunea ne spune că nu este bun și dacă sentimentul, produs de posedarea lui ar fi neplăcut.

2. Din aceasta se vede că voința este funcțiunea practică a sufletului. Cu studiul și apreciere diferitelor acte de voință se ocupă în special morala, ca știință practică. De aceea și teoriile voluntariste despre ființa

religiunii pun centrul religiunii în moralitate, confundându-le astfel una cu alta.

Concepțiuni moraliste găsim în omenire încă din vechime. Așa de pildă Budhismul pune atât de mare preț pe morală în paguba religiunii, încât s'a susținut de mulți că el nu e o religione, ci numai un sistem de morală. El neagă într'adevăr în forma sa originală necesitatea oricărei legături dintre om și divinitate și orice acte sau simțiminte, care ar putea rezulta dintr'o astfel de legătură și reduce totul numai la nimicirea voinței de a trăi.

Confucianismul accentuiază de asemenea mai mult moralitatea decât religiozitatea. El se ocupă aproape în chip exclusiv cu recomandarea a tot ce este folositor omului în viață familiară și socială și neglijează cu desăvârșire ideile de Dumnezeu, păcat, nemurire, etc.

Deismul și raționalismul secolelor XVIII și XIX au proclamat deasemenea morala ca ființă a religiunii. Cel mai puternic și mai autorizat susținător al ideii că religionea în ființa ei e una și aceeași cu morala, a fost însă *Kant*. După el s'a format un curent cunoscut sub numele de „moralism“, care propagă cu mult succes în țările din apusul Europei și în America de Nord, înlăturarea religiunii și înlocuirea ei cu morala. În sânul protestantismului german este, afară de aceasta, o școală teologică, *școala ritschliană*, care susține acelaș lucru, că religionea și morala sunt identice și constau în „simțul pentru valoarea binelui“.

3. Să vedem cum întemeiază Kant aserțiunea sa. Kant — deși pătruns de o adâncă religiozitate, sau tocmai din această cauză, căci el mărturisește că scopul final al întregii sale filosofii critice este de a pune credința pe baze solide — a supus unei aspre critici toate argumentele metafizice ale filosofiei de dinainte de el despre existența ființei lui Dumnezeu și a arătat sau cel puțin a voit să arate, că ele n'au putere convingătoare.

Principiul cardinal al filosofiei lui este că concluziunile rațiunii, au valoare reală sau constitutivă, numai întru cât se raportă la obiecte și fapte din lumea sen-

surilor, din lumea materială sau „imanentă“, cum o numește el. Aplicate însă la lumea transcendentă, adică acea care trece peste limita sensurilor noastre, aceste concluziuni nu mai au valoare absolută, sau putere constrângătoare, ca orice concluziune logică, ci numai putere sau valoare regulativă, adică ne pot servi ca orientare în conduita sau conducerea noastră, în cugetare, și nimic mai mult.

Cu aceasta, demonstrarea adevărilor transcendente ale religiunii, ca : Dumnezeu, nemurirea sufletului, viața viitoare, judecata universală, existența îngerilor, a paradisului, infernului, etc. devenia imposibilă pe calea logiceii. Dar și negarea acestor adevăruri este imposibilă, căci după cum orice argumentație „pentru“ era declarată de nevalabilă, tot astfel și orice argumentație „contra“. Cu toate acestea și pe cale pur teoretică, sau cu ajutorul logiceii, zice Kant, se pot susține ca probabile următoarele adevăruri religioase :

a) Existența a ceva absolut necesar, la care ajungem prin contemplațiune, adică privirea cauzală a lumii, luând ca punct de plecare constituțiunea minții noastre, care cere ca condiționatul să aibă de bază ceva necondiționat.

b) Existența a ceva atotreal, sau atotperfect, căci mintea noastră nu se poate dispensa de cugetarea că trebuie să existe ceva atotreal sau atotperfect.

c) Existența unei ființe absolute, căci atotrealul și atotperfectul n'ar fi desăvârșite, dacă n'ar fi totdeodată și ceva personal.

d) Existența ființei absolute este cerută cu imperiozitate de legea morală ca o garanție sigură a adevărului ei.

Pe când dar rațiunea teoretică (inteligenta) se arată incapabilă în dovedirea sau combaterea adevărilor transcendente ale religiunii sau se mărginește cel mult la formarea câtorva propozițiuni afirmative, cărora nu le atribuie decât probabilitate, rațiunea practică, sau voința, dovedește în mod peremptoriu valabilitatea absolută a acestor adevăruri.

Punctul de plecare al raționamentului lui Kant, în această privință este legea morală din om.

4. În virtutea voei sale libere sau mai bine zis autonome — pentru că ea nu numai urmărește în mod liber prescripțiunile legii morale, ci și-le dă ea însăși, își prescrie sau își dă singură legea morală — omul urmărește în viață atingerea binelui suprem: *bonum supremum* (virtutea). Ca atare se consideră în prima linie, mai presus de toate, virtutea, adică desăvârșita acomodare a dorințelor cu legea morală. Aceasta trebuie să fie posibil, dar de vreme ce nici un om nu poate atinge acest grad de perfecțiune în viața pământească, trebuie ca existența și personalitatea omului să se prelungească în infinit, cu alte cuvinte ca omul să fie nemuritor în partea sa esențială, cu sufletul, pentru ca binele suprem să fie atins și virtutea realizată.

În felul acesta este asigurată ideea de nemurire a sufletului. La binele suprem aparține, pe lângă ideea de virtute, și cea de fericire. Legea morală nu poate da însă fericirea propusă de ea ca preț al virtuții. Natura nu ascultă de prescripțiile ei și nu e de acord cu tendința și dorințele noastre către atingerea binelui suprem. De aceea în natură, fericirea e un simplu cuvânt, care nu-și găsește nicăeri realitatea. Pentru aceea trebuie să admitem o cauză mai presus de natură, care poate pune în armonie natura cu legea morală, cauză, care trebuie considerată totodată și de autor al legii morale. O astfel de cauză nu poate fi decât o ființă înzestrată cu inteligență și voință, prin urmare Dumnezeu personal.

Cu chipul acesta avem ideile fundamentale ale religiei: Dumnezeu, nemurirea sufletului, libertatea voinței, fericirea veșnică (viața viitoare) ca răsplătă a virtuții, etc., dovedite numai în mod practic, adică întemeiate pe postulate ale rațiunii practice, ale voinței.

Calea aleasă de Kant, pentru dovedirea adevărurilor religioase, este foarte simplă și sigură, dar ea face din religione numai un apendice al moralei. De aceea și definește el religionea ca recunoaștere a datoriei morale drept porunci ale lui Dumnezeu. Kant însuși nu

tăgăduște că noi, ca ființe raționale, am putea împlini legea morală și fără ideia de Dumnezeu, dar, fiindcă nu suntem numai ființe spirituale, ci totodată și sensuale și mărginite în acțiunea noastră de legea naturii, de aceea chiar și din punct de vedere curat moral, este bine venită ideia religioasă de un spirit personal, autor și îndeplinitor al legii morale, care, fiind considerat în acelaș timp de sfânt, drept și atotputernic, dă un impuls slabelor noastre puteri. Credința în Dumnezeu e o presupunere, care, pe lângă respectul față de majestatea Legiuitorului moral suprem, întreține și respectul față de legea însăși și care dimpreună cu credința în atingerea scopului suprem al nostru, binele suprem, însuflețește și dă speranță în fericirea lumii viitoare. Lucrul principal este totuși că prin această credință se sporește și întreține moralitatea.

5. Cum vedem, religiunea e — după Kant — o formă inferioară de moralitate: moralitatea acelor care nu pot privi legea morală ca un produs al propriei rațiuni a omului, ci care o consideră ca o expresiune a voinței divine. Religiunea adevărată nu cuprinde — după el — decât regulile practice de morală. Tot ceea ce omul crede că poate face spre a plăcea lui Dumnezeu, afară de viața morală curată, e nebunie religioasă și un serviciu fără preț înaintea lui Dumnezeu.

6. Este netăgăduit că voința joacă un însemnat rol în religiune. Legătura în care se pune omul cu Dumnezeu, se întemeiază pe un act spontan din partea lui și consecințele acestei legături se aplică în viață numai mulțumită puterii de a voi. Fără conlucrarea voinței, religiunea n'ar putea veni la expresiune, pentru că ar rămânea sau o simplă cunoștință teoretică despre Dumnezeu și adevărurile religioase, fără nici o legătură cu viața reală a omului, sau s'ar mărgini numai la sentimente din a căror sferă vagă n'ar putea ieși. Voința face ca omul să traducă în faptă raportul dintre sine și Dumnezeu, așa cum îl cunoaște cu mintea și cum îl simte cu inima. Valoarea unei religiuni se judecă în mare parte după gradul și felul înrăuririi ce ea exercită asupra vieții

practice a aderenților ei, după cum pomul se judecă după roade. Această parte din religione o accentuează Mântuitorul când zice: „După roadele lor îi veți cunoaște“ și „Nu tot celce-mi zice Doamne, Doamne, va intra în împărăția cerurilor, ci celce face voia Tatălui meu care este în ceruri“.

Teoriile voluntariste sau moraliste ne explică dar un moment însemnat din ființa religiunii, ne arată că religionea este aplicarea în viață a raportului pe care mintea și revelațiunea dumnezeiască ni-l arată că există între om și Dumnezeu, ne luminează și asupra rolului pe care-l îndeplinește credința în materie de religione și a importanței moralei pentru religione, dar nu ne lămuresc asupra subiectului și obiectului religiunii, nici asupra chipului cum ea e simțită în suflet și aceasta învederează unilateralitatea lor. Contra lor se mai pot obiecta și următoarele:

Istoria religiunilor ne arată că ideia centrală din orice religione, cu prea puține excepții, este ideia de Dumnezeu, iar nu cea de moralitate. În toate religiunile găsim una sau mai multe divinități, a căror voință trebuie împlinită de aderenții lor. Principiile de moralitate sunt pretutindeni expresiunea voinței divine, iar nu concepțiuni ale minții omenești. Omul religios se supune legii morale ca voinții lui Dumnezeu și face binele nu pentru folosul personal ce poate trage din îndeplinirea ei, ci pentru că așa îi poruncește Dumnezeu. Atât de adevărat este aceasta, că în unele religiuni inferioare omul crede că place Dumnezeirii, supunându-se la cele mai mari chinuri și mai oribile mutilări, ori săvârșind feroase crime. Cum este concepțiunea religioasă despre Dumnezeu, sublimă sau ridiculă, așa este și idealul moral. Morala deci, fie că e concepută în formă înaltă și corespunzătoare cu demnitatea ființei omenești, fie că e rău înțeleasă, n'a fost privită în nici o religione ca idealul ei, ci numai ca mijloc pentru un scop mai înalt. Afirmațiunile dela care pleacă teoriile moraliste, că religionea și morala sunt unul și acelaș lucru, sunt neîntemeiate, pentru că se poate ca cineva să fie religios

fără să fie moral și viceversa. Ca pildă ne pot servi pe deoparte aderenții formelor inferioare ale religiunii al căror cult, în cele mai multe cazuri, numai moral nu se poate numi, iar pe de altă parte moralității moderni, cari nu sunt de loc religioși. Adevăratul raport dintre religiune și morală nu e nici de identitate nici de cauzalitate, ci de reciprocitate: ambele merg paralel și se condiționează una pe alta. Adevărata religiune sprijine adevărata morală și viceversa; căderea uneia aduce după sine căderea celeilalte, cum ne adeverește istoria prin diferite exemple.

7. În special, în contra teoriei lui Kant despre ființa religiunii, se mai pot adăuga, pe lângă cele spuse despre teoriile voluntariste în general, și următoarele: Dacă rațiunea nu ne poate afirma nimic despre Dumnezeu, suflet, nemurire, etc., pentru că aceste noțiuni fiind transcendente, sunt mai presus de puterea ei de pricepere, atunci obiectul religiunii este ceva cu totul nesigur, iluzoriu chiar, căci a susține că ceea ce nu se poate cunoaște cu ajutorul rațiunii pure, se poate ajunge cu ajutorul voinței sau rațiunii practice, cum o numește Kant, este o vădită contradicție din două puncte de vedere:

a) Pentru că voința nu este o funcțiune sufletească, cu ajutorul căreia putem cunoaște ceva, ci ea numai aplică ceea ce-i dictează rațiunea sau sentimentul.

b) Pentru că ar trebui să ne facem o idee ciudată despre suflet, dacă am admite, cum susține Kant, că concluziunile rațiunii, ca funcțiune critică, în chestiuni metafizice nu merită nici o încredere, iar simplele postulate sau deziderate să le socotim ca absolut obiective. În acest caz unitatea sufletească este jertfită și în locul sufletului unic, care lucrează sau se manifestă în chipuri diferite, dar întotdeauna același și conștient de actele sale, trebuie să punem un suflet împărțit în lăcrițe sau compartimente și în fiecare din ele să așezăm o facultate a spiritului, care lucrează nu numai independent de celelalte, dar și într'un chip cu totul diferit. Unei astfel de reprezentări a sufletului se opune însă psihologia științifică și dreapta rațiune și totuși este conclu-

*suflet si
spirit??*

ziunnea firească la care duce teoria marelui filosof critic despre rolul și acțiunea rațiunii pure și a celei practice.

Kant mai zice, că: „Dacă am cunoaște pe Dumnezeu în mod teoretic, imaginea sa ar fi veșnic înaintea ochilor noștri și legea morală ar fi îndeplinită cu punctualitate, dar nu în mod liber, ci mai mult de frică, ceea ce n'ar mai fi moral“ - Susținerea că cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu ar împedica împlinirea liberă a legii morale de către om, nu este însă întemeiată, pentru că cei cari admit cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu, nu învață că pe calea aceasta El poate fi cunoscut pe deplin, așa că imaginea sa ar putea să ne silească a îndeplini legea morală, ci numai în parte sau în oglindă, cum zice sfântul apostol Pavel (I Cor. XIII, 9—12), ori din reflectarea sa în natură, ca soarele în apă.

Afară de aceasta, Kant admitea în psihologia sa trei facultăți sufletești, ca trei puteri bine distincte între ele, așa că îi era permis până la un punct oarecare să atribue unei facultăți sufletești ceea ce nega cu desăvârșire alteia. Psihologia științifică din zilele noastre însă abia mai admite trei funcțiuni ale sufletului. Din vremea lui Aristotel și până la Tetens se cunoșteau ca facultăți ale sufletului numai inteligența și voința, acesta a adăugat și sentimentul. Dela Herbat încoace nu se mai admit facultăți, ci funcțiuni sufletești, așa că nu se mai poate vorbi despre activitatea unei funcțiuni în termeni care ar lăsa să se înțeleagă, că aceasta este cu totul diferită de celelalte funcțiuni ale sufletului, așa de diferită că aserțiunea că Dumnezeu poate fi cunoscut prin rațiunea practică, dar prin cea teoretică nu, nu mai poate sta în fața psihologiei de astăzi.

Se mai poate spune că Dumnezeul pe care Kant îl admite, numai pentru a asigura împlinirea legii morale, nu e Dumnezeul religiunii, ci numai o ficțiune, un cuvânt de ocazie, o concesiune pentru ceice nu pot admite că autorul legii morale e omul, cum sunt idealistii și deiștii.

Prin urmare, prin teoriile voluntariste în general primate, nu se explică întreagă ființa religiunii, ci numai o parte din ea, partea practică, partea concretă.

C. TEORII SENTIMENTALISTE

1. Sentimentele și afectele joacă un rol foarte însemnat în viața omenească, atât individuală cât și socială. Contopirea elementelor sufletești este atât de complexă, că orice împărțire a însușirilor sufletului în puteri sau facultăți spirituale, fie acestea trei sau patru, mai multe sau mai puține, este pur convențională și corespunde numai în parte realității. Aceasta cu drept cuvânt, pentru că sufletul nu este ceva material, ca de pildă o bucată de pământ, pe care o putem parcela după plac, sau ca o stofă pe care o putem tăia și împărți cum voim. Totuși, pentru o mai ușoară înțelegere a ființei și a activității sufletului, suntem nevoiți să facem uz de numirea de funcțiuni sau facultăți sufletești, dar fără să scăpăm un minut din vedere că aceasta e numai ceva convențional.

Dintre cele trei facultăți sufletești după împărțirea obișnuită : inteligență, voință, sentiment, acesta din urmă are cea mai mare extindere, pentru că afară de sentimente și afecte ca atare, găsim un sentiment oarecare, mai mult sau mai puțin vag, la baza oricărei idei, dela cele mai simple, mai concrete până la cele mai înalte, mai abstracte, mai sublime, ca și la baza oricărui act de voință. De cele mai multe ori aceste sentimente sunt atât de vagi și de obscure, că numai cu greu și cu multă finețe le putem surprinde, dată fiind natura lor, care nu îngăduie nici o analiză critică.

De multe idei am putea zice că nu sunt decât sentimente, în însemnarea cea mai largă a acestui cuvânt, trecute prin alambicul rațiunii și rediate sau aduse în stare de a fi rediate sau exprimate prin cuvinte. Acest fapt psihologic îl explică foarte bine un proverb german : „*Der Wunsch ist der Vater des Gedankens*“.

De cele mai multe ori, ca să nu zicem aproape întotdeauna, actele de voință nu sunt decât sentimente concretizate, exprimate în afară prin gesturi, atitudini etc.

Sentimentul este dar baza sau cheia vieții noastre sufletești și cu toate acestea el nu are un conținut anumit, propriu. Cine este stăpân pe inima, pe sentimentele

cuiva, poate fi sigur că e stăpân pe întreaga ființă a aceluia, pe gândurile și faptele lui. (Morală lui Spinoza). Știind care este natura și însemnătatea lui în genere, nu ne vom mira, când vom vedea multe acte ale voinții și inteligenței atribuite sentimentului, cum nici de teoriile relative la ființa religiunii, care pretind că sunt intelectualiste sau voluntariste și totuși, în esența lor, sunt sentimentaliste. Vom înțelege deasemenea pentru ce teoriile, care pun ființa intimă a religiunii în sentiment se apropie mai mult de adevăr decât cele intelectualiste sau voluntariste. Vom înțelege cum credinciosul filosof *Iacobi* se putea socoti păgân după minte și creștin după sentiment, =ein Heide mit dem Verstande, ein Christ mit dem Gefühl.

Misticii tuturor timpurilor și ai tuturor religiunilor au considerat ca ființă a religiunii sentimentul, prin care credeau că se pot înălța și apropia de Dumnezeu. O mulțime de teologi, filosofi și literați din timpul modern, au redus de asemenea religiunea la un sentiment sau altul, ori la anumite stări emotive. Așa de pildă, Luther a pus ființa religiunii în dragostea unită cu credință, Goethe și Herbart în sentimentul de mulțumire, de pietate și de respect, Baader în admirațiune, Herder în iubire, Caspari în teama însoțită de iubire, etc. etc.

2. Cel dintâi care a formulat o întreagă teorie despre ființa religiunii bazată numai pe sentiment, este renumitul teolog protestant *Friedrich Schleiermacher*, în celebrele sale „Reden über die Religion“. Schleiermacher susține mai întâi cu tărie că religiunea nu e nici metafizică, nici morală, nici un amestec al amândorora, cu toate că din nici o religiune pozitivă nu lipsește nici una nici alta. Religiunea nu este de asemenea nici știință, pentru că doza de știință a cuiva nu stă în strâns raport cu doza sa de religiune și pentru că în contemplarea lumii ea nu urmărește stabilirea de raporturi între ceva finit față de celelalte lucruri finite, ci numai să observe cu evlavie lumea și să fie pătruns în pasivitate copilărească de tainicile ei însușiri. Ea, religiunea, este

cunoștința nemijlocită despre existența finitului în infinit și prin infinit, a celor trecătoare în cele veșnice. În dogmatica sa, el definește religionea mai scurt și mai precis ca: sentimentul absolut de dependență, sau mai bine zis cunoștința dependenței absolute de necunoscut, care pentru el e identic cu Dumnezeu. Cunoștința de noi înșine este sentiment și Dumnezeu este corelatul acestui sentiment, adică fără Dumnezeu n'ar exista conștiința de noi înșine. Religios este acest sentiment (conștiința de sine), când ne convingem că orice acțiune, din parte-ne, în contra ei este exclusă, când puternicul nostru sentiment de libertate este considerat nul față de acel enigmatic X (Dumnezeu), când renunțarea deplină la libertate și supunere absolută, sau resignațiunea față de necesitatea eternă este adevărata plăcere, quietivul și paleativul nostru contra oricărei neplăceri. Starea aceasta se ajunge prin conștiința imediată despre existența finitului în infinit.

3. Această concepțiune nu destul de bine definită despre religione și cu pronunțat colorit panteistic, îngăduie lui Schleiermacher să facă asupra pietății, pe care o identifică cu religionea, reflexiuni nespuse de frumoase și profund religioase. Iată unele din ele: „Este însușirea firii omenеști, făcută după asemănarea lui Dumnezeu, ceea ce și constituie dreptul ei de întâi născut, diadema ei regală, ca în om să înceteze separarea și mărginirea celorlalte existențe, ca omul întotdeauna și în tot locul, în momentul deșteptării din vis, în culmea dorinței satisfăcute, ca și în cea mai mare suferință, în dispozițiunile sublime ale sufletului care gustă adevărul, binele și frumosul, ca și în primejdia cea mai mare a morții sigure, e zic, însușirea omului ca în toate acestea să fie pios, evlavios, să simtă pe Dumnezeu în suflet, să cugete la El, cu alte cuvinte să fie pătruns de general, să privească în mod clar infinitul. În mijlocul vârtejului clocotind al patimilor sau al sentimentelor celor mai deprimătoare să-și păstreze viața și pacea sufletească, să se roage fără întrerupere, cum zice sfântul

apostol Pavel și fără sforțare, siluire, numai în puterea dispozițiunii date de Dumnezeu naturii noastre“.

„Religiunea — zice el în altă parte, asemenea în cuvinte înflorite — e acea dispozițiune internă a sufletului în virtutea căreia primim în noi, ne reprezentăm tot ce este individual, nu ca individual, ci ca parte a totului, ca icoană a infinitului. A vedea în veșnicie tot ce este temporal, a privi finitul ca infinit, și prin aceasta existând și anume fără reflexiune în naivitatea naturală, imediată, adică numai în sentiment, aceasta e religiunea“.

Aci Schleiermacher se vedește cu totul înrudit, în idei cu obiectul admirațiunii sale, cu acel „filosof fără discipoli“ și „fără drept cetățenesc“, cum îl numea el pe Spinoza „cel plin de religiune și Duh Sfânt“ care învață că a privi lucrurile sub specie aeternitatis, este religiune.

Tot panteistic sună și următoarele cuvinte : „A fi una cu infinitul, trăind încă în finit și veșnic în orice moment, aceasta este nemuirea religiunii. Incepeți, dar, chiar de acum viața veșnică. Nu plânge pentru ceea ce trebuie să vie, nu te întrista de ceea ce se întâmplă ; întristeză-te însă, dacă te-ai pierdut pe tine însuți și plângi, dacă în scurgerea vremii, tinzi către cer, fără să-l ai în tine“.

4. Teoriile sentimentaliste despre ființa religiunii au meritul că ne îndreaptă privirile spre partea cea mai intimă și mai delicată a religiunii, spre religiune, așa cum o simte în adâncul sufletului său omul religios și ne înlesnesc priceperea și aprecierea după adevărata lui valoare a sentimentului religios, a celui foc sacru, căruia orice religiune datorește tot ce are mai scump și mai sublim.

Se greșește însă, dacă se pune ființa religiunii numai în sentiment, pentru că dacă el poate fi sufletul adevăratei religiozități, poate fi, când degenerază, și izvorul celor mai crase rătăcirii religioase. Aceasta decurge din însăși natura sentimentului. În adevăr, dacă examinăm sentimentul mai de aproape, observăm că el e acea dispozițiune a sufletului, care ne pune în poziție de a

putea primi impresiuni și a fi la rândul-ne impresionat într'un mod anumit. Simțim ceea ce e plăcut, sau frumos, demn de admirat, de urmat, etc., pentru că suntem astfel constituiți sufletește, că în împrejurări determinate suntem conștienți, că avem impresiunea de ceva plăcut sau frumos, demn de admirat, de urmat, etc. Prin urmare, sentimentul este în sine ceva curat formal, care n'are un conținut sau un caracter anumit, propriu, ci acesta îl primește din afară de el.

În special, ideile dau conținutul și determină direcțiunea și intensitatea sentimentului. Cum spune zicătoarea latină: „*Ignoti nulla cupido*“, fără idei n'am avea sentimente. Dacă n'am avea ideile de adevăr, bine, frumos, datorie, dreptate, etc., n'am avea niciodată nici sentimentele adevărului, binelui, frumosului, datoriei, etc... Sentimentul religios nu face nici el excepție dela această regulă generală. El nu este un sentiment sui generis, o însușire a sufletului care ar putea încredința sau asigura pe om de existența și atributele a ceva, care să fie obiectul adorațiunii sale. Când zicem „sentiment religios“, înțelegem numai că ideia de Dumnezeu — care e deja presupusă ca existentă în suflet — poate înrâuri asupra sufletului nostru în așa fel încât să dea naștere unui sentiment de adorare, de iubire, de dependență sau altceva, față de Dumnezeu. Fără ideia de Dumnezeu, ca punct de mănecare, sentimentul religios nici n'ar putea fi cugetat.

5. Ceea ce rămâne din afirmațiile teoriilor sentimentaliste, este numai următorul adevăr netăgăduit: Religionea își are sediul ei în impresiunile ce simțim, când ne găsim în legătură cu Dumnezeirea.

Dacă religionea nu este numai cunoașterea teoretică a lui Dumnezeu, sau chiar și a raportului ce poate să existe între om și Dumnezeu, cum susțin teoriile intelectualiste; nici numai aplicarea în viață a regulilor practice de conduită, ce decurg din cunoașterea lui Dumnezeu și a raportului dintre om și Dumnezeu, cum susțin teoriile voluntariste sau moraliste, e ușor de înțeles că ea nu va fi nici numai reunirea elementelor

adevărului cuprins în aceste două categorii de teorii, pentru că ar lipsi cimentul, care să lege elementul intelectual de cel volițional, care e sentimentul.

Știm că voința este funcțiunea practică a sufletului, acea care tinde către împrărierea unui lucru, când mintea ne spune că e bun, folositor etc. și evitarea unui obiect, fapte, etc. când rațiunea ni-l înfățișază ca rău, dăunător. Voința n'ar face însă aceasta, n'ar asculta glasul rațiunii, dacă n'ar interveni sentimentul, care adaugă nota plăcerii, a mulțumirii, la ceea ce rațiunea prezintă ca bun și folositor și nota neplăcerii, a nemulțumirii, la ceea ce rațiunea prezintă ca rău, păgubitor. Acest rol pe care-l are sentimentul, de a se inspira din minte și de a da impuls voinții, se împlinește și în religione. Mintea înfățișază pe Dumnezeu ca adevărul, binele, frumosul, viața, spiritul, perfecțiunea desăvârșită, iar legătura cu El ca tot ce poate fi mai înălțător. La realitatea acestei legături, sentimentul adaugă în sufletul omului cea mai înaltă și mai curată mulțumire și fericire, ceea ce face ca voința să se hotărască să intre în legătură cu Dumnezeu, să o întrețină neconținut și să aplice în viață consecințele acestei legături, așa cum i le înfățișează mintea și le confirmă sentimentul. Procesul acesta psihic se produce în sufletul oricărui om religios, numai că nu toți sunt deopotrivă de conștienți de el. Puțini sunt cari își dau seama în mod lămurit de mersul și amănuntele lui. Cei mai mulți oameni au religione, pentru că au avut și părinții, moșii și strămoșii lor și pentru că au semenii lor, ceea ce nu e rău, pentru că nu fiecare poate să-și dea seama de ceea ce este religione, din punct de vedere psihologic. Dintre cei deprinși cu analiza stărilor și actelor sufletești, iarăși puțini își dau seama în chip corespunzător de ceea ce este religione. Pentru unii sunt hotărâtoare elementele intelectuale, pentru alții cele morale, pentru alții cele sentimentale și de aci înțelegerea greșită, unilaterală a religiunii. Desigur că în determinarea acestor unilateralități, temperamentul are și el o mare greutate, pe lângă felul culturii primite.

6. Sentimentul are dar, un rol foarte însemnat în re-

ligiune. Nu numai în formele inferioare de religii, la popoarele puțin deprinse cu judecată critică, ci chiar în cele mai înalte forme de religii, la popoarele cele mai culte, sentimentul este izvorul din care țâșnește, de regulă, pentru religii, nouă însuflețire, nouă viață. Toate reformele mari de pe tărâmul religios au ieșit din impulsul sentimentalității și orice dezvoltare rațională a putut avea înrâurire binefăcătoare asupra religiei, când a reușit, ca prin ideile ei superioare, să miște inima credincioșilor. Din acest punct de vedere se înțelege marea însemnătate pe care o are mistică pentru religii și se poate susține, că fără mistică nu poate fi religii adevărată. Istoria misticii formează una din cele mai frumoase pagini ale istoriei religiilor. Cine vrea să deștepte în suflete dragostea pentru religii, nu poate să facă mai nimerit decât înfățișând-o așa cum au înțeles-o și descris-o marii mistici, ca înălțare curată a sufletului, spre ideal, sublim, care, desbrăcată de orice dogmatism și robie a formelor, hărăzește întregii existențe omenești lumină și căldură.

Dar și cele mai mari primejdii pentru religii vin tot din partea impulselor sentimentalității. Poate că numai cel mai cras ateism și materialism a căzut așa de jos, din punct de vedere moral, cum a căzut misticismul dus la extrem. Sentimentul emancipat de controlul rațiunii călăuzitoare, poate apoi să degenereze în estetism și să se mulțumiască în loc de religii, numai cu satisfacțiunea ce găsește în artă.

Astfel dar, în sentiment se unesc extremele: sublimul cu ridicolul, idealul cu banalul. Nicăieri nu aduce religii flori mai frumoase, dar iarăși nicăieri nu cresc pe ogorul ei burueni mai otrăvitoare, ca în sfera sentimentelor. Sentimentul religios este sufletul adevăratei religiozități, dar când degenerază, este izvorul tuturor împietăților. Pentru sănătatea religiei, e deci absolut necesar ca sentimentul să fie deapururi nelipsit de corectivul rațiunii. Cât timp omul e călăuzit — în toate acțiunile sale — de lumina rațiunii, este sigur că va fi ferit de rătăcirile falsului sentimentalism.

Această lumină se revarsă în religione, în cea mai mare parte, prin ideile ce omul le are despre Dumnezeire și despre raportul său cu ea, care sunt într'o religione ceea ce este sistemul osos pentru organism. Redusă numai la sentiment, religiunea n'ar putea strânge pe aderenții ei într'o comunitate, fiindcă pentru aceasta trebuesc și idei, nu numai sentimente comune și fără aceasta ea n'ar putea înrâuri asupra omenirii așa de binefăcător cum a înrâurit și înrăurește.

Prin urmare, teoriile sentimentaliste câștigă valoarea și însemnătatea ce li se cade, numai dacă sunt complete și corijate de cele intelectualiste și moraliste. Aceasta despre teoriile sentimentaliste în genere.

7. Ce privește în special raportul de dependență în care Schleiermacher pune ființa religiunii, acesta a fost combătut cu multă patimă chiar de contemporanii lui și în special de Hegel. Intr'adevăr este cam ciudată argumentația lui Schleiermacher, care din starea de deprimare sufletească în care ne transpune conștiința marginirii noastre și a dependenții de infinitul necunoscut, trage concluziunea, că acest necunoscut este Dumnezeu și pune în sentimentul de absolută dependență de El cea mai înaltă plăcere, unica și întreaga noastră fericire.

Dependența absolută de un necunoscut atotputernic, nu poate inspira decât spaimă, cum foarte bine a concretizat aceasta pictorul *Sascha Schneider*, într'unul din tablourile sale simbolice, păstrat în pinacoteca din München. Schneider a împrumutat ideia reprezentată în tabloul său, care poartă inscripțiunea: „Sentiment de dependență“, din următoarele cuvinte prin care Goethe descrie în „Werther“ concepțiunea despre lume a panteismului pancosmistic: „*Ein alles verschlingendes Grab, ein ewig wiederkündendes Ungeheur*“. Tabloul reprezintă un monstru, cu partea de jos a corpului de reptilă, cu partea de sus de om, cu fața de fiară și cu lungi și puternice brațe, ca cele de caracatiță, prevăzute cu ghiare. Aproape de monstru, întins alene, stă legat un om cu corpul gol, cu capul plecat, cu privirea tristă, așteptându-și durerosul sfârșit. Aspectul obosit, nepăsător, al monstrului,

dă a înțelege că stomacul său plin reține deocamdată fălcile gurii sale, care varsă bale, dela sfâșierea victimei. Totuși cea mai mică mișcare din partea victimei, ar însemna pieirea sa momentană. Privirea stinsă, brațele lăsate în jos, capul plecat, resignațiunea care se citește pe fața victimei, ne arată că ea își așteaptă apropiatu-i sfârșit într'o stare de complectă desnădejde și învecinată cu sincopa, cu toate că este posibil ca în inima sa să fie conștientă de superioritatea ce are peste forța brută în fața cărei stă și care-i va fi fatală. Ei bine, aceeași urmează să fie starea oricui s'ar ști dependent de Dumnezeu, cum îl reprezintă Schleiermacher, adică numai ca cel mai mare necunoscut. Din sentimentul de dependență singur nu poate să rezulte nici o bucurie și fericire, necum bucuria absolută, fericirea supremă, cum susține Schleiermacher. *Hegel* accentuează contra lui Schleiermacher că sentimentul este partea cea mai vagă a sufletului, că cea mai înaltă manifestare sufletească, religiunea, n'ar putea fi pusă tocmai în el. Afară de aceasta, sentimentul este și partea cea mai josnică a sufletului. El, în sine este cu totul inconștient, ceea ce pentru panlogismul lui Hegel este un mare defect și ceea ce amintește omului afinitatea sa cu animalul, care nu este lipsit de sentiment. În deosebi, sentimentul de dependență e tot ce poate fi mai injositor la oameni. El pune pe om alături de rob și de câine, care sunt stăpâniți de acest sentiment. Și nu aceasta este situația în care omul se află și trebuie să se afle față de Dumnezeu. Dacă religiunea stă în acest sentiment, atunci și câinii trebuiesc să aibă religiune.

Schleiermacher a răspuns că, de sentimentul dependență de Dumnezeu, este nedespărțit de sentimentul de mântuire, pe care numai omul îl poate avea, iar câinele niciodată. Hegel a replicat că și câinele poate asocia în sufletul său, la sentimentul de dependență de stăpân, pe cel de mântuire, când i se dă o bucată de pâine sau un os, spre a-și potoli foamea, și că, după teoria lui Schleiermacher despre religiune, și el este religios, ba chiar mai mult ca omul.

8. Adevărat este că în religione avem și un sentiment de dependență, care este, cum susține Schleiermacher, cu atât mai spiritual, cu cât religiunea este mai înaltă, mai spirituală și cu el se poate uni perfect ideia de libertate individuală și chiar de mulțumire și fericire, când Dumnezeu, de care ne simțim dependenți în mod absolut, e un Dumnezeu personal și spiritual, înzestrat cu toate perfecțiunile în cel mai înalt grad, cum e Dumnezeu creștin, dar sentimentul nu exprimă întreaga religione. Dacă Schleiermacher, a avut iluziunea că sentimentul de dependență exprimă pe deplin noțiunea de religione, aceasta provine din faptul că el era un om foarte religios, inclinat chiar spre misticism și puternica sa conștiință religioasă înfățișa veșnic ochilor săi sufletești imaginea lui Dumnezeu, de care se simțea în-continuu conștient condiționat. Și când cineva simte în suflet religiunea, puțin importă dacă, pentru a o exprima crede că-i mai nemerit s'o caracterizeze ca sentiment de dependență ori de adorațiune, iubire, credință, etc., căci ea este și lucrează în suflet, orice nume i s'ar da. Faptul e identic cu posedarea stărei de sănătate. Puțin îl importă pe cel sănătos că sănătatea este definită așa sau altfel, lui îi e indiferentă definițiunea ce i se dă și le înțelege pe toate, pentrucă o posedă și orice definiție i s'ar da, nu schimbă starea de fapt.

Meritul lui Schleiermacher, a fost și rămâne că el a pus cel dintâi un solid fundament psihologic în deslegarea problemelor despre ființa religiunii.

D. TEORII ESTETICE

1. Fantazia sau puterea de imaginație joacă un rol foarte mare în viața noastră. Viața ar fi prea sărăcăcioasă, monotonă, lipsită de atracțiune, dacă n'ar fi fantazia, care să-i dea un farmec nou, necunoscut, prin producțiunile sale de tot felul și în toate domeniile activității omenești. Să ne închipuim numai ce ar fi viața fără artă, creațiunea fantaziei? Afinitatea dintre

religiune și artă a făcut pe mulți să susțină că ființa religiunii se reduce la sentimentul estetic și prin aceasta la fantazie.

Încercări de a înfățișa religiunea ca produs al fantaziei s'au făcut în vechime de filosofii greci Xenofanes și Evhemeros.

Xenofanes susținea că religiunea, în ființa ei, nu este altceva decât raportul omului către sine însuși, de vreme ce Dumnezeu este însuși omul idealizat de fantazie. Către chipul său astfel idealizat, omul se raportează în religiune ca la ceva real ce ar exista în afară și, potrivit egoismului său innăscut, caută sprijinul și fericirea sa într'o ființă personală, atotputernică și infinită, care poate satisface setea de fericire a omului, dacă nu în viața aceasta, cel puțin în viața viitoare.

Evhemeros susținea de asemenea că zeii sunt oameni idealizați de fantazie. Romantismul, care a stăpânit cugetarea poezilor și filosofilor germani dela începutul veacului trecut, a reînviat, prin mai mulți din reprezentanții săi, această teorie.

Astfel, *Schiller*, în poeziile filosofice și în scrisorile sale estetice, reduce religiunea la cultul frumosului, iar *Goethe* zice: „Cine are artă și știință are și religiune“ și adaugă: „Cine nu le are pe acestea două, acela să aibă religiune“.

Filosoful *Fries*, în concepțiunea sa pur estetică despre lume, susține, că ideile fundamentale ale religiunii provin din cerinți estetico-religioase.

Froschammer, atribuind origina lumii fantaziei cosmice, care a rânduit și prelucrat materia haotică, reduce religiunea la fantazie. Sub conducerea ei, religiunea s'a format treptat, constând mai întâi din credința în nemurire, după aceea în spirite, apoi în zei și în cele din urmă într'un singur Dumnezeu. Este însușirea firii omenești, de a-și reprezenta Dumnezeirea după chipul și asemănarea omului. În aceasta constă dispozițiunea religioasă. Obiectul și cuprinsul religiunii constă dar, în aceste imagini fantastice.

Tot astfel și celebrul istoric al materialismului, *Frie-*

drich Albert Lange, înțelege religiunea ca produs exclusiv al fantaziei, când zice: „Omul are nevoie de o întregire a realității, printr'o lume ideală, creată de el însuși“, (*Geschichte des Materialismus*).

În fine, *W. Wundt*, (în faimoasa sa lucrare: *Mythus und Religion*, 3 volume, 1905 — 1908), pune de asemeni ființa religiunii în fantazie. *Wundt* întemeiază teoria sa pe observațiuni asupra procesului genezii religiunii la primitivi. Fantazia sufletului colectiv al primitivilor însufletește obiectele și personifică fenomenele naturii, în special pe cele mari, impunătoare, creând astfel mitul, care este știința primitivului, o știință poetică, naivă bine înțeles. Pe această cale s'a format mai întâi ideea de suflet și cultul sufletelor sau cultul strămoșilor și animismul și s'au dezvoltat din mit ideile despre zei și sentimentul religios în genere. Din mit a ieșit credința în demoni și în zei și în cele din urmă într'un singur Dumnezeu, înfățișat ca persoană, înzestrat cu putere supraomenească și cu existență supralumească, iar din adorarea acestor ființe mai presus de lume s'a născut religiunea.

Chiar dintre teologi, *Feuerbach*, *De Wette* și *David Fr. Strauss*, reduc religiunea la fantazie. *Feuerbach* consideră religiunea ca produs al fantaziei, numai pe treptele inferioare de cugetare, în timpurile de barbarie, la oamenii incuți, căci pe treptele mai înalte ea este, după el, forma cea mai rafinată a egoismului. *Strauss* socotește, că religiunea poate fi înlocuită în totul prin artă. Nu numai înălțarea sufletească, ci și mângâierea pe care o dă religiunea în cazuri de restricte, o poate găsi omul, după părerea lui *Strauss*, în distracția ce procură muzica, arta dramatică, poezia, pictura. La finele cărții sale: „*Der alte und der neue Glaube*“, el analizează câteva opere de artă, spre a dovedi ad oculos ce desfătare pot oferi ele omului și cum pot deci îndeplini rolul pe care-l are religiunea în viață. O întregă religiune a frumosului, a căutat să întemeieze și esteticianul englez *J. Ruskin*.

2. În ceea ce privește teoriile estetice despre ființa re-

ligiunii, avem mai întâi de observat, că ele ar putea fi expuse până la un punct deodată și împreună cu cele sentimentaliste, pentru că și ele pun ființa religiunii într'un sentiment. Acesta ne adeverește ceea ce spuneam despre sentiment în genere: că e vag și nedefinit, că se află și în alte funcțiuni și stări sufletești, decât cele curat emoționale și că din această cauză multe teorii despre ființa religiunii, care nu poartă numele de sentimentaliste, sunt totuși în fond sentimentaliste. E mai bine însă ca despre teoriile estetice să se vorbească aparte, pentru că se poate insista mai mult asupra naturii și funcțiunii fantaziei, care este factorul principal în producerea și gustarea frumosului.

Falsitatea acestor teorii despre ființa religiunii se invederează mai întâi din analiza critică a fantaziei ca fenomen psihic și după aceea din cunoașterea adevăratei însemnătăți ce o are fantazia în sfera religiunii.

După cum rațiunea este funcțiunea critică a sufletului, cea care deosebește adevărul de minciună, după cum conștiința morală este funcțiunea care deosebește binele de rău, dupăcum sentimentul, ne face cunoscut ce e plăcut și ce nu, tot astfel fantazia ne mijlocește înțelegerea și gustarea frumosului. Ea are în sine ceva și din rațiune, pentru că ceea ce ea socotește demn de admirat, întrunește în adevăr astfel de condițiuni, că ele găsesc întru totul aprobarea rațiunii, are și ceva din sentiment, pentru că gustarea frumosului descoperit sau creat de fantazie, produce în suflet o vie și adâncă plăcere. Din această cauză, fantazia poate fi privită chiar ca trăsătura de unire dintre partea intelectuală și cea sentimentală a sufletului nostru.

Acțiunea cugetării are caracter analitic, pe când a fantaziei, contemplațiunea estetică și artistică, are caracter sintetic, pentru că ea nu desface obiectul privit în părțile, nu-l studiază din diferite puncte de vedere, ci-l îmbrățișează în întregime și dintr'odată.

Ea, fantazia, este capacitatea idealizatoare a sufletului, căci idealizează realitatea și crează tipurile de frumusețe și perfecțiune artistică. Prin aceasta, ea se ridică

mai presus de toate celelalte funcțiuni sufletești, înalță pe om mai presus de lumea reală și-l introduce într'o lume ideală, făcându-l să întrevadă realitatea, frumusețea și perfecțiunea Creatorului a toate și să creadă în existența unei lumi lipsite de defectele lumii sensuale.

În toate creațiunile și în funcționarea sa, fantazia își are însă punctul de plecare în ceva dat de mai înainte, fie de rațiune, fie de sentiment. Ea nu crează dela sine nimic, ci numai prelucrează, combină în chipuri nouă, dă forme nouă, idealizează elemente deja date.

Știind aceasta, se vede ușor falsitatea teoriilor estetice, pentrucă fantazia poate avea o mare înrăurire asupra desvoltării religiunii, a avântului ce ea-l poate lua, a exprimării în afară a simțămintelor religioase, cu alte cuvinte ea poate avea influență binefăcătoare asupra religiunii când aceasta e deja dată, când există, dar nu poate fi însăși ființa, sâmburele sau punctul ei de plecare.

3. Fantazia are, netăgăduit, un mare rol în religiune. Nu există religiune din care să lipsească elementul estetic: arta. În toate timpurile, fantazia, și creațiunile ei au făcut, în măsuri diferite, parte integrantă din religiune. O religiune lipsită de conlucrarea fantaziei, nu poate influența viața aderenților ei și va trebui să dispară repede. De aceea, religiunile popoarelor vechi — lipsite de înaltul spirit care domnește în creștinism — și mai cu seamă religiunea vechilor Greci, îmbrăcau forme poetice, se înfrumusețau cu mituri, luau în serviciul lor toate artele, care puteau influența în chip mai eficace asupra inimii. De aceea și nu fără dreptate și azi se așteaptă în mare parte redeşeptarea sentimentului religios în sufletele scepticilor și ale necredincioșilor dela introducerea pe o scară cât mai întinsă a artelor în serviciul religiunii și în special în cult. Dar încă odată, fantazia cu produsele sale nu e însăși religiunea, sentimentele estetice nu sunt echivalente cu sentimentul religios, ci numai un complement al său. Despărțit de controlul celorlalte funcțiuni sufletești și mai ales de controlul rațiunii, sentimentul estetic poate de-

genera cu ușurință și plăsmui lucruri bizare, imposibile, care se sfărâmă la cea dintâi analiză critică sau durează numai atât timp cât aceasta lipsește. De aceea, religiunea nu poate rezida numai în fantazie.

4. Sentimentele estetice se deosebesc apoi foarte mult de cele religioase. Sentimentul frumosului se naște în noi din contemplarea frumosului însuși, în dosul căruia și mai presus de care nu se presupune nimic mai înalt. Sentimentul religios nu privește numai frumosul, nu e afectat atât de frumos, cât de ceea ce se ascunde în dosul lui, de înțelepciunea și atotputernicia Celui care a produs frumosul, de nesfârșitul tezaur al frumuseții din care frumosul sensual este numai o infimă parte, o copie searbădă. Obiectul religiunii nu pot fi numai idealurile artistice, care sunt pur imaginare, ci ființe supranaturale, de a căror existență reală credinciosul este pe deplin convins. Chiar popoarele care au văzut în multe din divinitățile lor personificațiuni ale idealurilor lor de frumusețe, ca de ex. vechii Greci, n'au adorat acele divinități ca simple idealuri estetice, ci ca ființe reale.

5. O religiune, care s'ar întemeia numai pe sentimente estetice, n'ar putea satisface toate cerințele sufletului omenesc, cum trebuie să le satisfacă religiunea. Ea n'ar avea nimic cu care să potolească setea de adevăr a rațiunii, nimic pe care să întemeieze moralitatea, nimic care să stingă glasul patimilor, ci numai ceva cu care ar putea mulțumi inima și aceasta iarăși nu pe deplin, pentru că inima nu se mulțumește numai cu ceea ce e plăcut, ci-i trebuie și motive, justificări pe care le dă rațiunea. Apoi, nu oricine se află în condițiunile cerute pentru a găsi satisfacțiunea în artă. Pentru aceasta se cere un anumit fel și grad de cultură și un anumit temperament. Cine nu îndeplinește aceste condițiuni, nu poate găsi în artă o satisfacțiune adâncă și durabilă. Artă duce apoi la nu fel de aristocrație: esteții se uită cu dispreț la marea massă a celor ce nu împărtășesc cu ei aceleași idei și sentimente despre artă.

O religiune bazată numai pe artă n'ar putea scăpa de aceste inconveniente inerente artei și prin aceasta

ar veni în contradicere cu unul din scopurile principale pe care le urmărește religiunea în viață: acela de a aduna pe oameni în comunități și a face să dispară dintre ei deosebirile de clasă.

Aceste câteva considerațiuni ne arată, că religiunea nu este fantazie, iluziune, artă. Cu multă dreptate zice un autor german că „O generațiune de oameni, cari ar găsi satisfacțiune într'o religiune cu adevăr numai poetic ar trebui să fie foarte decăzută fizicește și sufletește. Omul sănătos și normal vrea să aibă o religiune, care să cuprindă nu numai adevărul poetic, ci și adevărul curat, real și meșteșuguit atât pentru minte cât și pentru inimă“.

C o n c l u z i u n e .

1. Din expunerea diferitelor teorii despre ființa religiunii, s'a văzut mai mult ce nu e, decât ce e religiunea.

Dacă ne înfățișăm cu mintea ceea ce trebuie să fie religiunea, așa cum rezultă din demonstrarea falsității fiecărei teorii expuse până aci și a tuturor în general, aproape am putea zice, că știm ce este, dar dacă e vorba să exprimăm în cuvinte ceea ce susținem că știm, se petrece cu răspunsul la această întrebare, ceea ce *Fericitul Augustin* zice despre noțiunea de timp: „Quaeris quid sit, nescio, non quaeris scio“.

Cu toate acestea să încercăm a reda prin cuvinte oricât de vagi înțelesul cuvântului religiune. Judecată din punct de vedere sufletesc, ea nu este nici numai ceva intelectual sau teoretic, nici numai moral sau practic, nici numai sentiment, nici numai fantazie, ci este toate la un loc și chiar mai mult decât aceasta. Ea este sinteza cea mai desăvârșită a celor mai înalte însușiri și funcțiuni ale sufletului, puse în serviciul a două idei: ideea de Dumnezeu și de legătură a omului cu El, (Werner Gruhn, Religionspsychologie 52, 54). Punctul ei de plecare este cunoașterea lui Dumnezeu, a raportului ce trebuie să existe între el și om și a condițiunilor în care trebuie să se aducă la îndeplinire acest raport de către om.

Prin urmare, inceputul e de natură intelectuală, este o *doctrină*, o filosofie sau metafizică.

Continuarea o face voința, care determină întreaga ființă a omului, ca să urmeze raportul de supunere și ascultare față de Dumnezeu, așa cum i-l dictează mintea, luminată uneori de revelațiunea dumnezeiască. Aci avem o *normă* sau regulă practică de viață, ca și în morală.

Sentimentul produce apoi în suflet nespusa plăcere ce decurge din supunerea voinței omenești față de cea divină, iar fantazia dă aripi gândirii, spre a se ridica cât mai sus și a cunoaște cât mai bine pe Dumnezeu, prezintă voinții datorია ce are de îndeplinit ca ceva foarte firesc și ușor de îndeplinit, mărește în inimă plăcerea simțită pentru împlinirea acestei datorii și crează simboale, prin care se exprimă în afară și se dă tărie înăuntru acestei complexe stări sufletești, care se numește religione. Prin această latură religiunea se apropie de *artă*, de care se deosebește însă prin aceea că nu se oprește numai la contemplarea frumosului, ci caută să-l traducă în faptă, să-l trăească.

Fără vreunul din aceste elemente, religiunea nu este deplină. Ea poate în adevăr să trăească și dacă e redusă la unul sau câteva din aceste elemente, dar aceasta nu este adevărata ei viață și în asemenea cazuri nu poate avea efectele pe care trebuie să le aibă, nu poate satisface omul întreg.

Astfel, dacă e redusă numai la doctrină, ea devine pur și simplu filosofie. Dacă se mărginește să dea numai norme de conduită, dispore în fața moralei, iar dacă constă numai din contemplațiune, se pierde în mistică.

Aceasta nu se întâlnește în orice formă de religione pozitivă, ci numai în cea care a făcut cunoscut acest adevăr în toată întregimea lui, care a și cerut omului să iubească pe Dumnezeu din toată inima sa, din tot sufletul său, din toată virtutea (voința) și din tot cugetul său, adică în creștinism.

2. După cum în natură, pentru a avea în toată splendoarea ei o priveliște frumoasă, trebuie să ne ridicăm pe înălțimi, ca să privim, și cu cât ne ridicăm mai sus

cu atât privesc ea e mai impunătoare, mai măreață și mai apropiată de realitate, tot astfel și în religiune trebuie să ne urcăm pe cea din urmă treaptă a scării religioase, să stăm pe punctul de vedere al creștinismului, pentru a ne da seama de adevărul și de frumusețea adevăratei religiuni, de ființa și de rezultatele ei aplicate la viață.

3. *Obiectul religiunii este dar Dumnezeu.* El e adevărul, binele, plăcerea și frumosul absolut, spre care trebuie să tindă omul din toate puterile și cu toate în-sușirile și funcțiunile sufletului său, dacă vrea să corespundă scopului chemării sale. Acest adevăr este foarte bine prins și exprimat în definițiunea dată de Fericitul Augustin religiunii: „*Religio est modus cognoscendi colendique Deum*“, (De utilitate credendi 12).

4. *Subiectul religiunii este omul în întregimea ființei sale.* Dacă toate funcțiunile sufletului omenesc sunt active în religiune și numai prin ea se atinge culmea perfecțiunii lor și a individului, al cărui suflet îl constituiesc, este învederat că religiunea este sinteza cea mai desăvârșită a sufletului omenesc și că ea e absolut indispensabilă omului, atât pentru viața lui sufletească cât și pentru cea fizică.

CAPITOLUL II

ORIGINA RELIGIUNII

1. Am zis, când am vorbit despre ființa religiunii, că în religiune avem să deosebim două părți sau fețe: una subiectivă sau internă și alta obiectivă sau externă și că această din urmă este manifestarea în afară a celei dintâi. Am văzut diferitele stări sufletești care stau la baza religiunii subiective și am spus la fiecare din ele în parte, că nici una nu reprezintă singură religiunea internă în totalitatea ei, ci că numai toate la un loc ne dau acel complex psihic care se numește religiune.

Să vedem acum, ce forme a luat religiunea internă, manifestându-se în afară, obiectivându-se? Care au fost

obiectele ei de adorațiune, care formă sub care a crezut că se poate adora mai bine, care a fost punctul de plecare în adorarea unor obiecte sau serii de obiecte și cum a trecut dela adorarea unor obiecte sau serii de obiecte la altele?

Am dat titlul de „Ființa sau esența religiunii“ capitolului care a tratat despre religiunea internă sau subiectivă, vom da numele de „Origina religiunii“, capitolului de față, în care vom vorbi despre religiunea externă sau obiectivă. În capitolul precedent ne-am servit aproape în mod exclusiv de date psihologice, pentru că obiectul cercetărilor noastre era un fapt pur psihic pe care-l studiam la origina sa, în capitolul prezent ne vom servi mai mult de date istorice, pentru că, deși religiunea externă este numai manifestarea în afară a religiunii subiective, totuși ea nu s'a făcut întotdeauna la fel, și ceea ce vrem noi să știm, sunt diferitele feluri în care ea s'a manifestat în viața omenirii, la diferite neamuri sau grupări de indivizi. Cum însă aceasta s'a petrecut de când există omul pe pământ, științele care vor lumina calea cercetătorilor noastre și ne vor procura material necesar sunt: *Istoria și etnologia*.

Din însuși raportul care există între religiunea internă și cea externă, rezultă că o deosebire strictă între ființa religiunii și originea religiunii nu se poate face.

Multe din cele ce am spus la ființa religiunii, se aplică și la origina ei, după cum multe din cele ce vom afirma, vorbind despre originea religiunii, se referă și la ființa ei.

Amândouă chestiunile se complectează reciproc, lămurindu-ne deplin asupra întrebării cardinale: Ce e religiunea? Prima chestiune ne lămurește ce este religiunea ca factor psihic, cea de a doua, ce este ea ca fenomen istoric și social.

Sunt trei forme mai grosolane de religiune, din care evoluționismul modern, a făcut trei ipoteze privitoare la origina religiunii: Animismul, fetișismul și naturismul.

A. ANIMISMUL.

1. Animismul sau polidemonismul este credința omului simplu, după care lumea întreagă este însuflețită. Nu numai omul și animalele au suflet, după această credință, ci și orice corp organic sau anorganic, orice fenomen sau agent natural. Am putea împărți în trei sufletele din întreaga lume.

2. a) *Sufletele morților sau ale strămoșilor.* Acestea sunt înțelese într'o formă mai mult sau mai puțin materială, căci se crede că ele au aceleași trebuințe pe care le are omul în viața pământească. De aceea, urmașii mortului și rudele sale de aproape trebuie să satisfacă acele trebuințe. Altfel sufletul răposatului pedepsește pe cei cari nu-l satisfac, prin aceea că-i chinuște în vis, le pricinuește tot felul de boale și neajunsuri, etc.

Satisfacerea necesităților materiale ale sufletului într'un fel sau altul constituie un fel de cult, o religie. Urmele acestui cult le găsim aproape la toate popoarele primitive și inculte din cele mai vechi timpuri și până azi și multe din practicile mulțimii ignorante dintre adepții religiunilor mai înalte au tot caracter animistic.

Să cităm câteva exemple: Indienii sau Pieile roșii din America, Incașii și Peruvienii în trecut, Dahomeii și alte triburi sălbatice din Africa și Australia azi, obișnuiesc să pună în mormânt, lângă cadavru, tot felul de unelte și arme de care s'au servit în viață răposații, precum și obiecte de înfrumusețare, mâncări, etc. Pieile roșii puneau mâncare pe morminte până ce o găseau neatinsă, ceea ce însemna, după credința lor, că sufletele au găsit vânat de ajuns din care să se hrănească și nu mai au nevoie de mâncarea adusă de cei vii.

La Greci, după cum ne spune Omer în Iliada, eroul Achile sacrifică, la înmormântarea amicului său Patroclu, toți caii și câinii acestuia și pe prizonierii troieni. Tot Grecii obișnuiau să pună în mâna cadavrului un bănuț, cu care sufletul să plătească pe luntrașul Karon, pentru a-l trece peste apa râului Stix, în împărăția umbrelor. Egiptenii deasemenea puneau în piramide, alături de

cadavre, tot felul de obiecte și lucruri de mâncare și așezau pe pieptul morților așa zisa „Carte a morților“ în care se cuprindeau răspunsurile pe care avea să le dea sufletul înaintea judecării lui Osiris.

Și azi Chinezii au tot felul de sacrificii, care se aduc sufletelor celor morți și un ritual foarte complicat la acel cult.

3. *b) Sufletele obiectelor sau fenomenelor și agenților naturali.* Acestea nu sunt deosebite nici despărțite de către omul simplu, de obiectele însăși.

Cum agenții și fenomenele naturale sunt de o grandiozitate impunătoare și întrec cu mult măsura puterilor omului, ele s'au impus chiar dela început fantaziei sale și el și-a dat silința nu numai să le influențeze, să le înduplece, ci să le facă să se intereseze de soarta sa, să ia parte la bucuriile și durerile sale, măbind exaltațiunea unora și micșorând amărăciunea celorlalte.

Cultul acestor spirite formează o subdiviziune aparte a animismului, sau un gen diferit de adorare numit naturism.

4. *c) Spirite care trăesc libere în natură.* Pe când spiritele obiectelor naturale pot fi cunoscute prin sensuri, pentru că se crede că sunt una cu obiectele cărora li se asociază și deci oarecum vizibile, acestea din urmă stau mai presus de sensuri și n'au un obiect de care sunt legate în mod constant. De aceea, în concepțiunea despre ființa și activitatea lor, fantazia omenească a avut mai mult loc liber pentru combinațiuni de tot felul. Puterea lor fiind apoi în afară de sfera intuițiunii sensuale, cu un cuvânt misterioasă, dar nu întotdeauna de o intensitate covârșitoare față de puterile omenești, ci numai de diferite grade, lasă câmp liber năzuințelor omului de a supune stăpânirii sale cel puțin pe unele din ele. Aceasta e cu atât mai ușor cu cât spiritele acestea sunt considerate ca ființe singuratice, independente unele de altele și mărginite. Ca atare omul poate lupta cu unele din ele împotriva altora mai puternice.

Cultul dat spiritelor libere din natură formează animismul propriu zis sau polidemonismul.

5. Ca forme speciale și mai răspândite ale animismului, afară de naturism, sunt dar cultul strămoșilor sau al manilor și totemismul.

Cultul strămoșilor sau al manilor este, cum am văzut, cultul dat sufletului morților, iar totemismul este adorarea unui animal, sau a unei plante în care se crede că locuiește sufletul vreunui strămoș, sau al unei familii, trib sau popor. Toate animalele sau plantele din specia căreia aparține totemul sunt privite ca sfinte și nimeni n'are voie să se atingă de ele sau să le facă vreun rău. Ele sunt, cu un termen consacrat, *tabu*. Nesocotirea acestor dispozițiuni se pedepsește cu moartea. Cultul strămoșilor se găsește la toți primitivii și nu lipsește nici din cele mai înalte religii, iar totemismul se practică de populațiunea indigenă a Americii, azi aproape dispărută, de Pieile roșii, cum și de unele triburisălbaticice din interiorul Africii și de cele din Australia.

Pentru că, animismul, sub aceste două forme, este aproape general la popoarele sălbaticice și inculte, s'a susținut că el este prima formă de religie obiectivă sau prima treaptă istorică a conștiinței ori a sentimentului religios, cu alte cuvinte, că în el stă origina religiunii.

Susținătorii acestei păreri sunt etnologi, sociologi, filosofi, ca: Tylor, Lubock, H. Spencer, Lippert, Jevons, Kant, Lotze, Wundt, Bergson ș. a.

De animism trebuie bine deosebit animatismul, care consideră toate lucrările ca înzestrate cu viață, dar nu cu suflet. (Vezi în deosebi: Nathan Söderblom, *Das Werden des Gottesglaubens*, p. 11 sqq).

6. Că animismul în genere, nu este ceea ce se pretinde, ci numai o formă sau treaptă a degenerării religioase, o decădere dela religie primitivă mai înaltă, mai curată, spirituală și monoteistă, o putrejune religioasă și morală, în care ideea primordială de un singur Dumnezeu personal și spiritual s'a descompus într'o mulțime de spirite inferioare și mărginite, ne-o dovedesc cercetările etnologice și reflexiunea mai adâncă asupra originii omului și a primei lui dezvoltări sociale și culturale. Insuși Tylor ne relatează că unul din cele mai sălbaticice

popoare din zilele noastre, poporul Zulușilor din Africa, adora la început un singur Dumnezeu, pe care și-l reprezenta ca spirit al cerului și căruia îi dau numele de „Unculunculu = marele tată“, azi însă adoră o mulțime de spirite și a dat cu totul uitării pe Unculunculu.

Iată acum în ce chip explică înșiși Zulușii căderea dela monoteismul primitiv în animism: „La început eram puțini la număr, dar când poporul se înmulți și se împrăștie și fiecare casă avea legăturile ei, nu se mai găsi nici unul care să zică: eu sunt din casa lui Unculunculu“. Aceste cuvinte înseamnă că familiile din care se compunea la origină poporul Zuluș, ne mai trăind dela o vreme în comun sub conducerea unei singure căpetenii sau ne mai făcând — cum am zice — un singur tot, au contractat obiceiuri felurite, au uitat trecutul cu legăturile comune și cu aceasta și religiunea comună și au căzut politicește în anarhie, conducându-se fiecare numai după poftele și instinctele lui: iar din punct de vedere religios au căzut în animism, în adorarea superstițioasă a spiritelor.

Omul este făcut pentru societate și nu-și poate ajunge menirea decât prin ea. Chiar dacă el n'ar fi, cum susțin toate religiunile, creat de Dumnezeu și superior animalului din primul moment al existenței sale, ci dacă ar fi un animal perfecționat, cum susține evoluționismul materialistic, chiar și în acest caz el nu s'ar fi putut ridica mai pre sus de animal, n'ar fi putut pune începutul unei existențe mai înalte decât prin ajutorarea reciprocă cu semenii săi, prin viețuirea în comun a mai multor indivizi de ambele sexe, formând triburi. Numai sub această formă de viețuire putea fi garantată desfășurarea calităților sufletești, care asigură omului superioritatea asupra animalului. Orice abatere dela acest fel de traiu ar fi avut și era firesc să aibă, cum ne dovedesc faptele că în adevăr s'a și petrecut, drept urmare decăderea pe toată linia a celui abătut, separat de comunitatea semenilor săi. Era firesc să aibă această urmare din două puncte de vedere: 1. Pentru că cel ce nu voește să trăească la un loc cu semenii săi și să se supună regulilor

de care aceștia se conduc în relațiunile lor, dovedește prin însăși retragerea sa din mijlocul celorlalți, că nu este om, care știe și să-și poată stăpâni dorințele, poftetele, aspirațiunile sale desordonate. Așa fiind, de îndată ce el începe a trăi separat de societatea semenilor săi, începe a trăi după bunul său plac, în voia poftelor sale și acestea îl duc la sălbătăcire din ce în ce mai mare și la stingerea totală a sa și a neamului său. 2. Pentru că cel care se retrage din societate și duce viață singuratică e prin aceasta lipsit de ajutorul semenilor săi, de experiența colectivă, de luminile altora și ca atare trebuie să decadă, să degenereze repede.

Starea primitivă a omenirii fiind starea de asociație sub formă de trib sau horde, religiunea s'a putut păstra în forma ei originală — și vom vedea că aceasta n'a putut fi decât monoteistă — numai cât timp s'a păstrat această stare socială. Desfacerea familiilor sau indivizilor de grupa colectivă a tribului, a trebuit să ducă cu necesitate la decadentă în toate privințele și deci și la cea religioasă.

Ceeace s'a petrecut cu Zulușii s'a petrecut de sigur cu toate popoarele, care au căzut de pe o treaptă de cultură mai înaltă pe una mai joasă. Prima formă a decăderii religioase, cum vom vedea mai departe, a fost animismul.

Animismul e greșit chiar de la bază.

7. Felul cum se susține că s'a ajuns la ideea de spirite și cum apoi se întemeiază pe această susținere animismul, ca primă formă de religiune, e inadmisibil. Patru feluri de analogii naive, au condus, după *Guyau*, (*L'Irreligion de l'avenir*, cap. II), la ideea de suflet distinct de corp.

Mai întâi *respirațiunea*. De oare ce cu moartea încețază respirațiunea, s'a crezut că sufletul e însăși respirațiunea. Apoi *umbra*. Aceasta însoțind întotdeauna corpurile și schimbându-și poziția după partea din care vine lumina, chiar când corpurile sunt mobile, s'a crezut că ea este spiritul corpurilor. Grecii, Romanii, Germanii își reprezentau sufletele după despărțirea de corp ca umbre și populau cu ele infernul și Walhala lor.

Mai mult decât observarea respirațiunii și a umbrei a condus la ideia de suflet, *somnul*, în care se pare că corpul este părăsit de suflet. Popoarele primitive cred că în somn sufletul părăsind corpul, merge în realitate prin toate acele locuri, vede toate acele ființe și lucruri, săvârșește toate faptele pe care i le prezintă imaginațiunea sa în vis. Un autor medieval și frații Grimm, în basmele lor, ne spun cum un paj a văzut sufletul suveranului său adormit de oboseală, în timpul unei vânători, părăsindu-l la începutul somnului și întorcându-se la deșteptare, sub forma unui șarpe și cum stăpânul i-a povestit că a visat toate celece sufletul său, sub forma de șarpe urmărit de paj, le făcuse singur în timp ce corpul se odihnea în somn.

Asemănătoare cu somnul sunt *leșinul* și *letargia*, în care se pare că sufletul părăsește corpul cu totul pentru timpul cât ține accesul de leșin sau de letargie. În fine viziunile delirului, halucinațiunile nebuniei, feluritele boale nervoase ca: isteria, somnambulismul, posesiunile demoniace, etc..., deși mai rare, totuși au dat un însemnat contigent la formarea noțiunii de suflet ca ceva diferit de corp, ca principiul lui vital, ca unul care se poate uni cu corpul, sau a-l părăsi, sau a-l chinui, etc., după plac,

Tylor reduce origina noțiunii de suflet la două clase de fenomene: a) fenomenele vieții și ale morții: Somnul și boalele: și b) fenomenele visurilor și ale viziunilor, din amestecarea cărora sălbatecul își face ideia de suflet fanatismă, de un chip eteric al omului, care se aseamănă cu respirațiunea sau cu umbra și care dă viață omului.

8. Analizând fenomenele după analogia cărora susținătorii animismului cred că s'a format noțiunea de spirit, trebuie să spunem de la început că e imposibil de admis, că tocmai cele mai însemnate din aceste fenomene și anume vedeniile din visuri și halucinațiunile, leșinurile, etc., să fi condus la ideia de suflet ca ceva imaterial, deosebit de corp, superior lui.

Este adevărat că în vis, în leșin, în halucinațiuni, în isterie, în somnambulism, etc., se pare pentru omul in-

cult, că o putere deosebită de corp produce toate aceste fenomene. dar el nu poate privi această putere ca ceva real și superior corpului, pentru că îndată ce se trezește din vis sau își revine din starea de leșin, ori încetează halucinațiunea sau atacul de isterie, etc., el se convinge că visurile și halucinațiunile n'au nicio realitate, că isteria, somnambulismul, etc. trebuie să-și aibă cauza în ceva anormal în corpul său, cum e durerea, sau anumite stări sufletești anormale, dar nu permanente, ca de pildă: un dor, o aspirațiune, o senzațiune plăcută sau neplăcută, etc...

Dacă ar face din cele dintâi realități deosebite de corp, ar trebui să facă și din acestea din urmă, ceea ce nu e cazul. Chiar dacă un individ ar înclina să facă aceasta, experiența semenilor săi în decursul timpului, i-ar dovedi că el a greșit și părerea lui departe de a se generaliza, ar trebui să fie dată uitării de el însuși.

9. Dacă apoi am presupune, că omul primitiv a fost atât de naiv, încât să atribue realitate tuturor visurilor și vedeniilor sale oricât ar fi fost de ciudate, tot n'ar fi putut ajunge niciodată prin aceasta la ideia de suflet, pentru că în toate acestea chipurile oamenilor, ființelor și lucrurilor se prezintă, ca și în realitate, cu toate proprietățile lor materiale. În special oamenii ni se înfățișează, de regulă, cu aceleași vestminte și podoabe externe pe care le poartă în realitate. Ceea ce ne explică faptul că-i recunoaștem în vis și ne umple de mirare, dacă nu ne dăm seama de importanța jocului liber al fantaziei în somn, când ni se prezintă într'o formă schimbată și cu greu de recunoscut, sau îmbrăcați în haine pe care nu obișnuiau să le poarte în realitate, cum ar fi de pildă când visăm pe cineva în haine de călugăr, cerșetor, etc. Sufletul însă este reprezentat mai mult sau mai puțin nematerial, chiar de către cele mai sălbatice popoare. A presupune că oamenii primitivi au ajuns de la asemenea vedenii, pe calea abstracțiunii, la ideia de spirit, cu cele două însușiri fundamentale ale lui: invizibilitatea și imaterialitatea, e a atribui omului

primitiv o înaltă putere de abstracțiune, pe care evoluționiștii n'o admit.

10. Afară de aceasta, copiii, începând din cea mai fragedă vârstă și toate animalele superioare, după afirmațiunile naturaliştilor, au deasemenea visuri și halucinațiuni și cu toate acestea nu e naturalist, fie orcât de înfocat apărător al drepturilor animalelor și al mentalității lor, care să fi susținut enormitatea, că animalele au ideea de spirit, ceea ce ar fi foarte firesc, dacă ar fi adevărat că visurile au îmbogățit comoara sufletească a omului cu noțiunea de spirit. Insuși Darwin, admitând părerea lui Tylor, că visurile pot conduce pe om la noțiunea de spirit adaogă: „Cât timp cele mai însemnate funcțiuni ale sufletului omenesc, ca de pildă: imaginațiunea, curiozitatea rațiunea, etc., n'au fost destul de dezvoltate în om, n'a fost cu putință ca visurile să-l conducă la ideea de spirit, după cum ea nu conduce la asemenea idei pe animale, ca d. p. pe câine“.

Prin urmare, nu vedeniile însăși conduc la ideea de spirit, ci puterea omului de a raționa, de a trage concluziuni din vedenii. Această facultate însă, din moment ce poate judeca asupra vedeniilor, desigur că se poate convinge cu ușurință, cum am zis, că ele sunt pure amăgiri, impresiunii subiective, care n'au nici o bază reală și ca atare omul nu putea conchide dela existența acestor vedenii, în a căror obiectivitate nu crede, la existența reală a spiritelor analoage cu aceste vedenii.

Dacă omul primitiv ar fi fost atât de mărginit intelectualmente, încât să ia drept realități vedeniile sale și de la ele să ajungă la noțiunea de spirit și dacă noțiunea de spirit nu exprimă ceva real, ci numai această iluziune a omului timpurilor de sălbăticie — cum susține materialismul — n'ar urma atunci cu necesitate, ca de îndată ce omenirea a ajuns să se convingă de netemeinicia credinței sale în realitatea vedeniilor și a spiritului, să înlătore deodată cu noțiunea de spirit din mintea sa și cuvântul acesta din vocabularul său? Observăm însă că omenirea continuă a crede în existența reală a spi-

ritelor, crede în existența spiritului omenesc și a spiritului absolut.

Foarte temeinic este combătut animismul în genere și în special teoriile lui Tylor de Durkheim (*Les Formes élémentaires de la vie religieuses*, p. 78—94. Vezi și Levy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, cap. I și II și Nathan Söderblom „Das Werden des Gottesglaubens“).

11. Analogia respirațiunii și a umbrei iarăși nu se poate susține ca punct de plecare pentru formarea noțiunii de spirit. Nu observarea lor a dus la ideea de suflet, ci după ce omul a avut ideea de suflet, pe care l-a închipuit ca ceva strâns unit cu corpul, dar nematerial, și l-a reprezentat în chip mai concret asemenea cu suflarea sau cu respirațiunea și cu umbra, potrivit unei legi fundamentale a spiritului omenesc, exprimată de *Spencer* în cuvintele: „Omul își reprezintă cele abstracte, imateriale, prin imagini concrete, materiale și cele concrete, materiale, prin imagini abstracte, imateriale“.

Dar să concedem pentru un moment susținătorilor animismului că ideea de spirit s'a dobândit în felul descris de ei. Numai ideea de suflet nu-i de ajuns pentru a putea vorbi de religie.

Adorarea spiritelor, fie ele suflete omenesti, fie spirite mai înalte, nu e religie în sensul strict al cuvântului, ci numai dōmonolatrie, care nu exclude adevărata religie, adică credința într'un Dumnezeu personal, spiritual și unic, ci o presupune și nu poate exista fără ea, pentrucă ea este izvorul său.

Omul a avut dela început, cum vom vedea mai departe, ideea de Dumnezeu ca spirit absolut și unic. Ideea aceasta nu s'ar fi putut deduce numai pe calea logică, prin analogia cu spiritele mărginite și din ideea de ele, oricare ar fi fost însușirile care se atribue acestora, ci din contră, ideea de spirite mărginite, inferioare, se deduce din ideea de un spirit absolut, fie prin descompunerea ideii primitive de spirit absolut, fie prin emanațiune. Astfel, în ce privește, în special cultul strămoșilor, sau al manilor, care a fost susținut de *Spencer* și

Lippert, ca origină a religiunii, este de observat mai întâi că nicăeri, nici chiar în China, unde acest cult a fost și este mai răspândit decât în oricare altă țară din lume, nicăeri n'a format întreaga religie, ci a stat întotdeauna alături de o religie în care se adorau una sau mai multe divinități. Mai mult chiar, spiritele strămoșilor au fost întotdeauna deosebite cu multă scrupulozitate de spiritele mai înalte ale divinităților. Ca atare cultul strămoșilor, nefiind decât o parte din unele forme de religie, parte care n'a existat niciodată de sine singură, nu poate fi privit ca cea dintâi formă de religie. Vom vedea puțin mai departe când vom vorbi de naturism, că acest cult este o formă mai târzie de manifestare a sentimentului religios; acum vom dovedi numai că el e o degradare a religiunii primitive dată de Dumnezeu omului.

12. Susținătorii teoriei că cultul strămoșilor, ca una din formele animismului, este prima formă de religie a omenirii, se străduiesc să întemeieze istoricește teoria lor, provocându-se la studiile antropologice făcute asupra popoarelor sălbatice din zilele noastre, în care presupun că avem înaintea ochilor imagina tipică a omenirii primitive și nesocotind mitologia popoarelor antice, care au atins un grad oarecare de civilizațiune.

Religiunea aflată la popoarele sălbatice de azi, o consideră aceștia ca o religie primitivă a omenirii, și pentru că este un fapt netăgăduit de nici un antropolog, că cultul strămoșilor este comun tuturor popoarelor sălbatice, partizanii acestei teorii se grăbesc să conchidă: iată dar prima formă de religie. Este însă dovedit astăzi, că popoarele sălbatice din zilele noastre nu prezintă adevăratul tip al omenirii primitive, pentru că chiar dacă omenirea primitivă a trăit în stare de sălbătecie, sălbătecia ei era ceva natural, o stare din care s'a ridicat treptat, pe când popoarele sălbatice de astăzi au avut altă dată o cultură mai înaltă, din care au căzut în starea de înjosire în care se află.

Starea sufletească a unora nu se potrivește cu a celorlalți, după cum nu se potrivește de pildă răutatea ino-

centă, aproape inconstiență, a unui copil cu răutatea unui adult corupt și pervers. Religiunea popoarelor sălbatice de azi e numai o degenerare a unei forme mai înalte din care au căzut în starea de azi, o decădere dela o religiune mai spirituală, după cum degenerarea, decăderea și abrutizarea se observă în toate domeniile vieții lor spirituale și materiale. Aceasta ne-o confirmă pe lângă numeroși misionari creștini și marii antropologi germani *Th. Waitz* și *Gerland*.

Astfel stând lucrurile, religiunea sălbaticilor de azi nu poate fi aceeași cu a omului primitiv.

13. Pe lângă aceasta, nu e adevărat că cultul strămoșilor și magia, cum se susține de evoluționiști, formează în mod exclusiv religiunea sălbaticilor de azi. Dacă studiem cu atențiune religiunea lor, vom vedea, că ei au, pe lângă cult, și idei, de multeori foarte vagi și șterse, despre divinități mai înalte, ale căror nume și atribute sunt analoage cu ale soarelui, cerului, lunii, etc., și care adeseori sunt considerate ca diferite de aceste obiecte sau elemente și creatoare ale lumii întregi.

Cauza pentru care aceste divinități înalte au pierdut din însemnătatea lor practică în religiunea sălbaticilor și stau mult mai prejos decât spiritele și feteștii, sau au fost date aproape cu totul uitării, ne-o explică înșiși sălbaticii prin legenda aflată într'o mulțime de variante, în Africa, America și Australia, că, în vremile vechi, înaltele zeități stau mai aproape de om, dar că mai târziu s'au retras din cauza răutății oamenilor, în zarea depărtată a cerului și au lăsat spiritelor inferioare conducerea lumii. De aceea și adoră ei, sălbaticii, numai spiritele (Mach: *Notwendigkeit der Offenbarung*, p. 12; V. Strauss: *Naturvölker und ursprünglicher Monotheismus*).

Iată dar cum și în această religiune, pe care evoluționiștii o consideră identică cu a omului primitiv, se găsesc elemente mai curate, mai spirituale sau mai bine, urmele unei religiuni mai înalte și mai vechi decât cultul strămoșilor, pe care-l practică ei azi. Cât despre credința aceasta mai veche în mai multe divinități superioare spiritelor, se poate iarăși vedea că nu este primitivă,

căci pentru a ajunge la ideea de mai mulți zei de diferite categorii, a trebuit ca mai întâi omul să aibă noțiunea de divinitate, care nu i-a putut fi dată decât de Dumnezeu, odată cu crearea sa.

14. La aceeași concluzie ajungem însăfârșit, dacă ne punem întrebarea: Cum a ajuns omul primitiv la ideea de a atribui sufletelor strămoșilor săi decedați, puteri pe care aceștia nu le posedau în timpul când erau în viață?

Ca să-și fi inchipuit că moartea împărtășește sufletelor o astfel de putere, nu se poate căci moartea e socotită de cele mai multe popoare sălbatice, ca cel mai mare dușman al omului. Experiența arată apoi, că prin moarte corpul se nimicește, ceea ce mai lesne putea face pe sălbatic să conchidă că și sufletul, dacă nu se nimicește, cel puțin este mărginit în acțiunea și puterea sa, decât că se investeste cu puteri și mai mari.

De unde dar putea el să împrumute această idee, decât din ideea de divinitate, care singură putea da sufletelor morților, ca unele ce erau mai aproape de ea, puteri mai mari, sau cu care au fost confundate sufletele morților? Deci, oricum ne întoarcem, dăm de noțiunea de divinitate la origina oricărui cult, oricât de grosolan ar fi acela.

15. Impotriva animismului s'au ridicat cu tărie în vremea din urmă reprezentanții cei mai de seamă ai științei etnografice.

Doi dintre aceștia, Englezul *Andrew Lang* (în lucrările: *Myth, Ritual and Religion*, Londra 1906, tradusă în franțuzește, *The Making of Religion*, Londra 1900 și *Magic and Religion*, Londra 1901) și Austriacul *W. Schmidt*, călugăr catolic, (în lucrarea: *Der Ursprung der Gottesidee*, Münster 1912) susțin, ca origină a religiunii, *monoteismul* și ridică împotriva animismului obiecțiuni foarte puternice.

Studiul religiunii neamurilor sălbatice de azi, mai cu osebire al Australienilor, dovedește indiscutabil, după Lang și Schmidt, ca și după Durkheim, că începutul religiunii îl formează credința într'o „Ființă supremă“, înfățișată, nu ca spirit, ci după analogia ființei omenești, ca „a magnified non-natural man“ și adorată ca Creator

al lucrurilor, Ocrotitor, Ajutător și Prieten al oamenilor. Legea cauzalității și impulsul de personificare sunt cei doi factori sufletești cari au determinat pe omul primitiv să conchidă la existența cauzei prime și să și-o reprezinte după analogia cu sine.

Infățișarea lui Dumnezeu de către popoarele primitive ca „Ființă“, iar nu ca „spirit“ răstoarnă afirmațiunea animismului, că noțiunea de Dumnezeu s'a format numai după ce omul a avut noțiunea de spirit, dobândită din observarea fenomenelor somnului, viselor și a morții. Dumnezeu e invizibil pentru mintea primitivului, nu din cauză că ar fi spirit, ci pentrucă petrece într'o regiune superioară sau îndepărtată și în orice caz inaccesibilă omului.

Aceleași studii contrazic apoi afirmațiunea susținătorilor animismului, că din noțiunea de spirit s'ar desvolta pe deoparte adorarea spiritelor naturale, sub forma fetișismului, a totemismului și a naturismului, iar pe de altă parte adorarea sufletelor strămoșilor, dela care s'ar fi ajuns în cele din urmă la monoteism. O contrazic, pentrucă sunt popoare la care nu se întâlnește nici una din aceste două forme ale animismului. După logica filo-animiștilor ar urma ca aceste popoare să n'aibă nici o religie și nici puțința de a avea vreodată.

În fine, dacă animismul ar fi origina religiei, nu s'ar putea explica strânsa legătură ce se constată între religie și morală în toate regiunile superioare, iar în formele inferioare ar trebui să nu se găsească nici urme de această legătură, ceea ce nu e cazul.

16. Alături de această ipoteză, numită a monoteismului primitiv, stă și ia pozițiune împotriva animismului așa zisa ipoteză a „preanimismului“, sau a „dinamismului“, care are mai multe forme.

Cea dintâi din ele este „ipoteza despre mana“.

Misionarul englez *Condrington* e cel dintâi care a descoperit la Australieni credința într'o putere impersonală, pe care o au însă numai ființele personale, adică spiritele din natură, sufletele strămoșilor și unii din oameni. Această putere poartă la Australieni numele de „mana“.

(Vezi opera acestuia: „The Melanesians“, Oxford, 1891 și R. Lehmann: „Mana“. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung auf ethnographischer Grundlage. Leipzig, 1915. E. Durkheim: „Les Formes élémentaires...“ cap. VI; Hubert: Sociologie).

La alte popoare, puterea aceasta stă la spatele tuturor fenomenelor și poartă numiri felurite. Astfel Irochezii îi zic „orenda“, Siucșii „wakan“, Algonhinii „manitowi“ și „desigur că se găsește la toate popoarele cu o cultură inferioară“, a zis *E. Sidney Hartland*, în al III congres de Istoria religiunilor, ținut la Oxford în 1908.

Alți primitivi își reprezintă această putere, după analogia ființei lor, ca ceva personal și cum în natură sunt nenumărate puteri de acestea, lumea lor este plină de ființe nevăzute.

Fie că e impersonală, dar ca însușire numai a ființelor personale, fie personală, această putere este ceea ce face legătură între oamenii, cari o au și între ființele supraomenești. În virtutea acestei puteri misterioase din lăuntrul său, omul (care o are) găsește destule mijloace ca să obțină ajutorul și bunăvoința ființelor superioare lui și să-și supună pe cele inferioare. În cazul dintâi acțiunea sa e religioasă, iar în al doilea magică.

Orice am cugeta despre această ipoteză, care nici într'un caz nu desleagă problema originii religiunii, trebuie să recunoaștem că faptele pe care ea se întemeiază există, deși nu sunt universale, cum pretinde ea, și constatarea lor, dacă nu răstoarnă cu totul ipoteza animistă, o infirmă în bună parte.

17. A doua formă a dinamismului este „ipoteza magiei“.

Englezul *Frazer* (în lucrarea: „The Golden Bough“, Londra 1900, tradusă și în franțuzește de Stiébel și Toutain), Francezii *Hubert* și *Mauss* (în „Esquisse d'une Théorie générale de la Magie“, publicată în „Année sociologique 1902—1903“), și Germanii *K. T. Preuss* (în „Der Ursprung der Religion und Kunst“, publicat în „Globus“ 1904—1905) și *A. Vierkandt* (în „Die Anfänge der Religion und Zauberei“, publicat de asemeni în „Globus“ 1907) au formulat și susținut ipoteza, că religiunea a luat naștere din magie.

Felul cum fiecare din ei înfățișează magia, origina ei,

importanța și raportul ei cu religiunea este într-o câțiva diferit. Astfel Frazer susține, că magia este, dacă am putea-o numi așa, știința sau tehnica omului primitiv, din care s'au dezvoltat cu timpul știința, arta și religiunea.

După el, omul primitiv, înainte de a concepe ideea de forțe spirituale răspândite pretutindeni în lume, și-ar fi înfățișat natura ca o nesfârșită înlanțuire de evenimente, care se produc și succed într-o ordine invariabilă, fără intervenția vreunor ființe personale. Din această concepțiune s'ar fi născut magia simpatică, la a cărei bază stau două principii: *al imitațiunii*, că adică cele ce se aseamănă stau între ele în raport de cauzalitate, sunt produse unele de altele și *al contiguității*, că cele ce au fost în atingere, continuă să se influențeze și după ce încetează atingerea. Aceste două principii fizice sunt identice cu cele două procedee fundamentale ale psihologiei: asocierea ideilor prin asemănare și prin contiguitate în timp și în spațiu, iar concepția magică despre natura înconjurătoare este aceeași cu a științei moderne: credința — nelămurită încă pentru magie — în ordinea și uniformitatea cosmosului. Secretul și condițiunea puterii magicianului stă în cunoașterea legilor sau regulilor de care se conduc lucrurile și în conformarea cu ele sau în imitarea lor. Religiunea fiind „o împăcare a ființelor superioare, care se crede că conduc și controlează cursul naturii și al vieții omului“, presupune un stadiu de cugtare mai înaintat, o viață sufletească mai evoluată decât este în magie. De aceea, religiunea este posterioară magiei. Dovadă ar fi animalele, care se zice că pot percepe lucrurile după principiul asemănării și al contiguității, dar nu-și pot reprezenta fenomenele naturale ca produse de ființe nevăzute, ascunse în natură. De aceea „omul a trebuit să încerce să înduplece natura și să o supună ascultării sale prin vrăji și descântece, înainte de a căuta să potolească și îmbuneze o divinitate caprițioasă sau cu toane prin dulcea insinuare a rugăciunii și a sacrificiului“.

Ca ilustrare a părerii sale, Frazer citează cazul Austra-

lienilor, care — după el — ar avea numai magie, nu și religiune.

Dar cum a luat naștere religiunea? Cu timpul, oamenii mai bine dotați din punct de vedere intelectual observă că concepția magică despre lume era falsă, că ceea ce ea dă drept cauze ale lumii și ale fenomenelor ei nu corespundea realității, că anumite efecte obținute nu erau rezultatul actelor de magie, etc. Nesatisfăcuți dar de magie, acești filozofaștri își imagină, că s'au descotorosit de eroarea magiei, punând în locu-i altă eroare și anume, că lumea ar fi condusă de ființe invizibile, superioare omului. Acestora trebuie deci să se adreseze cine vrea să domine asupra naturii.

După *Hubert* și *Mauss*, magia este credința într'o putere misterioasă, asemănătoare cu „mana“ Australienilor, și folosirea acestor puteri după legile magice, care sunt cu totul diferite de legile cauzalității mecanice. Origina ei nu este individuală, ci socială și anume ea a izvorât dintr'un fel de psihoză a mulțimii, dintr'o stare de ațătare sau surescitare, de așteptare încordată, de nădejde și așteptare intensivă, din iluziuni și halucinațiuni. Din aceleași rădăcini ar fi răsărit și religiunea. Deosebirea între una și alta ar fi numai, că magia s'ar referi mai mult la partea concretă, practică, iar religiunea mai mult la partea abstractă, speculativă.

După *Preuss*, magia își are obârșia în grija omului de a-și păstra viața sa și a speciei și în mijloacele pe care cugetarea sa naivă le inventează pentru ajungerea acestui scop. Din magie se desvoltă mai târziu religiunea, care în înfățișarea ei primordială n'are nimic de aface cu suflete sau spirite, ci numai cu puteri sau substanțe magice.

Vierkandt e în fond de acord cu *Preuss*, numai că în amănunte ne e mai de folos pentru tema noastră. El susține că nu toate actele cultului, ci numai majoritatea lor își are origina în magie. Magia își ia începutul din acțiunea magică, diferită de acțiunea instinctivă, ca și de cea rațională și din ea izvorește apoi religiunea, care trece prin următoarele stadii de desvoltare: 1. Omul își închipuie mai întâi corpurile și obiectele din natură

inzestrate cu o putere specială: puterea sau substanța magică. 2. Mai târziu concepe natura după analogia ființei sale, sau ca ceva personal și 3. Numai după aceasta ajunge la concepția animistă, că adică întreaga natură este populată de spirite.

Prin toți reprezentanții ei și în toate chipurile în care este formulată, această ipoteză arată — ca și cea precedentă — netemeinicia susținerilor animismului.

18. A treia formă a dinamismului, vrednică de amintit, este „ipoteza lui Durkheim“.

Renumitul sociolog francez din școala lui Aug. Comte, fost profesor la Sorbona, *Emil Durkheim* († 1917), (în lucrarea sa: „Les Formes élémentaires de la vie religieuse“, Paris 1912), s'a ocupat foarte de aproape atât de problema ființei și originii religiunii, cât și de desvoltarea, adevărul și valoarea ei.

Intemeiat pe cele mai noi studii asupra religiunii Australienilor, el susține că origina religiunii este totemismul, înțeles ca adorarea în animalul sau planta totem a unei puteri impersonale, la fel cu „mana“ sau „orendi“. De aceasta se simte omul dependent, spre ea privește cu încredere, dela ea așteaptă sprijin și ocrotire. Ei i-se recunoaște o mare influență asupra vieții, dela ea se crede că emană tot felul de prescripțiuni și porunci. În cinstea ei se aduc jertfe și se săvârșesc rituri, din care s'a desvoltat mai întâi magia și mai târziu credința în spirite sau animismul. (*J. G. Frazer*: „Totemism and Exogamy“, 1910. *R. Hubert*: „Sociologie“, *Van Gennep*: „L'état actuel du problème totémique 1920. *Freud*: „Totem und Tabu“ 1912. Vezi și G. Țățu: „E. Durkheim și totemismul ca religiune primară“, în Biserica Ortodoxă Română, anul 40 (1930), luna Iunie.

Asemeni și *Söderblom* pune origina religiunii în cultul celor dintâi oameni „Urheber“ sau „Urväter“, cum îi numește el, (Das Werden des Gottesglaubens).

Deși nici una din aceste două ipoteze nu dă o explicațiune plauzibilă a originii, totuș ele au meritul că răs-toarnă ipoteza animistă.

Sunt și alte forme și alți reprezentanți mai puțin în-

semnați ai dinamismului cari se ridică cu tărie împotriva animismului și-i dau pe față netemeinicia.

Din cele zise rezultă că animismul nu e prima formă de religieune, sau origina religiunii, ci numai o degenerare a religiunii primitive a omenirii, degenerarea cea mai veche, (Karl Beth: „Urmensch, Welt und Gott“).

B. FETIȘISMUL

1. Fetișismul este adorarea ca divinități a unor obiecte materiale fie naturale ca d. p. un arbore, o piatră, o bucată de lemn, un os, o coajă de scoică, etc., fie artificiale, ca d. p. o săgeată, un cercel, o brățară, un baston, un șir de mărgele, un ac, etc. In orice obiect socotit ca fetiș se crede că locuște un spirit, o putere mai înaltă, care e favorabilă și ajută celor care adoră fetișul. Spiritul din obiectul fetiș e socotit sau inerent aceluși obiect, sau că a intrat și locuște în el, pentrucă a fost înduplecat sau constrâns să facă aceasta de către un vrăjitor sau preot, prin anume rugăciuni, vrăji, descântece sau alte formule sacramentale.

Fetișistul așteaptă dela fetișul său îndeplinirea a tot ce vrea, sau dorește el, și pentru aceasta i se roagă, îi aduce daruri sau sacrificii și nu arareori, dacă nu reușește prin aceste mijloace, îl bate și chiar îl sfărâmă, ne mai privindu-l pe viitor ca fetiș. Și iarăși se întâmplă adesea că se împacă cu el și-i dă din nou cinstea de mai înainte. Sălbaticii își au fiecare fetișul său, pe care și-l aleg când ajung la vârsta pubertății. Sunt și fetiși ai unei familii, trib, chiar popor întreg. In acest caz e și un cult mai mult sau mai puțin dezvoltat și obligatoriu pentru închinătorii aceluiași fetiș. Termenul „fetiș“ e de origină portugheză și însemnează „făcut de mână, artificial“ (feitiço din latinescul factitius). Numele acesta a fost dat mai întâi de marinarii portughezi amuletelor și talismanelor pe care Negrii de pe Coasta de Azur, din Africa, le purtau la ei ca ceva sfânt, și a fost apoi generalizat de scriitorul francez *de Broses*, care a

susținut cel dintâi (în scrierea sa: „Du culte des Dieux fétiches ou parallèles de l'ancienne religion de l'Egypte avec la religion actuelle de Nigritie“, 1760), că adorarea acestui fel de obiecte (fetișismul), a fost prima formă de religieune a omenirii. Mai târziu părerea aceasta a fost admisă și susținută de evoluționiști. Cum ușor se poate vedea, fetișismul este o formă specială a animismului, o concretizare, ca să zicem așa, a acestuia.

Spiritele întrupate în fetiș sunt câte odată considerate ca emanând dintr'un singur spirit superior, de regulă însă sunt considerate ca de sine stătătoare, din care cauză s'a mai dat fetișismului și numirea de *polidemonism*.

2. Geneza fetișismului o văd susținătorii lui în impulsul firesc, din sufletul omului de a-și da seama, de a cunoaște cauzele lucrurilor și în nereușita cunoașterii adevăratei cauze a lucrurilor.

Pentru că omul primitiv a scăpat, de pildă, de un accident, care putea să-l coste viața sau pentru că a avut o izbândă, la care nu se aștepta, el a atribuit aceasta unui lucru cu totul întâmplător, ca de p. unui animal care i-a eșit în acel moment înainte, sau unui lucru găsit în cale, ori unui obiect de podoabă pe care l-a avut atunci cu sine, etc...

De vreme ce e sigur că omul primitiv a năzuit să afle, să descurce cauzele lucrurilor și întâmplărilor din sfera vieții lui de toate zilele, dar n'a reușit din pricina întunerecului în care trăia sufletește și de vreme ce și azi nu numai religiunile popoarelor sălbatice constau, în cea mai mare parte din fetișism, dar chiar și în religiunile mai înalte găsim urme de fetișism, care sunt aproape întreaga religieune a celor incuți, urmează că fetișismul ar fi prima formă de religieune a omului, prima treaptă a desvoltării conștiinței religioase.

3. Fetișismul nu poate fi prima formă de religieune, pentru mai multe motive: Impulsul firesc al omului de a tinde să cunoască adevăratele cauze ale lucrurilor, a dat negreșit aripi cugetării omenești. *Aristoteles* spune — și nimeni nu l-a contrazis — că mirarea sau curiozitatea τὸ θαυμάσιον, este începutul filosofiei. Acestui

instinct se datoresc, desigur, și unele idei religioase. Dar nu trebuie să ne înfățișăm greșit această însușire a sufletului omenesc, care constă în necesitatea ce simte omul de a găsi pentru orice întâmplare din viața sa, sau din natura înconjurătoare, o cauză care să explice lucrurile și întâmplările în chip corespunzător și deplin.

Impulsul sau legea cauzalității din sufletul nostru nu caută, nu vrea numai o cauză oarecare, ca explicare a unui lucru sau a unei întâmplări, ci cauza suficientă, cauza care explică tot, din orice punct de vedere și în toate amănunțele și particularitățile lui, un lucru sau o întâmplare dată. Omul primitiv n'a putut face excepție dela această regulă. Impulsul sau legea cauzalității, n'a putut fi în el altceva decât ceea ce e în noi, în fiecare om, căci atunci ar fi trebuit să fie altfel construit sufleteste, ceea ce nu se admite. Este dar o imposibilitate logică și psihologică a presupune că omul primitiv a considerat drept cauză suficientă a lucrurilor un obiect natural sau artificial. (Vezi K. Beth, op. cit.).

Increderea oarbă în amulete și talismane sau întrebuințarea superstițioasă a unor lucruri care nici într'un caz nu pot explica nimic în chip satisfăcător, mai mult contrazice decât satisface impulsul firesc din fiecare om, de a-și da seama de cauzele lucrurilor.

Ceea ce a condus deci pe om la aberația fetișismului, nu este și nu poate fi legea cauzalității din sufletul său, ci dorința sa de a se pune în posesiunea unor mijloace de ajutor și protecțiune, fără multă osteneală și încordare, căci numai dorința orbește și e în stare să facă pe cineva să nesocotească cu îndărătnicie realitatea și orice dovezi care i-ar afirma altceva decât obiectul spre care ea tinde.

Dar în contra cui avea să recurgă omul primitiv la aceste slabe mijloace de ajutor și protecțiune? Iată două întrebări care incurcă pe susținătorii fetișismului și care ne îndrumază pe adevărata cale a dreptei lui înțelegeri. Omul căuta în fetiș ajutor și protecțiune contra semenilor săi, cu care sta în dușmănie, se afla în luptă, de care era rob, asuprit. El a recurs la aceste mijloace de

ajutor și protecțiune, atunci când era abrutizat, îndobitocit de asprul jug al unei îndelungate robii, atunci când mintea lui întunecată nu se putea ridica mai sus, nu putea vedea mai limpede, ci credea cu adevărat în eficacitatea acestor deșerte mijloace, (Guyau, op. cit. pag. 27).

Acesta e răspunsul la cele două întrebări de mai sus, răspuns care conduce la admiterea de cauză generatoare a fetișismului, o stare socială, care nu poate fi starea primitivă a omenirii. În starea primitivă, omul trebuie să fi avut o religie, care să corespundă stării normale a facultăților sale sufletești, o religie mai înaltă, cea dată de Dumnezeu omului odată cu crearea sa, căci nu se poate ca omul primitiv — care nu fusese mărginit în libertatea sa spirituală de autoritatea tradițiilor păstrate din moși-strămoși, care nu fusese apăsător și abrutizat de jugul de fier al inegalității sociale, care face dintr-o clasă socială instrumentele oarbe ale alteia — să fi fost atât de mărginit la minte, încât să creadă, că obiectele toaletei sale sunt puteri supranaturale.

Resturi, idei vagi, amintiri șterse din această religie, amestecă mai târziu, omul decăzut cu lumea sensurilor sale, depravate și ele, și astfel se plăsmuește fetișismul.

Fetișismul este dar — ca și animismul — o formă sau treaptă a degenerării religioase.

Acestea se învederează și mai bine din următoarele reflexiuni :

4. a) Este o cugetare inerentă sufletului omensc, că personalitatea spirituală, adică cea care se poate hotări de sine singură, este perfecțiunea, pe care se întemeiază superioritatea omului față de celelalte ființe din lume lipsite de libertate (aseitate). De aci rezultă că omul normal nu și-a putut și nu-și poate reprezenta puterea sau ființa care guvernează lumea, ori cauza ei ultimă, nici sub forma de elemente neînsuflețite, nici sub forma de animal, care e sclavul instinctelor, ci numai sub forma de om, care stă mai presus de instincte și patimi, care se hotărăște de sine însuși și este prin aceasta superior întregii naturi materiale.

Aceasta trebuie să fi fost concepțiunea de divinitate a

omului primitiv : un antropomorfism spiritualizat. Astfel cere natura spiritului său cugetător. În fetişism găsim însă o mulțime de spirite, care de cele mai multe ori n'au de aface unele cu altele, de unde și numirea, ce i s'a mai dat, de polidemonism. Ideia aceasta de mai multe spirite, fiecare cu puteri nelimitate, nu poate fi ideia de divinitate a omului primitiv, ci trebuie să fie numai un produs al descompunerii ideii primitive de divinitate, ca personalitate spirituală, atotputernică și înțeleaptă.

Concepția primitivă de divinitate s'a întunecat din ce în ce mai mult, ideia de personalitate s'a pierdut până ce, în cele din urmă, rămase numai ideia de o putere supranaturală, impersonală și fără formă, putere care se încorporează și locuște, după plăcere, în obiecte materiale. Ideia de personalitate fu în chipul acesta desfigurată și transformată în putere arbitrară.

Numai când n'a cugetat fie care om asupra naturii cauzei ultime a lumii, ci cei mai mulți au trebuit să ia drept bun ceea ce le-au dictat alții, considerați superiori lor, sau când a trebuit să creadă orbește într'o tradițiune învechită, numai atunci s'a putut ajunge la astfel de concepțiuni false despre divinitate. Acestea toate însă nu puteau avea loc în starea primitivă a omenirii, ci într'o stare mult mai târzie și deci fetişismul, în care găsim această concepțiune despre Dumnezeu, nu poate fi forma primitivă a religiei, ci una mai târzie și degenerată.

5. b) Ideia de puteri sau ființe spirituale mărginite, dar arbitrare, corespunde cu starea socială a popoarelor sălbatice, care suspină sub tirania căpeteniilor sau regilor lor. După cum starea socială în care domnește arbitrarul și sclavia nu poate fi cea primitivă, tot astfel ideia despre o lume de spirite arbitrare nu poate fi cea primitivă. Dar starea de lucruri de pe această treaptă de formațiune a societății a făcut pe cel apăsător să recunoască existența unor puteri superioare apăsătorilor săi, care dă acestora superioritatea asupra sa și să caute să se asigure de ajutorul acestor puteri supranaturale,

de bunăvoința lor, prin formule secrete și de conjurații, prin promisiuni și amenințări, prin aducerea de servicii și venerare, prin constrângere și chiar prin pedepse aplicate corpului fetișilor și în fine prin tot felul de mijloace pe care le inventează mintea întunecată. Acelaș lucru îl făceau și asupritorii, ca să-și poată menține stăpânirea. Astfel s'a născut fetișismul.

6. c) Studiul religiunii popoarelor sălbatice, ne arată că nu e religie care să conștie numai din fetișism. Orice popor sau trib sălbatec are, pe lângă fetișii pe care îi adoră, și credința că zeii superiori au părăsit lumea și pe oameni din pricina păcatelor — cum am spus și la animism — ceea ce îi face să recurgă la fetiși. Credințe fetișiste se găsesc și în religiunile mai înalte, și am putea zice, chiar, că nu există religie în care să nu întâlnim urme de fetișism; dar această generalitate nu dovedește nimic în favoarea susținerii tezei, că el este origina religiei.

În religiunile superioare, credințele fetișiste constau din înțelegerea greșită a unor idei religioase mai înalte și mai spirituale. Așa d. p. orice rămășiță dela marii reformatori religioși, orice obiect care a aparținut unei persoane sfinte, sau de care s'a atins ea, orice localitate sau locaș, în care a petrecut un astfel de reformator sau sfânt, cum și tot ce amintește de ei, primește din partea aderenților inculți ai oricărei religii, o venerațiune care se confundă cu adorațiunea, sunt transformate în adevărați fetiși.

Acelaș lucru s'a petrecut în cele mai multe cazuri și în fetișismul propriu zis. S'a venerat de pildă: o piatră, pentru că arăta locul unde fusese un altar, un băț, un inel, etc., pentru că fusese al unei persoane socotită ca sfântă, o bucată de os, pentru că se credea că e din scheletul unui sfânt, etc. Cu vremea, adevărata cauză pentru care aceste lucruri erauenerate s'a uitat, dar venerarea s'a continuat, ba încă s'a transformat în adorație și s'a generalizat la toate pietrele de o anumită constituțiune și formă, la toate inelele, oasele, bastoa-

nele, etc. Odată pornit pe această pantă, omul nu s'a mai putut opri.

Dacă ideia religioasă care stă la baza venerării acelor obiecte, a fost uitată, omul degenerat și-a creat obiecte de adorare sau idoli din tot felul de lucruri, fără vreo asemănare sau legătură cu cele dintâi și a știut să justifice îndumnezeirea lor. În chipul acesta poate degenera și cea mai înaltă și mai spirituală religiune și să se prefacă mai iute sau mai încet în fetișism grosolan, dacă omul însuși degenerază. Și e destul ca degenerarea să înceapă din orice parte, pentrucă ea se întinde ca pecinginea și coboară pe om din ce în ce mai jos. Degenerarea fizică aduce după sine pe cea morală și religioasă și viceversa. Această icoană a omului decăzut ne-o descrie sfântul apostol Pavel în cuvintele în care vorbește despre păgâni, la începutul epistolei către Romani: „*S'au făcut deșerți în părerile lor și s'a întunecat neînțelegătoarea lor inimă. Socotindu-se înțelepți, s'au făcut nebuni și au schimbat mărirea nesticăciosului Dumnezeu în închipuirea omului stricăcios și a patrupedelor și a târâtoarelor*“.

Prin urmare, fetișismul departe de a fi ceva primitiv, nu e decât un produs târziu al minții omenеști, una din multele forme de degerare ale religiunii primitive, a omenirii.

7. În sensul expus aci a fost înțeles fetișismul de către cei mai mulți teologi, filosofi și etnologi. Este destul să cităm pe *Tylor, Max Müller, Spencer, Lippert* ș. a., cari sunt de această părere. Pozitiviștii susțin însă, că nu aceasta se înțelege prin fetișism și că prin urmare critica ce i-se face, deși întemeiată, nu-l atinge întru nimic. Prin fetișism se înțelege — zic ei — tendința primitivă de a concepe obiectele externe ca însuflețite de o viață analoagă cu a omului.

Pe când învățații mai sus amintiți fac deosebire între fetișism deoparte și fiziolatric de altă parte, pozitiviștii pun fetișismul tocmai în fiziolatric și zoolatric, (*Guyau, L'Irelligion de l'avenir*, p. 23, cap. II). Nu ne ocupăm aci cu critica acestei concepțiuni a fetișismului, pentrucă ceea ce pozitiviștii numesc fetișism noi numim naturism.

C. NATURISMUL.

1. — Prin naturism se înțelege cultul naturii sau religiunea care are de obiect fenomenele naturii.

Albert Réville, Max Müller, Eduard von Hartmann, Otto Pflleiderer și Hoekstra au fost cei mai renumiți susținători ai naturismului, care rezolvă — după ei — nu numai problema originii religiunii, ci aruncă și cea mai vie lumină asupra fazelor dezvoltării ei ulterioare.

Cu admirațiune a privit omul, după *Réville*, la firea înconjurătoare. Piatra care prin lovirea de o alta sau de un metal, scăpără scânteii, pomul ale cărui fructe potoleau foamea și stingeau setea, ale cărui ramuri și frunze apărau de arșița soarelui și de umezeala ploilor, norul aducător de ploae roditoare și soarele bogat în lumină și căldură, care face să prospereze vegetațiunea, animalul, ca ființa cea mai apropiată de om și mai asemănătoare cu el și din care unele specii îi sunt folositoare, iar altele îi inspiră groază și-i fac rău, toate acestea și multe altele, deșteptară în sufletul omului sentimente de frică, de nădejde, de mulțumire și de încredere în unul și același timp. Și după cum copilul este confundat, absorbit, cu totul pierdut în obiectul admirațiunii sau al temerii sale și-l consideră ca ceva viu, însuflețit, asemenea sieși, tot astfel și omul primitiv trebuie să fi văzut în toate obiectele, agenții și fenomenele din natură, care au deșteptat în el în vreun chip oarecare admirațiune sau spaimă, ființele vii asemenea sieși. Aceste sentimente odată trezite în el și apoi alimentate și rafinate de fantazia lui vie și plină de naivitate, plus motive pe de o parte practic-utilitariste, iar pe de alta idealiste, au condus pe om la divinizarea naturii. El divinizează și adoră mai întâi lucrurile mai mici și dimprejurul său ca: pomi, stânci, izvoare, animale, etc., și după aceea lucrurile mai mari și mai depărtate ca: soarele, luna, stelele, vântul, tunetul, etc., Astfel a luat început religiunea. Fenomenele naturale ordinare și extraordinare mai frecvente într'o climă sau localitate, natura fiecărui popor, pozițiunea geografică în care el a

trăit și s'a dezvoltat, gradul de cultură, atingerea cu alte popoare, etc., au determinat forma dezvoltării mai departe a religiei din acest început nu destul de bine definit, dar capabil de orice prefacere în decursul timpului.

2. *Max Müller*, studiind religiunea vechilor Indieni, a ajuns la convingerea că ei au adorat la început un singur agent fizic, lumina, fie naturală, cum ne-o arată numirea de *Diaus*, fie artificială, focul, cum ne-o arată numirea *Agni*, ambele date divinității în cel mai vechiu timp și generalizate apoi în expresiunea *Devas*, dată tuturor divinităților. Oricâte ar fi fost chipurile sub care vechii Indieni își reprezentau Dumnezeirea, ori care ar fi fost fenomenale și agenții naturali pe care i-au îndumnezeit, ei s'au adresat multă vreme divinității ca uneea singură sau când s'au adresat uneea din ele, i-au dat astfel de atribute (d. p.: atotputernic, atotvăzător, singur bun, etc.), ca și când ar fi fost divinitate unică, alături sau mai presus de care n'ar mai fi fost nici o altă divinitate. Acestei forme de religiune *Max Müller* i-a dat numele de *heno-teism* sau *catenoteism*. Din această formă, primitivă, ca punct de plecare, s'a putut apoi dezvolta ușor atât politeismul cât și monoteismul adevărat, după cum s'a avut în vedere unitatea ființei sau a substanței dumnezeiești, ori pluralitatea felului ei de manifestare.

3. *Eduard von Hartmann* spune, că oamenii primitivi au privit cu admirație lucrurile din natură și în special corpurile și fenomenele cerești. În mintea lor copilărească, ei au socotit totul însuflețit și au îndumnezeit întreaga natură. Numai mai târziu au făcut deosebire între natură și Dumnezeire. Ceea ce a servit de motiv omului primitiv, ca să privească natura în totul sau în părțile ei de Dumnezeire și să se pună cu ea în relațiuni, cărora le putem da numele de religioase, a fost — după *Hartmann* — egoismul, adică năzuința după fericire, în sensul de satisfacere cât mai întinsă și mai durabilă a instinctelor sale. Experiența vieții și observațiunea îi arată că fericirea sa atârnă în mare parte de factori, care nu stau în puterea și sub influența sa. Neregula-

ritatea fenomenelor naturale îl face să se socotească dependent de aceste fenomene favorabile sau defavorabile lui și să caute ca prin orice mijloace să și-le facă pe toate favorabile. Cele dintâi obiecte ale adorării au fost — cum văzurăm — corpurile și fenomenele cerești și anume în trei forme diferite: 1. Mai întâi, e adorat cerul întreg, căruia i-se adaogă pământul ca divinitate feminină. 2. După aceea, se adaogă corpurile cerești în parte: soarele, luna, stelele, etc. și în cele din urmă 3. fenomenele meteorice bine făcătoare și rău făcătoare sau folositoare și nefolositoare. Fond moral se atribue divinităților numai mai târziu, când se deșteaptă și se întărește conștiința morală. Divinitățile sunt, desigur, mai multe la număr, dar omul primitiv în simplitatea lui copilărească atribue divinităților cărora se adresează întreaga deplinătate a Dumnezeirii sau a însușirilor dumnezești. Această treaptă a conștiinței religioase, Hartmann o numește henoteism. Din henoteism emană desfășurarea ulterioară a conștiinței religioase în două direcțiuni opuse: Una de înălțare, perfecționare și spiritualizare, alta de degradare, desfigurare și materializare. Cea din urmă e cea mai veche și mai răspândită în trecutul îndepărtat. Dacă uitarea zeilor e sacrificată și fiecare figură zeiască e privită ca individualitate aparte, atunci henoteismul degenerază în politeism. Dacă se despart sufletele obiectelor naturale de obiecte și se adoră aparte, atunci avem animismul, sau demonismul, și în fine, dacă se adoră obiectele materiale ca icoane ale Dumnezeirii, avem fetișismul. Spiritualizarea henoteismului primitiv s'a făcut pe baza naturalistă, pe deoparte dându-se cât mai mult fond — potrivit progreselor culturii și moralei — anemicelor concepțiuni despre divinitate și ștergându-se semnificația lor naturală (cum în feluri diferite au făcut-o Grecii, Germanii, Romanii) iar pe de altă parte prin sistematizarea teologică, (ca la Greci și Perși). Când tot ce era natural s'a șters din noțiunea de divinitate, s'a ajuns la supranaturalism, care privește natura ca produs al unui spirit mai presus de ea și care pătrunde în ea. După cum în henoteismul primitiv se pune greutatea

mai mult pe hen sau pe teos, avem aface cu monismul abstract, sau cu teismul ori monoteismul. Și unul și altul neagă naturalismul, care stă la baza henoteismului. Cel dintâi pune în locu-i absolutul, iar cel de al doilea personalitatea antropopatică, la care nu pot rămâne nici unul din ele, ci merg mai departe și se întâlnesc în ideia de spirit absolut, sfârșind astfel cu monismul concret, ca cea din urmă fază a dezvoltării conștiinței religioase.

Creștinismul este — dupe Hartmann — identic cu monismul concret, dar nu creștinismul așa cum îl înțeleg teologii, ci cum îl răstălmăcește el. Aceasta însă nu ne interesează aci.

4. Mai limpede de cât toți, mai complect și într'o formă mai desăvârșită, atât din punct de vedere logic cât și psihologic și literar, a fost expus și apărât naturismul de *Otto Pfeiderer*. Iată în mare parte cu propriile lui cuvinte în ce constă naturismul și cum face el începutul religiei în omenire: Germenul conștiinței religioase zace în modul cum omul primitiv a privit natura și cum s'a simțit dispus față de ea. Concepțiunea omului primitiv despre natură, nu e ca a omului cu mintea coaptă, cu rațiunea dezvoltată, ci concepțiunea fantaziei copilărești, cum o întâlnim la copii, la oamenii incuți și la poieții tuturor timpurilor, cu singura deosebire, în ce privește pe poieți, că ei au deplină conștiință, că natura nu e în realitate așa cum și-o reprezintă ei, ci că toate însușirile atribuite ei sunt produsul fantaziei lor, pe când omul primitiv este convins de realitatea închipuirilor sale. Acesta și este punctul în care se deosebește mitologia de poezie și care face din mitologie origina credințelor religioase. Fantazia omului primitiv însufletește întreaga natură, adică consideră toate fenomenele ei și mai ales pe cele schimbătoare, variabile, după analogia manifestațiunilor vieții omenești și animalice (între care nu poate face deosebire) vede cu un cuvânt, în orice întâmplare din natură, acțiunea unui suflet conștient și lucrând după anumite motive. Ea transpune în lumea din afară, în obiectele din natură, aceleași mobile pe care le descopere la baza actelor sufletești, în interiorul

propriului său suflet: senzațiunile, afectele, dorințele. Tot ce se petrece în natură nu e altceva decât repetirea pe o scară mult mai întinsă a ceea ce se petrece în viața omului. Potrivit acestei concepțiuni, fulgerul e privit de omul primitiv aci ca o undulație a unui gigantic șarpe de foc, aci ca săgeata, ciocanul sau sabia unui luptător căresc, ascuns în nori. Tunetul e ori glasul de luptă al acestui eteric războinic, ori hruitul carului său de luptă, sau în fine, sbieretul boilor sau răcnetul leilor cerului. Norii plutitori în înălțime — după felul ocupațiilor celui ce-i contemplează — sunt vaci de lapte ce adapă pământul, sau miei de pășune, păziți de soare, ca păstor, (pentru că norii se aseamănă cu lâna), sau corăbii ale pescarilor cerului, (pentru că fiind mânați de vânt, în mersul lor, norii seamănă cu corăbiile) ori pești, ori balauri, lebede ale apelor de sus. Furtuna este, după cum se privește din punct de vedere al folosului sau pagubei ce poate cauza omului, sau căsătoria între cer, zămislitorul, tatăl vieții, și pământ, primitoarea în pânțele, mama vieții, sau războiul dintre cerul senin, luminos, binevoitor omului și duhurile întunecoase ale întunericului. Soarele este când ochiul cerului, când un viteaz care străbate drumul cerului în car de aur, viteaz, care se pogoară în fiecare seară în întunerecul de sub pământ, pentru a se arăta din nou și a-și relua drumul în dimineața următoare, care moare sau călătorește în îndepărtare ori e aruncat în închisoare — după fantazia locuitorilor din regiunile polare — în fiecare iarnă și înviază, se înapoiază din depărtare, sau scapă din închisoare, primăvara, urmând întru toate soarta schimbătoare a eroilor pământești. Aceste ființe luminoase (Devas, Asuras), în jurul cărora se învârtesc toate miturile străvechi, sunt și nu sunt încă zei, după cum vrea să-i ia cineva. Ele nu sunt încă ființe personale, libere, mai presus de elementele naturii, independente de ele sau care pot influența în vreun fel asupra vieții omului, ci în ființa și acțiunea lor sunt încă legate cu totul de elemente, formând cu ele un singur tot, cum, pentru fantazia copilărească, sufletul este una cu corpul. De aceea și formele sub care ele

sunt reprezentate de fantazie, nu sunt ceva statornic și permanent, nu sunt nici măcar forme omenеști, ci oscilează între om și animal, între pitici și uriași, putând trece cu înlesnire dela unele la altele. Pentru acest cuvânt nici nu se amestecă în afacerile oamenilor, ci numai duc o viață asemenea cu a lor, având ca punct de gravitațiune, lumea lor aparte, căci dacă puterile vieții și ale lumii luptă, ca și omul, contra puterilor întunericului și ale morții, o fac pentru susținerea propriei existențe, neavând nicidecum în vedere pe om. Fiind însă o asemănare între viața omului și a acestor ființe, între soarta sa și a lor, el a căutat să intre în relație cu ele, imitând faptele lor sau dându-le ajutor în lupta pe care o duc contra puterilor întunericului. Astfel, obiceiurile dela nuntă ale celor mai multe popoare primitive sunt o imitație a căsătoriei cerului cu pământul, cum se învederează în furtună. Sărbătorile de primăvară ale tuturor religiunilor naturaliste, care reprezentau întoarcerea divinității soarelui cu toate obiceiurile care le însoțeau, erau nu numai ceva simbolic, ci se socoteau ca o participare reală la soarta divinității bune a vieții, ca serbarea triumfului ei asupra puterilor întunericului și ca o încurajare la luptă, ca o venire în ajutor. Și azi multe din triburile sălbatice cred că vin în ajutorul divinității soarelui și lunii — în timpul eclipselor — făcând sgomot infernal și aruncând săgeți în văzduh, ca să sperie și să gonească puterile întunericului, care sunt în luptă cu soarele și luna. Însăși culcarea și scularea din somn e o imitare a apunerii și răsăritului soarelui. Sensul și scopul sacrificiului primitiv se reduce tot la acest punct de plecare. Sacrificiul primitiv nu e nici o încercare sau mijloc de mituire, nici preț de răscumpărare, ci un ospăț comun al oamenilor cu zeii, în care se pecetluște comunitatea și solidaritatea vieții și a năzuinței unora și altora și de care nu e streină ideia întăririi și emulării zeilor în lupta lor susținătoare a lumii în contra puterilor rele. De vreme ce lumina și viața ies întotdeauna în natură triumfătoare asupra întunericului și a morții, puterile luminoase au fost considerate ca superioare

față de ale întunerecului și ale morții și de vreme ce lumina și viața sunt mai prielnice și mai plăcute decât întunerecul și moartea, omul a trebuit necesarmente să înceapă a simpatiza cu puterile luminii, a căror luptă în contra întunericului era și în folosul său. Și cum ar fi fost posibil ca în inima omului să nu se deștepte încrederea în aceste ființe atât de binevoitoare către el, să nu încolțească stima față de ele, să nu se nască dorința de a intra în legătură mai intimă cu ele și de altă parte de a nu fi cuprins de frică în fața puterilor incomparabil mai mari decât a sa, în cazul când făcea ceva care putea să le displacă? Din acest amestec de încredere, iubire, stimă și frică, s'a născut în om sentimentul de pietate către aceste ființe, cum din aceleași sentimente se încheagă sentimentul de pietate al fiilor către părinți. De îndată ce omul a ajuns să privească cu încredere la aceste puteri înalte ca la protectorii săi, nevoile vieții l-au silit și determinat să se adreseze lor cu rugămintea de a-i veni în ajutor, ca unele ce sunt mai puternice decât el și au făcut aceasta chiar și în acele momente când fenomenul natural sau obiectul de care ere legată existența lor nu se vedea. Așa el invoacă ajutorul soarelui protector și noaptea; al cerului senin și în timp de furtună ș. a. m. d. Cerând ajutor dela aceste puteri naturale și în momente când ele nu erau vizibile, omul a trebuit neapărat să presupună că ele îl pot auzi, că prin urmare pot fi de față și să-i ajute, chiar când lipsea fenomenul natural, elementul de care erau considerate până aci nedespărțite. Cu alte cuvinte, aceste puteri sunt de acum pentru conștiința omului mai presus de lumea materială și văzută, independete de ea, spirituale. La concepțiunea spiritualității acestor ființe, cărora le putem da numele de acum de zei, pentru că omul se află într'un raport de subordonare sau mai bine zis de dependență față de ele, a contribuit pe lângă acest motiv de ordine practică și un altul de ordine teoretică. Din observațiunile și reflecțiunile făcute asupra visurilor, halucinațiunilor, sincopei, delirului și a altor stări suflești similare, omul a

ajuns la concluziunea că sufletul e ceva invizibil, superior corpului și deosebit de el. Progresul acesta realizat în cunoașterea de sine a omului, a trebuit să se aplice și în natură. Și aci s'a făcut deosebire între corpul și sufletul fenomenelor și al elementelor naturii. Corpul lor sunt însăși fenomenele sau elementele materiale sensibile, iar sufletul sunt acele ființe nemateriale, invizibile, superioare, care însuflețesc natura și pe care omul le chiamă în ajutor la nevoie. De acum încolo adorarea se reduce numai la ele, nu și la elementele de care se considerau până aci legate. Numai din acest moment, din momentul în care puterile divinizate ale naturii fură privite ca diferite de elementele naturii și ca având o ființă spirituală, numai de atunci se începu diferențierea conștiinței religioase la diferitele popoare sau mai bine zis triburi. Din acest moment avem aface cu politeism, animism, fetișism, etc.

Desvoltarea acestor nouă forme de religione din naturismul primitiv e expusă mai departe într'o formă contra căreia puține se pot obiecta.

5. *Hoekstra* aduce o notă nouă și personală în concepțiunea naturismului, prin faptul că el afirmă că greutatea principală în adorarea naturii nu trebuie pusă — cum o face *Pfleiderer* — de partea fenomenelor fizice, ci în sufletul omului. Nu armonia ce s'a stabilit între om și natură, în baza socotinții că natura e binevoitoare față de om și împărtășește până la un punct soarta lui, a făcut să se nască în sufletul omului religiunea, ci din contra, lupta lui cu natura, veșnicul conflict dintre dorințele, poftele și aspirațiunile sale deoparte și indiferența, amenințarea chiar în orice moment, cu primejdii din partea naturii, de altă parte.

Ca și toți ceilalți susținători ai naturismului, *Hoekstra* pornește dela ideia că omul primitiv însuflețește întreaga natură, o populează cu ființe create de închipuirea sa, pentru că n'o poate înțelege altfel. Dar omul n'ar intra în nici un fel de legătură cu aceste ființe, dacă n'ar obseva, că motivul purtării lor dușmănoase față de el n'ar fi dat de însăși purtarea lui față de ele. Ce-l face

însă pe el să se creadă veșnic vrednic de dușmănia acestor ființe, scopul sau ținta mâinii lor? Nu motive raționale duc pe om la această idee, nici ceva voluntar sau întâmplător, ci ceva absolut necesar, ceva dinaintea căruia omul nu se poate da la o parte, căci toate popoarele adoră una sau mai multe divinități, fără să fi luat vreo înțelegere între ele și aceasta oricât ar fi de diferită în amănunțimi, în principiu coincide de minune. Faptul că omul are religii fără să vrea, ca și silit, se explică numai din imposibilitatea sufletească în care se găsește el de a sta indiferent față de natura care-i amenință existența și a cărei ordine și dispozițiune e așa fel că nu se împacă cu aspirațiunile sufletului omenesc. Acest ceva sufletească, care conduce pe om cu necesitate la religii, s'ar putea numi „credința omului în valoarea ființei sale interne“. Pentru că omul se crede ceva deosebit, de preț, scop al întregii lumi, de aceea se socotește vrednic de dușmănia ființelor din natură și pentru a scăpa și asigura cu orice chip prețioasa lui ființă, el intră în legătură cu acele misterioase și puternice ființe, se supune lor, le slujește și le respectă, cum crede el mai nimerit. Aceasta ne-o dovedește, zice Hoekstra, revolta dramatică a sălbaticului împotriva naturii care-l amenință cu primejdiile și credința aproape generală în ordalii, precum și mitul grecesc despre Erinii, care sunt cu mult mai vechi decât zeii olimpici.

În acest fel este expus naturismul de cei mai de seamă susținători ai lui. Aci e locul să amintim și ce spuneam când am vorbit despre fetișism, că pozitiviștii înțeleg prin fetișism sau mai exact prin fetișism naturalistic, ceea ce s'a expus până aci sub numele de naturism.

6. După cum ușor se poate vedea din cele expuse, naturismul cuprinde întreaga serie de faze prin care a trecut conștiința religioasă a omenirii. Chestiunea cardinală ce el își propune este însă originea religiunii. Aci numai aduce el soluțiunea sa aparte, pentru că cele ce susține mai departe despre celelalte chestiuni privitoare la mersul desvôltării conștiinței religioase, se susține și de alte teorii.

Grosso modo luat, naturismul susține, că religiunea a început cu adorarea naturii. În această afirmațiune stă greșala fundamentală, *πρωτον ψεδος*, a acestei teorii. Omul n'a putut îndumnezei și adora natura fără să aibă de mai înainte ideea de Dumnezeu, cum zice chiar Eduard von Hartmann: „*Nu există religiune fără ideea de Dumnezeu. Ideia de Dumnezeu este punctul de plecare conștient al oricărei religiuni*“, (Religion des Geistes, 6).

Când omul a avut deja ideea de Dumnezeu și când și-a inchipuit lumea ca produs sau manifestare a lui Dumnezeu, atunci a putut ușor să îndumnezeiască un fenomen, obiect sau agent natural, ori chiar natura întreagă, dar mai înainte de a fi avut această idee, n'a putut să-și reprezinte nimic ca Dumnezeu. Îndumnezeirea naturii este explicabilă după ce este dată ideea de Dumnezeu. „Ea nu este decât concretizarea, exprimarea într'o formă sensibilă și mai ușor de priceput, a ideii înalte, abstracte, de Dumnezeu“.

7. Este adevărat că privirea naturii ajută dezvoltării sentimentului religios, dar nu poate produce religiunea însăși. Insuflețirea naturii și popularea ei cu ființe analoge cu cea omenească, cum face naturismul, nu este religiune și nici nu poate conduce la religiune, ci este numai concepțiunea despre lume a omului simplu din toate timpurile, nu numai din cele primitive. Dacă *animatismul*, adică faptul că copilul însuflețește și investește cu viață asemănătoare cu a sa toate obiectele din juru-i, nu este religiune, pentru ce am numi religiune același fenomen observat la omul primitiv? Chiar dacă omul primitiv se roagă puterilor naturale personificate și le cere ajutor în nevoia sa—cum fac adesea și copiii față de lucrurile însuflețite de închipuirea lor—aceasta nu e numai decât religiune, pentru că atârnă de felul relațiunii în care omul stă față de ființa căreia se roagă și al cărei ajutor îl imploră, pentru ca fapta sa să poată, sau nu, merita numele de religioasă. Cum nu e religioasă fapta unui om, care se adresează altuia cu rugămintă, daruri și făgădueli, ca să obțină dela el un ajutor, tot astfel nu e religioasă — în cele mai multe

cazuri—fapta omului, care se adresează cu rugăciuni, sacrificii, libațiuni, tot felul de practici magice, privațiuni, etc., către un spirit sau o putere naturală personificată, oricât de superioară ar fi ea cugetată. Numai când spiritul sau ființa căreia se adresează și-i cere ajutor, e socotită Dumnezeu, numai atunci fapta lui e religioasă, și a fi spirit sau putere naturală personificată, nu e tot una cu a fi Dumnezeu.

Aceasta se învederează din faptul că, în naturism și în fetișism, toate lucrurile și fenomenele naturale pot fi obiecte de adorare, după cum și în animism toată natura e plină de spirite, care ar putea să fie adorate, dar numai unele din ele primesc de fapt adorare și de multe ori nu cele mai impunătoare. Aceasta pentru că numai într'unele din ele găsește omul ceva, care le face să fie pentru el Dumnezeu. Dar ce este acel ceva? Naturismul răspunde: „Asemănarea soartei acelor ființe cu a omului, interesul pe care ele se pare că-l poartă omului (Pfeiderer, Réville, Hartmann) sau dușmănia lor periculoasă existenței lui (Hoekstra)“. Acest răspuns însă nu e satisfăcător, mai întâi, pentru că în acest caz ar urma—cu necesitate—ca toate puterile naturale personificate să fie adorate, ceea ce de fapt nu se petrece, și al doilea, pentru că în fenomenele naturale, omul vede, după această concepțiune, ființe însuflețite sau produsul spiritelor și nimic mai mult, după cum noi vedem în natură forțe sau energii și nimic altceva.

Natura n'a înfățișat ochilor omului primitiv nici un Dumnezeu, ci omul, a luat ceva din sufletul său, l-a împrumutat unuia din acele fenomene socotit de el ca ființă supranaturală și l-a făcut astfel Dumnezeu. Dacă omul n'ar avea pe Dumnezeu în sufletul său, nu l-ar putea găsi în nimic din natură. Cu multă dreptate zice în această privință, un scriitor, că: „*Elenentul constitutiv al religiunii este ceea ce omul pune în natură, nu ceea ce natura pune în om*“, (Faibairn).

Fenomenul sau obiectul din natură, în care omul vede pe Dumnezeu, trebuie să se impună prin ceva simțului, spre a putea fi Dumnezeu, dar îi va fi de fapt numai

când i se va înfățișa în lumina revărsată asupra aceluși obiect sau fenomen din însuși sufletul său. Orice divinitate a început totdeauna prin a fi divinitatea cuiva. Religionea nu s'a exprimat niciodată: „Există un Dumnezeu“. Aceasta o spune filosofia, sau cel mult teologia, pe când religionea a zis totdeauna: „*Acesta este Dumnezeul meu*“.

Singură impresiunea făcută de unele fenomene naturale asupra omului primitiv, în mod neplăcut, cum susține naturismul, nu l-a putut determina pe acesta nici după multă trecere de timp și după reflexiuni diferite, să zică despre vreunul sau mai multe din acele fenomene: „Iată Dumnezeul meu“. Aceasta nu e cu puțință, pentru că omul incult, ca și copilul, este indiferent față de frumusețile naturii. Pentru a vedea sublimul și frumosul din natură, trebuie o însemnată doză de experiență și un grad oarecare de cultură.

8. Este adevărat că natura întreagă este un templu mareț al Dumnezeirii și o carte în care pe toate paginile e scris cu litere de foc numele celui Atotputernic, nu e însă mai puțin adevărat că nu vede acest templu, nu poate citi în aceasta carte decât omul cult sau deja religios, cu toate că toți muritorii petrec în interiorul templului naturii, cu toate că nu e nevoie să cunoști alfabetul, spre a putea citi în cartea naturii. A fost, desigur, ceva în natură care a impresionat pe omul primitiv, dar aceasta n'a fost frumosul și sublimul, ci ceea ce era neobișnuit, schimbător, curios și împreună cu aceasta ceea ce a slujit la satisfacerea trebuințelor omului. Totuși, neobișnuitul, curiosul din natură n'a putut în nici un caz avea asupra omului astfel de influență ca el să facă din ele ființe de care să-și lege întru totul soarta sa, cu alte cuvinte, divinități. Aceasta pentru motivul ușor de priceput, că aparițiunea lor numai când și când, firea lor ciudată și nestatornică, nu ofereau nici o garanție că ar putea fi de vreun folos omului, oricât de puternice ar fi fost. „Acea ce caracterizează viața naturii — zice *Durkheim* — este o regularitate, care merge până la monotonie... Fără îndoială, un eveniment neașteptat se produce

când și când. Așa d. ex. soarele se întunecă, luna se ascunde în nori, râul se revarsă. etc. Dar aceste turburări trecătoare nu pot da naștere decât la impresiuni deasemeni trecătoare, a căror amintire se șterge după câțva timp. Ele nu pot dar servi de bază acelor sisteme stabile și permanente de idei și de practici, care constituie religiunile“, (Les Formes élémentaires... p. 119). Tot astfel, ceea ce a servit satisfacerii trebuințelor omului, n'a putut deștepta în suflet decât simțământul satisfacerii momentane a trebuinței simțite și nimic mai mult. Pentru ce ar fi simțit, de pildă un sălbatic, care-și potolea setea cu apă dintr'un izvor, altceva decât câinele, care-l însoțea? Sau pentru ce mîncînd un fruct oarecare, ar fi simțit altceva în sufletul său, decât maimuța, care se hrănea cu același fruct? Ivirea luminii de dimineață, n'a putut produce în sufletul său altă cugetare sau alt simțământ, decât bucuria care o simt și o arată pasărele prin cântecul lor.

Un raport, care să merite numele de religios, s'a putut stabili între om și ceea ce a servit satisfacerii trebuințelor sale cu atât mai greu, cu cât e aproape imposibil de admis ca omul să fi personificat și acele lucruri, care ar fi servit la satisfacerea unora sau altora din trebuințele sale. Dacă întâlnim personificate și astfel de lucruri, desigur că aceasta s'a făcut pentru alte considerațiuni.

9. Dacă observarea aparițiunii și disparițiunii periodice a acțiunii, mișcării și formei corpurilor cerești au putut înrâuri asupra omului primitiv, pentru că el și le-ar fi închipuit ca ființe cu existență și mișcare proprie, totuși raportul în care s'a simțit el față de ele n'a putut fi decât acela de a tinde să se alipească de ele, cum se alipește totdeauna cel slab de cel puternic, cum și cugetarea de-a le veni oarecum în ajutor. Dar nici în acest caz nu putea fi încă vorba de adorare și de zei, cum de altfel recunoaște și Pfeiderer, care accentuiază acest lucru. Ființele acestea vor rămâne pentru om deapaururi numai ființe superioare lui și mai puternice decât el și nimic nu le va îndreptăți să primească predicatul de „divine“, oricât de mult s'ar chema în ajutor mitologia,

care încă nu avea ființă în acele vremuri îndepărtate, la care se raportă naturismul, oricât s'ar face apel la ajutorul din afară, de care omul simțea trebuință în lupta cu elementele naturii.

Unele din ființele superioare păreau în adevăr favorabile omului și despre acestea s'ar putea ușor presupune, că omul le-a dat un respect din ce în ce crescând, până ce a ajuns aproape de adorare. Dar nici cu aceasta nu putem zice că s'a ajuns la religione.

Nici respectul fără margini pe care-l presupune adorarea, nici deplina mulțumire internă, pe care o gustă și o caută sufletul în religione, fie ea oricât de rudimentară, nu puteau fi cuprinse în pozițiunea ce omul lua față de acele ființe superioare, pentru că alături de ele stau multe altele rău voitoare și cu puteri destul de mari, pentru a nu se supune și asculta de cele dintâi.

Siguranța și mulțumirea sufletească, pe care o da cinstirea ființelor bune, erau împrăștiate de ființele rele. Și precum în sufletul omului e luptă între înclinările și aspirațiunile bune, superioare, idealiste deoparte și cele josnice, rele, materialiste de altă parte; precum în natură alternarea fenomenelor plăcute și neplăcute are multă seamănare cu o luptă dramatică între două categorii de ființe cu caracter și intențiuni opuse, tot astfel și între ființele superioare ale omului presupus de naturism, trebuie să fi fost luptă, învrăjbire.

Caracterul acesta dualist al religiunii, la însăși origina sa, nu se potrivește însă câtuși de puțin cu aspectul ce trebuie să fi avut religionea în fașa ei, după concepțiunea naturistă. Faimoasa intimitate și familiaritate dintre om și puterile supranaturale personificate, atât de mult trâmbițate de naturism și care a condus cu pași repezi la religione, nu poate fi decât un nume.

Istoria religiunilor întărește această concluziune logică, prin aceia că nu ne înfățișează pe cei mai vechi zei ai cerului, pământului, soarelui, etc., așa de atrăgători și generoși, cum îi presupune teoreticește naturismul, ci ne desvăluie în ființa lor, trăsături respingătoare, apucături egoiste, inimi crude, etc.

10. Felul cum puterile naturale personificate, care se bucurau de respectul omului, au ajuns divinități — în adevăratul înțeles al cuvântului — a căutat să-l explice Pflaiderer. Sufletul omului dorește și postulează o existență înaltă, absolut liberă și perfectă, ca întregire a naturii sale plină de lipsuri, o putere supranaturală, adică liberă de imperfecțiunile omenești și liberatoare. Cunoașterea lumii îi descopere acea putere. Această căutare și aflare în lume a unei puteri supranaturale, spirituale, înrudite cu omul, dar și superioară lui și prin aceasta întregitoare, este începutul religiunii.

Oricât de inzestrat sufletește ne-am închipui pe omul primitiv al naturismului, totuși nu se poate admite, că el a fost capabil de sentimente atât de delicate și de exprimarea lor într'o formă logică atât de corectă, cum o presupune Pflaiderer, care recunoaște omului primitiv numai „*închipuirea presimțitoare*“ (instinctivă, oarbă), drept orice zestre intelectuală. De asemenea elanuri sufletești au fost capabili abia puțini filosofi și oameni pioși în decursul veacurilor și a atribui aceasta locuitorului peșterilor sau al palafitelor de acum șase sau șapte mii de ani, e desigur o iluziune, dacă nu o sfruntare a adevărului.

Închipuirea instinctivă, oarbă, nume sub care trebuie să înțelegem toate funcțiunile sufletești încă nedesvoltate ale omului primitiv, nu putea zămisli niște acte sufletești atât de înalte și de spirituale cum sunt cele pe care le ia naturismul drept punct de plecare pentru explicarea originii religiunii.

11. Formele speciale în care expun naturismul, Max Müller și Eduard von Hartmann, nu se deosebesc în fond de schema generală a naturismului și nu scapă criticii ce s'a adus acelelea.

Henoteismul sau *catenoteismul* e, după însăși expunerea lor, ceva mai târziu. În el găsim noțiunea de mai multe divinități, pe când la ideia de divinitate, de cea dintâi divinitate — am putea zice — s'a ajuns și după ei tot prin observarea și însuflețirea naturii.

Henoteismul sau catenoteismul se explică foarte ușor

pe cale psihologică. Omul are o predilecțiune pentru exagerarea valorii lucrului cu care se ocupă, a persoanei pe care o cultivă într'un moment dat. Chiar când e conștient că alături de acel lucru sau persoană sunt altele superioare, el totuși vorbește astfel de lucrul ce-l preocupă, dă astfel de calificative persoanei pe care o cultivă, că s'ar părea că ele sunt unice în felul lor, că ceva mai înalt, mai de valoare nu există. De această ușoară formă de egoism nu sunt scutiți nici cei mai culti oameni, decât dacă-și dau bine seama, în fața fiecărei acțiuni, de înclinarea aceasta firească a inimii omenеști și se înarmează în contră-i cu toată energia. Pentru oamenii inculti ai vremurilor vechi și mai ales în materie de religie, în care antropomorfismul avea un rol mult mai mare ca azi, neutralizarea acestei înclinări sufletești era cu neputință. Din această cauză, fenomenul descris de Max Müller, sub numele de henoteism, îl întâlnim într'o formă mai mult sau mai puțin pronunțată, în toate religiunile, iar nu numai la vechii Indieni, cum a susținut el, și nu este o formă specială de religie, ci numai un fenomen nedespărțit de religie.

12. Mai importantă și mai originală este concepțiunea lui Hoekstra, care reduce, după cum știm, origina religiunii la conștiința omului despre valoarea deosebită a ființei sale și la conflictul ce se naște, din această cauză, între om și lume.

Dar și concepțiunea lui se lovește de obiecțiuni puternice. Mai întâi conflictul între omul primitiv, conștient de valoarea deosebită a ființei sale, și natură, e luat într'o formă prea tragică, cum de fapt nu putea fi.

Apoi, omul conștient de superioritatea sa față de firea înconjurătoare, ar fi chemat în ajutor ființele din natură — superioare lui — numai ca niște tovarăși de luptă, pe care i-ar fi stimat, fără ca să se înjosească și umilească prea mult în fața lor. Aceasta mai întâi, pentru că o umilire prea mare ar fi jienit mândria lui și ar fi fost în contradicție cu ideea despre deosebita lui valoare și al doilea, pentru că oricât de superioare sieși și-ar fi închipuit el aceste ființe, nu și le putea închipui ca atot-

puternice, pentru că vedea foarte bine că și puterea lor era mărginită. Un astfel de raport însă al omului față de una sau mai multe ființe superioare, nu este în nici un caz religione.

Dacă omul și-ar fi reprezentat unele fenomene din natură ca ființe cu puteri mărginite și s'ar fi simțit în existența sa cu totul condiționat de ele, dar ar fi avut pe lângă aceasta, cum presupune Hoekstra, și conștiința absolută a dreptului său de viață, atunci cu greu s'ar fi plecat în fața acelor ființe și le-ar fi cerut ajutor împotriva naturii, căci știa bine că atât natura cât și el și raportul în care se află cu natura, sunt opera lor. Atunci ar fi fost mai firesc ca omul să se răscoale în contra lor, să li se opună cu îndârjire, ca un alt Prometeu și astfel, în loc de religione, de adorarea divinităților, să se nască un războiu disperat între oameni și zei.

Însfârșit, dacă scopul adorării zeilor este numai asigurarea existenței omenești și a satisfacerii dorințelor, poftelor, aspirațiilor omului, atunci ar urma, în chip firesc, ca religione să dispară încetul cu încetul, pe măsură ce omul cunoaște și domină natura și ajunge la convingerea pe care o dă știința, că totul se dirijează după legi mai mult sau mai puțin stabile. Această observațiune s'a făcut încă de mult, din timpurile vechi, de învățații unor popoare, ca d. p. ai Grecilor, și cu cât ne apropiem de timpurile moderne cu atât mai mult se înmulțesc și se aprofundează aceste observațiuni, fără ca totuși disparițiunea religiunii să fi mers mână în mână cu ele.

D. IPOTEZELE NATURALISTO-EVOLUȚIONISTE

Cu privire la originea religiunii, naturaliștii au emis o mulțime de ipoteze, care ocupă întreaga linie dela ipoteza extremă a sofistilor că : „religione este o simplă iluzie a minții omenești, o fantomă, o nălucire“, și până la ipotezele teiste cele mai curate. Noi nu ne vom opri însă decât la câteva din ele, la acelea care sunt mai

importante, care sunt, sau mai bine zis par a avea o notă de originalitate în ele și care numără și mai mulți susținători în rândurile naturaliștilor.

§ 1. Ipoteza că religiunea e proprie și animalelor.

1. Ipoteza cea mai trâmbițată de naturaliști este, că religiunea nu este un fenomen psihic propriu numai omului, ci e ceva comun și animalelor, cu singura deosebire că la om ea se găsește pe o înaltă treaptă de dezvoltare.

Cunoscutul istoric și etnolog german *Caspari*, în opera sa: „Kulturgeschichte der Menschheit“ și scriitorul francez *Guyau*, în „Irreligion de l'avenir“, s'au făcut ecoul acestor idei.

Pentru *Caspari*, chestiunea că și animalele au religiune, e așa de limpede și de sigură, că o afirmă în mod a priori. Germenul religiunii rezidă — după el — în acele mișcări ale sufletului animalelor, care se aseamănă mai mult cu ale omului. La animalele din ordinul rozătoarelor este o astfel de dragoste între membrii aceleiași familii, încât aceasta poate fi considerată ca morală, mai ales față de imorala nepăsare a animalelor feroce pentru semenii sau chiar pentru progenitura lor. Cât despre îngrijirea și iubirea ce maimuța arată puiului ei, aceasta este o adevărată educațiune morală, zice *Caspari*. Din sentimentele de dependență, de ascultare, de simpatie și de mulțumire ale binecrescutului puiu de maimuță față de mama lui, din iubirea maimuții mame pentru puiul său și din sentimentele de iubire reciprocă între membrii ordinului primatelor, la care cu timpul poate sau mai adăogat alte motive, s'a născut religiunea.

Să ascultăm pe însuși *Caspari* cum pledează această cauză: „Dacă animalele au dezvoltat, prin îngrijire și reciprocitate educativă familiară, un cerc de sentimente de natură bună sau rea, cu atât mai ușor și într'un mai înalt grad a dezvoltat omul, prin reciprocitatea dintre membrii familiei, acest cerc de intime, profunde senti-

mente, care cuprind în sine cele mai adânci emoțiuni ale sufletului, alături de câteva asemenea emoțiuni răutăcioase. Aci, în cercul restrâns al vieții familiare, se formează sub înrăurirea îngrijirii și a iubirii de copii, acea dependență religioasă și acea dragoste de aproapele, din care încolțesc mii de sentimente morale și fapte generoase. Aci se pune prima temelie a acelei adânci pietăți religioase și se deșteaptă mintea copilului către acea sublimă temere amestecată cu iubire și către acea fructuoasă dependență și respect religios, pe care noi — în chip firesc — le simțim față de bătrânul înțelept, de tată și de acel distins, înalt protector al cercului în care suntem înglobați și care se numește stat“.

2. Dar să vedem, cum privesc chestiunea naturalistii înșiși. Să ascultăm mai întâi pe Darwin. Darwin își dă toate silințele să facă din sistemul său evoluționist un sistem de filosofie naturală și ca atare să explice, după principiile evoluționiste, și origina religiunii și dezvoltarea ei. El spune că religiunea este una din cele mai înalte aparițiuni, sau fenomene ale vieții sufletești a omului și rezultă din concursul diferitelor puteri sufletești, însușiri și afecte ca d. p.: curiozitatea, mirarea, frica, atențiunea, speranța, etc. Religiunea formează totuși atât de puțin o deosebire fundamentală între lumea animală și om, ca și ori care altă însușire sufletească; adică nici una. Toate acele însușiri și facultăți al căror produs este religiunea sunt comune și mamiferelor superioare într'un grad mai mare sau mai mic și numai dezvoltarea lor mai înaltă la om, duce la credința religioasă.

„De îndată ce importante facultăți ale imaginațiunii, mirării și curiozității se dezvoltă în conexitate cu facultatea de a cugeta, omul caută — în mod automat — să înțeleagă ceea ce petrece în juru-i și să reflecteze asupra propriei sale existențe“.

În special însușirile morale, dezvoltate în mare grad la animalele superioare sunt — după *Darwin* — acelea care în dezvoltarea lor mai departe produc în om religiunea: „Sentimentul respectului religios este, zice el,

complicat într'un mare grad, de vreme ce constă din iubire, complectă supunere față de un sublim și misterios ceva, dintr'un puternic sentiment de dependență, frică, adorare, speranță și, poate, și din alte elemente. Nici o ființă n'ar fi putut face experiența unei atât de complicate emoțiuni psihice, până ce facultățile sale intelectuale și morale n'ar fi fost dezvoltate, cel puțin până la un punct de înălțime medie. Cu toate acestea observăm un fel de apropiere de această stare sufletească în iubirea sinceră a câinelui, care revede pe stăpânul său, iubire care este unită cu deplină supunere și poate și cu alte sentimente. Purtarea câinelui, care vede pe stăpânul său după un timp mai îndelungat și, cum pot adăoga, a unei maimuțe la întoarcerea îngrijitorului ei iubit, este foarte diferită de acea purtare, pe care animalele o au către semenii lor. În acest caz din urmă, bucuria pare mai mică și sentimentul de egalitate se arată în toate mișcărilor“.

3. Afirmațiunile lui Darwin, cu privire la origina religiunii sunt prea generale și lipsite de precizie, de aceea în baza lor unii s'au crezut în drept să tăgăduiască dreptul de existență al oricărei religii, iar alții au ajuns la un spiritualism mai mult sau mai puțin curat și cu aceasta la recunoașterea și admiterea religiunii.

Între cei dintâi putem număra pe materialistii *Büchner* și *Vogt*, și mai ales pe *Ernst Haeckel* și școala lui.

Să ne oprim puțin la *Haeckel*.

Ideia de Dumnezeu, ca ființă personală, creatoare a lumii, pronietoare, etc., este o superstițiune, pe care știința are datoria să o desrădăcineze. Dacă poate fi vorba de religie, atunci prin ea trebuie să înțelegem religie naturală, adică cunoașterea teoretică a universului, a vieții lui și a spiritului, care o pătrunde. Aceasta singură stă în armonie cu adevărurile cunoscute pe calea empirică.

Toate faptele și fenomenele naturii cunoscute sub auspiciile științei, ne încredințează că lumea întregă are o unică temelie și anume unitatea perfectă a naturii organice și anorganice. Întreaga natură este însuflețită,

sau pătrunsă de un spirit dumnezeesc: de lege, de necesitate.

Nu există materie fără acest spirit, după cum nici spirit fără materie. Admițând unitatea întregii naturi și a spiritului dumnezeesc, care lucrează în ea, pierdem ipoteza de un Creator personal, câștigăm însă în locu-i ideia fără îndoială mai înaltă și mai perfectă de un spirit dumnezeesc, care pătrunde și umple totul, (Die Welträtsel).

4. Că concepțiunea lui Haeckel despre lume nu e măcar panteistă, cum îi place lui să creadă, ci curat materialistă, o poate ușor observa oricine, căci ceecce numește el spirit dumnezeesc, e ceva cu totul impersonal: legea, necesitatea; iar că religiunea materialistă închipuită de el, ca și orice altă religiune de acest fel, nu satisface sufletul omenesc și degenerază în absurdități, când e vorba să fie expusă în amănunte, o dovedesc cu prisosință caricaturile la care a ajuns religiunea monistă a lui Haeckel, care întrece în absurdități și pe a lui Auguste Comte.

Tot astfel și afirmațiunea, că religiunea este cunoașterea teoretică a universului, este falsă din temelie.

5. Intre cei care au ajuns de la darwinism la spiritualism am putea cita pe: *Russel Wallace*, *Richard Owen* și *Baumgärtner*.

Russel Wallace a formulat și susținut cam în același timp cu Darwin, dar cu totul independent de el, teoria selecțiunii. Căutând să-și dea seama de puterea ascunsă care stă la bază tuturor legilor, care guvernează viața, el se exprimă: „Că nu este imposibil ca orice putere să fie manifestarea unei voințe și că prin urmare universul nu e numai dependent de voința unor inteligențe superioare sau a unei unice inteligențe supreme, ci e în realitate această voință“ (Aci e panteist).

R. Owen zice: „O dezvoltare naturală prin cauze secundare, pe calea încetelor procese fizice și organice în lungi perioade de timp se poate admite foarte bine ca produs al unui spirit a toate ordonator“.

În fine *Baumgärtner*: „În natură se găsesc și puteri

individuale, care lucrează după puterile naturii, dar care fac și câte ceva după propria lor chibzuință, precum: paienjenii, furnicile, albinele, etc. Această primă constatare nu duce la panteism, ca unul ce reduce ideea de Dumnezeu la totalitatea puterilor din univers, ci la un rezultat opus. Dacă pe lângă furnici, albine, etc., admitem și puteri care-și au origina în organizațiuni superioare și chiar în sisteme întregi de lumi, atunci trebuie să căutăm mai departe cauza a tot ce se vede, de vreme ce aceste puteri sunt legate de anumite organisme și acestea, la rândul lor, au nevoie de astfel de puteri spre a se naște... Cu chipul acesta ajungem la niște puteri sau la o putere, care nu mai poate proveni dintr'o organizațiune, adică ajungem la o cugetare și la o putere primitivă“.

Exemplul lui Baumgärtner, și ca el cugetă astăzi mulți naturaliști, ne arată că putem admite ideea de Dumnezeu ca creator al lumii, fără să contestăm vreunul din rezultatele sigure la care au ajuns științele naturale. Admițând că Dumnezeu e creatorul lumii, e ușor să admitem că tot el a sădit în inima omului și sentimentul religios.

6. Un lucru rezultă din afirmațiunile naturaliștilor, cari susțin că religiunea se găsește în stare embrionară și la animale și anume, că atotputernica evoluțiune—cuvântul magic al naturalismului modern—este sânul de mamă în care s'a adăpostit și în care a crescut religiunea; că după cum totul în lume se naște, desvoltă, desăvârșește și pierde, tot astfel și religiunea.

Legea universală a evoluțiunii nu admite excepție pentru religiune. Și după cum, mai departe origina ei animalică și desvoltarea ei treptată până ce a ajuns în sufletul omului la formă superioară, care primește numele de religiune, în sensul propriu al cuvântului, este dominată de legea evoluțiunii, tot astfel și desvoltarea ei ulterioară în sânul marilor individualități colective, care formează omenirea, se face tot sub regimul aceleiași legi a evoluției.

Este de prisos a stărui mai mult asupra respingerii

acestei nedocumentate afirmațiuni, care formează esența ipotezei naturaliste. Evoluționismul cu toată importanța ce i s'a atribuit și șgomotul ce s'a făcut în juru-i, este azi părăsit de cei mai mulți și mai renumiți naturaliști.

Dacă cuvintele „evoluțiune și evoluționism“ n'au încetat să existe, ele nu mai au totuși în gura naturaliștilor aceeași semnificațiune pe care o aveau acum 50 de ani. De unde evoluțiunea era atunci considerată ca o lege universală și absolută, astăzi nu este decât ceva parțial și foarte relativ, (Dr. G. Wolff: Beiträge zur Kritik der Darwinischen Lehre, Leipzig, 1898).

Fiasco pe care l-a dat evoluționismul în zoologie, botanică și biologie în genere și mai ales în aplicarea sa la Istoria omenirii, a fost necesarmente urmat și de fiascul pe tărâmul religios moral. Putem zice chiar, că pe acest din urmă teren e mai complect decât pe celelalte. Dacă cumva vine vorba și în religione de evoluțiune, apoi aci — după însăși expresiunea unui partizan al evoluției, după afirmațiunea lui *Paul Oltramare*, (la congresul de Istoria religiunilor dela Paris, din anul 1900), în religione nu poate fi vorba decât de un evoluționism cu totul aparte, sui generis, decât de evoluționismul unui organism cu legea sa proprie de desfășurare. Toate construcțiile evoluționiste încercate până acum pe terenul religios, s'au dovedit, după afirmațiunea acestui învățat, că nu se pot aplica decât numai în parte, sau în chip artificial, la faptele pe care ele trebuie să se bazeze în mod general. Așa că putem zice cu Oltramare, că religunea în totalitatea sa și mai ales în fazele ei superioare, dacă nu e în afară de legile schimbării, e în afară, cel puțin, de evoluțiune.

Aceasta în genere și pe scurt despre evoluțiune, de care vom avea ocaziunea să vorbim mai în extens, când vom expune și combate materialismul.

7. Să ne oprim un moment acum și asupra aserțiunii care zace la temelia ipotezei naturaliste, că adică religunea e ceva comun și animalelor.

Este incontestabil că sentimentele de depedență, de recunoștință, de simpatie, etc., care stau la baza religunii,

se găsesec într'un grad mai mic și la unele specii sau genuri de animale superioare. La animale însă, ele n'au nimic religios în sine, de vreme ce sentimentele singure nu pot forma religiunea. Pentru ca aceste sentimente să capete coloritul religios, trebuie să stea în legătură cu ideea de ființe supranaturale, ideie de care să fie dominate, de la care să pornească și către care să se întoarcă iarăși, ca la un centru de gravitate. Cât timp ele se raportă numai la obiecte din lumea fizică, sau mai exact din sfera naturalului, nu pot fi considerate ca coeficienți religioși.

Dependența slugii de stăpânul său, a copiilor de părinți, recunoștința pe care bolnavul o arată medicului său, care l-a vindecat de o boală, sau în genere, oricine a fost ajutat în vre-un fel binefăcătorului sau binefăcătorilor săi, simpatia sau iubirea cea mai desinteresată și mai largă a omului pentru semenii săi și orice alte sentimente de acest fel, nu pot purta numele de religiune, cât timp nu vor avea ca punct de plecare ideea de divinitate, și animalul care nu poate concepe noțiuni abstracte, care nu se poate ridica mai presus de lumea sensurilor, nu va putea ajunge niciodată la noțiunea de supranatural, de divinitate și prin urmare de religiune, oricât de desvoltate ar fi la el sentimentele de simpatie pentru semenii lui și instinctul social, oricât s'ar arăta de recunoscător către cei ce i-au făcut vreodată bine.

Chiar Caspari și Darwin mărturisesc că sentimentele citate de noi n'au putut da naștere ele singure religiunii, ci la ele s'au mai adăugat poate și alte elemente (Darwin) sau motive (Caspari). Ei bine, aceste elemente noi, în plus față de sentimentele aflate la animale, se găsesec numai în om, rezidă în firea sa spirituală, cugetătoare și constituiesc între om și animal nu o simplă deosebire de grad, ci o deosebire de esență, sau de natură, așa că puntea de trecere dela una la alta lipsește cu totul. În virtutea acestei deosebiri, omul, oricât ar sta de jos pe scara intelectuală, are religiune și animalul, oricât de sus ar sta pe această scară, nu poate ajunge la concepțiuni religioase, după cum creierul a milioane și mi-

liarde de câini, cai, elefanți și maimuțe, care au existat de când e lumea și vor exista cât va fi lumea, n'a fost și nu va fi niciodată în stare să conceapă o cugetare de care este capabil — între oameni — chiar cel de pe cea mai înapoiată treaptă culturală.

Intre om și între animal este aceeași deosebire în privința religioasă, ca între ființa vie și între reprezentarea ei plastică: Statuia poate semăna perfect cu prototipul său, dar are un singur defect, pe care artistul nu-l poate corecta: îi lipsește viața. Tot astfel și omul și animalul au viață psihică, sunt înzestrați cu senzori, dar animalul nu poate vorbi, raționa, avea idei abstracte și religione, pentru că „omul — cum zice *Durckheim* — nu este numai un animal cu oarecare calități în plus, ci este altceva. Natura omenească este un fel de refacere totală a naturii animale. În cursul acestei refaceri s'au produs în unul și același timp atât câștiguri cât și pierderi. Așa d. ex. câte instincte n'am pierdut noi!“ (*Les Formes élémentaires de la vie religieuses* pag. 92).

8. Insuficiența ipotezei naturaliste o recunoaște chiar Caspari în multe privințe, pentru care se vede nevoit să recurgă la o mulțime de coniecturi, care nu se pot susține. Așa d. p.: el recunoaște că ființa religiunii constă tocmai în sentimentul de dependență față de puterile supranaturale și cu toate acestea concede că animalele, în care vrea să găsească rădăcinile religiunii n'au nici un interes pentru puterile naturii, necum pentru forțe supranaturale. Cum aveau să ajungă ele atunci la religione?

Caspari încearcă să umple acest gol, susținând că la început nici omul nu s'a gândit la puterile naturii, ci că trăia mărginit numai în lumea imediată a sensurilor sale. Aceasta însă n'o poate dovedi, și dacă l-am crede, fără s'o dovedească, atunci îi facem imposibilă orice explicație a originii religiunii, căci dacă ființa religiunii constă în sentimentul de dependență față de puterile naturii, considerate ca supranaturale și omul n'a dat acestora nicio atenție, cum s'a născut religionea?

De altfel Caspari recunoaște singur superioritatea omului față de animal, afirmând că omul primitiv a avut

față de animal prerogativa, că între sentimentul iubirii de sine și de aproapele domnia un însemnat echilibru. Cu aceasta însă el face o săritură dela animal la om, stabilește între amândouă o diferență, care nu armonizează cu teoria naturalistă, despre origina animalică a omului.

Dar și cu acest început făcut, el nu poate explica mai departe dezvoltarea religiunii, pentru că în sentimentele sociale, observate și la animale, nu e, după însăși afirmațiunea lui Caspari, nimic religios. Așa dar ipoteza naturalistă nu poate explica ceea ce și propune.

§ 2. Ipoteza fricii.

1. A doua ipoteză naturalistă mai însemnată este aceea, care pune origina religiunii în frică. În vechime *Epicur*, la Greci, *Petroniu* și *Lucretiu*, la Romani, au susținut aceasta. Dela Petroniu avem celebrele cuvinte păstrate de Lucretiu: „*Primos in orbe Deos timor fecit*“, dela care avem și următoarele versuri:

„Unde etiam nunc et mortalibus insitus horror,
Qui delubra deorum nova toto suscitavit orbi“.

Aceeași idee o exprimă și literatul francez *Crebillon*, în opera sa *Xerxes*, prin aceste cuvinte:

„Un coeur comme le mien est au dessus des lois;
La crainte fit les Dieux, l'audace a fait les rois“.

În secolul XVIII, filosoful englez David Hume (1778) reia această ipoteză și se silește să argumenteze că nu idei sau sentimente înalte, curate, au condus la religie, ci năzuința interesată a omului după satisfacerea instincțelor sale și teama că fără recunoașterea și adorarea unor ființe superioare, în stare de a-i satisface această năzuință, toate eforturile făcute de el, ar rămâne zadarnice.

Acelaș lucru l-au făcut și enciclopediștii francezi în tendința lor de a răsturna religiunea pozitivă, iar în

veacul trecut *Schopenhauer, Strauss, Büchner*, fără a mai aminti pe alții, au fost campioni acestei idei.

„Nevoia, zice *Schopenhauer*, teama și nădejdea conduc pe om la plăsmuirea de ființe personale, cărora să se poată ruga. Dacă zeii sunt la început mai mulți, cu timpul se reduc la unul, din cauza trebuinții de a pune consecință, ordine și unitate în cunoștințe. Esențialul este impulsul omului îngrozit, de-a cădea cu fața la pământ și a implora ajutor. Pentru ca inima să simtă ușurarea ce dă rugăciunea și mângâierea ce decurge din nădejde, mintea trebuie să-i inventeze un Dumnezeu, nu însă contrariul, pentru că adică mintea sa a ajuns în mod logic la ideea de Dumnezeu, de aceea se roagă“.

2. Insuficiența acestei ipoteze se vede dela distanță, ca și a celei precedente. Este netăgăduit că teama de evenimentele naturale, înfiorătoare, poate deștepta în sufletul omului religiozitatea. Să ne amintim numai de cazul lui Luther, care-și părăsește viața sburdalnică și plină de plăceri, pe care o ducea ca student, pentru că un prieten al său a fost lovit de trăsnet la vânătoare.

Nenorocirile în genere au efectul de a apropia pe om de Dumnezeu, de a-i îndrepta gândurile către El și către împlinirea poruncilor Lui. Dovadă clasică sunt poporul Israil pe vremea judecătorilor și poporul românesc în timpul năvălirilor barbare și al dominațiunii turcești.

„*Nevoia te învață să te rogi*“, zice un proverb german. Dar teama, nevoia, nenorocirea, pot în adevăr să deștepte în om religiozitatea, când ea este deja în suflet, când e numai amorțită, adormită, însă ca să conducă pe om și mai ales să fi condus pe primul om sau pe primii oameni la ideea de Dumnezeu și deci la religie, nu se poate.

Chiar dacă omul ar fi avut deja ideea de Dumnezeu, totuși teama singură nu l'ar fi putut determina să se pună în acel raport față de divinitate, care poartă numele de religie. Unei persoane care-ți inspiră numai teamă, în a cărei inimă știi că n'are loc decât răutatea, nu îndrăznești să te adresezi. Trebuie să ai cel puțin o mică rază de speranță, că acea ființă va fi bună, indu-

rătoare, că-ți va asculta răgăciunea, ca să poți să-ți iei îndrăsneala de a te adresa ei. Trebuie dar și alte sentimente pe lângă cel de frică, ca să poți explica pe cale naturală raportul omului cu divinitatea fără ca prin ele să poți explica vreodată însăși conceperea noțiunii de divinitate.

Dacă religiunea și-ar avea origina în frică, atunci ar trebui să observăm că omul are religiune numai în momentul de frică, de spaimă, dar nu totdeauna. Ar trebui să vedem pe omul sălbatic adorând numai lucrurile și fenomenele înfiorătoare din natură, iar nu obiecte indiferente, ca o piatră, scoică, un baston, un animal puțin fioros, etc., după cum întâlnim în fetișismul popoarelor sălbatice.

3. Mai e apoi ceva cu totul greșit în această ipoteză: afirmațiunea tacită, că omul primitiv și sălbaticii sunt foarte fricoși, că afectul fricei domină întreaga lor viață, căci altfel ar trebui să se pună pe seama altui afect sau ordini de idei nașterea religiunii. Antropologii și cei care au avut prilejul să trăiască în atingere cu sălbaticii și să-i cunoască, ne spun însă contrariul.

„Nepăsarea în toate situațiunile vieții — zice *Sir John Lubbock* — este una din trăsăturile cele mai izbitoare și cele mai generoase ale caracterului indian. A se face stăpâni pe muschii lor, așa ca să nu manifeste nici o emoțiune, pare să fie deprinderea lor supremă și se observă mai cu seamă, în ocaziunile publice. Nici temerea nici bucuria nu trebuie să turbure seninătatea sufletului lor. Chiar între rude rar se abandonează la manifestări calde de dragoste. Mândria și stoicismul războinicului se împotrivesc la aceasta. Mândria soției, făptură creată să sufere totul, se opune deasemeni“, („Omul preistoric“, vol. II, traducere românească, pag. 243).

Intemeiat pe asemenea constatări, apologetul german *Bettex*, scrie relativ de această chestiune: „Sălbaticii și oamenii primitivi, exceptând numai unele triburi degenerare, stau individual față de natură cu mult mai mult curaj și independență decât moleșitul și lașul om civilizată azi. După cum Biblia ne descrie pe un Cain și La-

mech și pe oamenii dinainte de potop ca plini de îndârjire sălbatică, tot astfel și cele mai vechi poeme ale omenirii, ca d. p. ale barzilor celtici, Saga islandeză, cântecul Niebelungilor și al lui Gudrun, ori legenda lui Fritjof, precum și Iliada și Odiseia, în scurt toate vechile poeme, cuprind nespusă dragoste de viață și de natură, curaj sălbatic și neînfrânt, plăcere de a lupta chiar și împotriva elementelor, curaj în fața morții și drag de viață, cu atât humor miezos, sănătos, câteodată dureros, de cele mai multe ori vesel, încât noi, oamenii moderni, fricoși și prevenitori, robi învățați de cabinet, oameni de birou și de salon, suntem cu totul mici față de acești viteji, față de acel rege Ragnar Lodbrog, care, în turnul cu șerpi, compune un imn mândru și moare cântând în chinuri grozave; în fața acelor Wikingeri, cari strigă de bucurie în mijlocul iernii, al grozăviilor oceanului și viscolului polar și mai bucuros mor decât să lase lopata din mână; în fața acelor bătrâni războinici, cari, ca regele King, cu surâsul pe buze își spintecă pieptul, pentru a scăpa de rug și a se arăta demni de Wathala și Walküre“, (Natur und Gesetz).

Istoria chiar, care vorbește numai despre popoarele cu un trecut oarecare, de acelea care au ajuns la un oarecare grad de civilizațiune, ne arată că întotdeauna popoarele sălbatice au fost mai puțin fricoase.

Răspunsul dat de *Sciți* trimișilor lui Alexandru cel Mare, ilustrează aceasta pe deplin: „Noi nu ne temem decât de cer, să nu cadă peste noi și de pământ să nu se scufunde cu noi“.

Marele medic grec, *Hippocrates*, a cunoscut acest adevăr, căci el a zis: „Pentru cel care trăește potrivit naturii, nu-i nimic înfricoșător“, și omul primitiv, ca și sălbaticii, trăește nu numai în mijlocul naturii, ci și conform naturii. Teamă este un sentiment cu totul independent de religiune. Ea se poate în adevăr asocia cu religiunea. Deși în natură sunt destule evenimente, care pot îngrozi pe om, dar ele singure n'au putut mișca și impresiona pe om, așa de mult, ca să dea naștere religiunii.

Dacă omul primitiv seamănă cu copilul, atunci și impresiunile lui au trebuit să aibă acelaș caracter mixt pe care-l au ele la copil. Copilul e fricos, dar și încrezător în acelaș timp. Cum dar pe omul primitiv l-ar fi influențat în chip exclusiv numai o categorie de fenomene din natură, cele înfricoșătoare, pentru ca numai lor să-și datorească religiunea origina sa? Dacă frica ar fi origina religiunii, atunci religiunea ar fi trebuit să dispară pe măsură ce omenirea s'a civilizat. Cei mai religioși oameni, martiri, ar trebui să fie cei mai fricoși. Frica religioasă e apoi de altă natură decât este frica fizică. Cea dintâi e edificatoare, înălțătoare, e un afect stenic, care adică sporește puterile omului, pe când cea de a doua face pe om să-și piardă cumpătul, să n'aibă încredere în puterile lui, e un afect astenic.

E. IPOTEZELE RAȚIONALISTE

Ipotezele numite raționaliste, susțin că religiunea e o invențiune conștientă a minții omenesti. Sunt mai multe ipoteze raționaliste și anume:

§ 1. Ipoteza raționalismului istorico-pragmatic.

1. Aceasta explică origina religiunii în două feluri: ca invențiune a preoților și ca invențiune a oamenilor de stat. După prima afirmațiune, religiunea ar fi luat naștere în chipul următor: Preoții au căutat să speculeze neștiința mulțimii și să-și asigure dominațiunea asupra tuturor claselor sociale. În acest scop, ei au profitat de cunoștințele ce aveau despre lucruri și întâmplări din natură, care erau necunoscute restului muritorilor. Toate lucrurile și întâmplările extraordinare din natură și mai ales pe cele îngrozitoare, ca unele ce puteau să inspire mai multă frică celor ce nu cunoșteau adevăratele lor cauze, ei le-au atribuit unor ființe plăsmuite de fantazia lor, dar fără urmă de realitate. Când oamenii au luat drept bune aceste minciuni, atunci preoții

au încercat să facă să se creadă, că ei stau în legătură cu acele ființe nevăzute și puternice, le cunosc mai dinainte planurile și intențiunile și pot interveni, ca să fie favorabile muritorilor care recurg la intervenția lor, a preoților.

Astfel s'a născut religiunea, care a luat în urmă diferite forme, după timp și împrejurări. Pentru susținerea acestei afirmațiuni se invoacă istoria, care ne arată că toate popoarele vechi au fost guvernate mai întâi de preoți și numai mai târziu a fost înlăturată domnia lor și înlocuită cu a regilor ostași.

2. E netăgăduit lucru, că istoria vorbește de dinastii de preoți la începutul ființării multor state din vechime, ca d. p. al Egiptenilor, Asiro-Babilonienilor Fenicienilor Galilor, ș. a. În istoria multor popoare preoții au jucat iarăși un rol foarte însemnat. Așa, d. p., în istoria Romanilor și a neamurilor germanice în vechime, precum și în istoria tuturor popoarelor din apusul Europei în timpul evului mediu. Acelaș rol precumpănitor îl au și astăzi preoții la triburile sălbatice, mai ales la cele din Asia nordică și din Australia, și nu greșim dacă afirmăm aceasta și despre popoarele din apusul Europei la care domnește catolicismul, precum în Spania până de curând în Franța, în Germania sudică, în Belgia, în Elveția și în Italia. E apoi foarte adevărat și istoria ne arată și aceasta, că la diferite popoare, atât păgâne cât și creștine, ei au abuzat uneori de influența ce au avut asupra credincioșilor și nu numai că au impus tuturor vederile lor și au oprit cu forța orice cugetare independentă, ci au căutat să acapareze și întreaga putere de stat, erijându-se în suverani lumesti.

Dar dela aceste fapte, necontestate de nimeni, și până la a fi inventat preoții religiunea, e o distanță incomensurabilă. Legătura logică dintre premisă și concluziune lipsește cu totul în acest raționament, care, dacă a putut fi formulat, se datorește nu minții limpezi, judecății nepărtinitoare, ci numai urii pătimase ce au avut împotriva religiunii mulți oameni în decursul timpurilor, căci preoții nu sunt altceva decât oameni puși în serviciul

religiunii. Trebuie deci, să fi existat mai întâi religiunea, pentru ca preoții să poată sta în serviciile ei și să influențeze prin ea asupra altora.

„Dacă preoții au inventat religiunea,—întrebăm cu *Aug. Sabatier* — atunci pe preoți cine i-a inventat?“. Istoria ne arată că religiunea a existat într'adevăr înainte de preoți, pentru că multe popoare — și după Sfânta Scriptură — întreaga omenire primitivă n'a avut preoți vreme îndelungată, ci toate serviciile religioase erau împlinite de căpetenia tribului sau a familiei, cum se face și azi la multe popoare sălbatice.

Dacă preoții, ca unii ce aveau însărcinarea specială, la toate popoarele, de a se ocupa cu cele ce privesc religiunea, au înrăurit mult asupra dezvoltării religiunii într'o direcție sau alta, dacă au făcut câteodată să se dea uitării divinități vechi și au pus în locul lor altele nouă, dacă au abuzat de puterea lor spirituală, spre a trage foloase materiale, aceasta nu însemnează nicidecum că ei au inventat noțiunea de divinitate.

Astăzi ipoteza aceasta nici nu mai poate avea crezământ și să fie susținută, decât de cei ce nu posedă nici cele mai elementare cunoștințe de logică și de istoria omenirii.

3. În a doua formă, ipoteza raționalismului istorico-pragmatic susține că religiunea e inventată de oamenii de stat. Firea omenească este egoistă, rebelă, nesupusă. Instinctele, poftele, înclinările rele ale celor mai mulți indivizi nu pot fi înlănțuite, moderate decât cu forța. Traiul în comun, viața în societate, cere aceasta cu imperiozitate. Altfel elementele neastâmpărate, nestăpânite, turbulente, ar primejdui existența și trăinicia diferitelor forme ale vieții sociale. În acest scop se fac legi, se iau măsuri și dispozițiuni, pentru a îngădi și împedeca acțiunea elementelor turburătoare, prea expansive, a celor ce cred că lor li-e iertat orice. Așa se asigură până la un punct ordinea și pacea în societate. Experiența a arătat însă și continuă să arate, că numai teama de pedeapsă, la care se expun cei care calcă legea, sau o măsură de ordine, nu e de ajuns pentru conservarea or-

dinei sociale. Pentru aceasta trebuie sau o conștiință luminată, din care să izvorască convingerea tare și nestrămutată că legile trebuie observate de toți cu cea mai mare sfințenie, căci fără împlinirea lor nu poate fi ordine, progres, bună stare, etc., sau convingerea iarăși tare și nestrămutată, că legile sunt expresiunea voinții unee sau mai multor ființe superioare omului, care pedesc cu asprime, fie în viața aceasta, fie într'o viață viitoare, pe cei ce calcă, chiar în ascuns, legile și răsplătesc cu bunuri de tot felul pe cei ce le împlinesc.

La acest al doilea mijloc de a da legilor o sancțiune supraomenească și a le asigura astfel eficacitatea au recurs, după ipoteza raționalismului pragmatic, în vremuri immemoriale, vreun legislator sau suveran, ori om de stat și în felul acesta s'a născut religiunea.

Punctul de sprijin se găsește în procedarea lui *Hammurabi*, a lui *Licurg* și a lui *Numa Pompiliu*, care au atribuit Dumnezeirii legile, pe care cel dintâi le-a dat Asirienilor, cel de al doilea Spartanilor, iar cel de al treilea Romanilor. În timpul modern, deștii englezi și enciclopediștii francezi, au susținut mult această ipoteză. În zilele noastre a fost admisă de marele filosof *H. Spencer*, și după el a luat-o mulți din dușmanii religiunii. Dar ipoteza e cu mult mai veche, căci o găsim și la vechii Greci. Deja sofistul *Critias*, unul din cei 30 de tirani (402 a. Chr.) învață — după cele ce ne relatează Platon — că religiunea trebuie să fi fost inventată de vreun înțelept bărbat de stat, ca antidot față de impulsurile ascunse ale mulțimii de a nu se supune ordinii sociale. Ideia de o ființă cu puteri supra-omenești, a cărei locuință a fost pusă în ceruri, de unde vine furtuna îngrozitoare, ființă, care vede și știe toate faptele oamenilor, e cea mai ingenioasă invențiune pentru constrângerea la îndeplinirea datoriilor sociale ale acelor cari nu înțeleg înaltul scop al societății.

Ceva mai încoace, pe la anul 300 a Chr., *Evhemeros*, un Sicilian din școala filosofilor cirenaici, luă parte după însărcinarea regelui Macedoniei, *Cassandru*, la o expedițiune maritimă, în care făcu înconjurul Arabiei. În

scrierea sa intitulată: „*Ἱερὰ ἀναγραφὴ*“ (inscripțiune sfântă) — păstrată numai fragmentar în traducerea latină făcută pe Ennius — Evhemeros susține că a dat în insula Panchea, din oceanul indian (insulă care nu există), peste o coloană de aur ridicată în cinstea lui Zeus Trifilios. Pe această coloană s'ar fi aflat scrisă, cum dealtfel erau însemnări istorice prin toate templele, genealogia zeilor începând cu Uranos. Preoții templului ar fi spus lui Evhemeros, că acea coloană era ridicată de cei dintâi regi ai insulei și că cuprinde genealogia lor.

Cu nespusă mirare constată Evhemeros, că sub numele acestor regi se ascundeau zeii adorați de Greci. Astfel *Uranos* era un rege bun, blând, care se îndeletnicia cu astrologia, din care cauză fu mai târziu confundat cu cerul. El fusese căsătorit cu o femeie anume Hestia, cu care avu patru copii: Pan, Kronos, Rea și Demetra. Următorul său pe tron fu *Kronos*, se căsători cu *Rea* și avu trei copii: Zeus, Poseidon și Hera. *Zeus* urmă pe tron după tatăl său și avu trei soții: pe Hera, pe Demetra și pe Tetis. Hera născu pe Kureți, Demetra pe Persefona și Tetis pe Atena. Tatăl Zeus străbătu de cinci ori lumea ca cuceritor, dimpreună cu olimpicii săi tovarăși, și îngădui să fie adorat ca zeu, pentru a-și întări mai bine stăpânirea asupra popoarelor cucerite. Mai târziu, el se retrase în insula Panchea, ridică acolo bunicului său Uranos și sieși, un templu, acel peste care pretindea că a dat Evhemeros și în care zicea, că a găsit inscripțiunea. În cele din urmă Zeus se întoarse în Creta, unde muri și fu înmormântat la Knossos.

Din toate acestea rezultă — zice Evhemeros — că zeii nu sunt decât oameni îndumnezeiți. În unele cazuri, recunoașterea de merite reale, într'alte simpla ambițiune și îngâmfare, sprijinite de întâmplare, de calcul politic și de ignoranța gloatelor, au dat ocaziune la înălțarea unor persoane distinse, mai presus de marginile respectului datorit muritorilor, la investirea lor cu attribute imposibile pentru oameni, la treapta de divinități. Binefăcătorii au fost apoteozați din recunoștință, din mulțumire față de ei, iar cei puternici pentru puterea lor, care

se credea supraomenească și care putea fi întrebuințată împotriva celor ce nu le dau respect ca unor zei.

Astfel, afară de zeii mai sus amintiți, au mai fost apoteozați: *Saturn*, care era un antropofag, *Venus*, o curtezană, *Hera*, o tânără galantă dela curtea lui Zeus, etc.

4. Plăsmuirile lui Evhemeros au fost luate de mulți ca adevărate. Astfel istoriograful *Diodor Sicilianul*, citează spusele lui ca fapte istorice. *Filo din Biblos* construiește o întreagă teogonie evhemeristă, sprijinindu-se pe Sancuniaton. *Pliniu* afirmă — cum ne raportează *Augustin* — că zeii au fost cândva oameni și că au fost îndumnezeiți pentru meritele lor. *Plutarch*, deși contrar evhemerismului, a fost totuși influențat de el în explicațiunea ce dă emblemelor heraldice, pe care le purtau eroii egipteni pe coifuri. Chiar scriitorii bisericești ca: *Meliton de Sardes*, *Clement Alexandrinul*, *Lactanțiu*, *Augustin* ș. a., admiteau ipoteza evhemeristă, privitoare la originea zeilor, pentru că le venea mai ușor să combată pe păgâni, imputându-le că zeii lor sunt numai „oameni nemuritori“, adică o clasă privilegiată a „zeilor muritori“, după cum a numit *Heraclit din Abdera* pe oameni.

Cultul care se da imperatorilor romani, regilor egipteni, împăraților Chinei, încă fiind în viață, divinizarea unora din ei după moarte, numărarea printre zei a eroilor din mitologia greacă, ca de pildă: *Castor*, *Polux*, *Hercule* ș. a., sunt fapte care veneau în sprijinul acestei ipoteze și pe care se întemeiau susținătorii ei.

Exemple de apoteozare găsim apoi și în altă parte și mai târziu. Astfel, Budiștii au divinizat pe Buda, care nu admitea măcar ideea de Dumnezeu și școala Aiti-Hasica, o direcțiune raționalistă a brahmanismului, a îndumnezeit pe cei mai renumiți Brahmani; iar în Japonia există un cult al dinastiei Șogun.

Șogunii erau un fel de majordomi ai palatului imperial japonez. Unul din ei se făcu săpân cu forța pe putere, se proclamă împărat și ceru să fie adorat ca zeu (sec. XVII-lea al erei creștine). Cultul Șogunilor există și azi. Acestea toate însă nu dovedesc nimic în favoarea evhemerismului.

5. Raționalismul istorico-pragmatic a fost combătut chiar din vechime. Afirmațiunile lui Critias, ca și ale tuturor Sofiștilor, au fost combătute cu succes și răsturnate de *Socrat*, care învață că divinitatea e una și necreată și că ea se descopere inimii oamenilor, iar religiunea se bazează pe raportul faptic către Dumnezeuirea reală.

Evhemeris fu combătut în susținerile sale de istoricii: *Eratostenes* și *Callimachos*, cu 250 a. Cr. Aceștia calificau evhemerismul de „ateism deghizat“; iar *Sextus Empiricus*, formulă întrebarea înainte căreia raționalității tuturor timpurilor vor rămâne fără răspuns: „Πῶς ἐννοιοῦν ἔλαβον θεῶν, εἰς οὓς αὐτοὺς ἐνέταξαν“ = De unde au luat noțiunea de zei, cei cari s'au socotit pe sine între zei?

Dintre Romani, *Ennius*, *Varo* și *Cicero* au combătut evhemerismul, ca periculos existenței statului și ordinii sociale. „Dacă ipoteza lui Evhemeros este adevărată, — zice Cicero — atunci religiunea este nimicită, pentru că zeii, ca oameni divinizați (Hercules, Castor) mor și ei, și sunt îngropați“.

Mai departe, raționalismul pragmatic și în special evhemerismul, se face vinovat de o interpretare arbitrară și grosolană a mitologiei, din care își extrage materialul pe care întemeiază susținerile sale.

Studiind mitologia, găsim că trăsătura ei caracteristică constă în apropierea zeilor din ce în ce mai mult de oameni, în antropomorfizarea, am putea zice, în democratizarea lor. Apoteozarea muritorilor este numai un fenomen cu totul rar și fără o deosebită însemnătate în mitologie. Aproape nu e zeu sau zeiță de care să nu se spună, că a luat cândva chip omenesc, pentru un timp mai îndelungat, sau că s'a întrupat pentru vre o aventură printre oameni. Apoi toți acei oameni care au fost divinizați, n'au fost simpli oameni, ci ființe, care după tată sau mamă erau de origină zeiască, *dioscuri*, și apoteozarea lor nu era preamărirea dată părții omenesti, ci reîntoarcerea la divinul lor tată sau divina lor mamă, înălțarea la ei, sau răpirea lor de către ei, după ce prin multe și mari fapte plățiseră, în viața lor pământească, tributul cărnii.

Oamenii, care au excelat în vreun fel oarecare, sau care au vrut cu orice preț să se ridice mai presus de mulțimea muritorilor de rând, n'au putut fi puși în numărul zeilor, adică să fie divinizați, sau apoteozați, cum susține evhemerismul, fără noțiunea de divinitate. Numai pentru că atât vulgul, cât și cei ce voiau a apoteoza pe cineva sau a se apoteoza pe sine înșiși admiteau zei și credeau în ei, numai pentru aceasta și prin acest mijloc s'au putut număra printre ei.

Mai mult chiar: pentru a se putea ajunge acolo, trebuia să se dovedească în vreun fel, că muritorul candidat la nemurirea și fericirea vreunui Olimp, nu e simplu muritor, ci că e de origine zeiască, fie după mamă, fie după tată. Așa în mitologia greacă, cea mai bogată și poetică mitologie, Hercules era fiul lui Zevs, tatăl tuturor zeilor și al Alcemei, soția lui Amfitrion, regele Tebei; Tezeu era fiul lui Poseidon și al Aitrei, fiica regelui Pitheus și soția lui Egeus; Achile fiul muzei Tetis și al voinicului Peleus; Eneas fiul zeiței Afrodita și al păstorului Anchise s. m. d. p. Sfântul apostol Pavel, în cuvântarea din Areopag, face aluziune la această credință a Grecilor, că oamenii sunt de origine zeiască. Chinezii cred și azi că împăratul lor e fiul cerului și lamaistii zic că Lama este încarnațiunea lui Budha.

Mitologia spune dar contrariul de ceea ce susține raționalismul istorico-pragmatic. (Despre mituri și raportul lor cu religiunea, vezi Baron Descamps: „Le Génie des Religions“, p. 26 — 279.

Aceasta în ceea ce privește raționalismul istorico-pragmatic în forma cum îl prezintă Evhemeros.

În forma lui generală, că adică religiunea este invenția oamenilor de stat, el se izbește de greutăți și mai mari.

El pleacă dela constatarea foarte adevărată, că între religiune și stat este, în timpurile și stările normale, o strânsă legătură și că religiunea are totdeauna în asemenea împrejurări o înrăurire capitală asupra nașterii și ființării statelor în bune condițiuni.

Aceasta e atât de adevărat, că nu poate exista stat și ordine socială fără religiune „...În lumea largă“, zice

Plutarch, veți găsi cetăți fără întărituri, fără știință, fără ocârmuitori. Veți găsi oameni fără locuințe stabile, care nu știu să întrebuințeze monedele și n'au ideie de artă, dar nu veți da de nici o societate omenească fără credință în Dumnezeu, de nici un oraș, în care să nu fie sanctuar, în care să nu se aducă nici un fel de rugăciune, jertfe, etc.

„Dacă n'ar exista pietatea către zei, zice *Cicero*, nu știu de ar mai avea oamenii încredere unul într'altul, de ar putea exista vre-o societate omenească, de ar putea exista chiar ideia de dreptate, care e temelia oricărei societăți omenești“.

- Când influența religiunii asupra spiritelor se slăbește, anarhia și pieirea bat la ușă. Dacă este evident că religiunea are un rol atât de mare în viața socială, e cu totul greșit a deduce de aci, că ea este inventată de oamenii de stat și de legiuitori, cu un cuvânt, de căpeteniile sau de conducătorii diferitelor forme de organizațiune socială, precum: trib, stat, popor, etc., căci pentru ca ei să se fi folosit de religiune, ca să silească pe supușii lor să respecte ordinea și legile, ar fi trebuit să știe că teama de zei face într'adevăr pe oameni să respecte legile și ordinea socială. Fără aceste idei premergătoare, căpeteniile n'ar fi putut susține, că ei au primit dela zei legile sau că guvernează în numele lor și n'ar fi încercat numai la voia întâmplării să aducă la ascultare pe supușii lor prin acest mijloc, iar aceștia n'ar fi crezut spusele căpeteniilor lor și nu s'ar fi supus legilor.

Partizanii acestei ipoteze se servesc dar de religiune spre a explica începutul religiunii. Istoria ne arată apoi că faptele pozitive, pe care se întemeiază susținătorii raționalismului istorico-pragmatic, ca d. p.: cazul cu Hamurabi, Licurg, Solon, Numa Pompiliu și a., care au atribuit Dumnezeirii legile date de ei, sunt târzii de tot și că poporul căruia ei s'au adresat, avea deja de demult religiune. Prin urmare, exemplele acestea nu pot servi deloc cauza pentru care se invoacă.

Tot istoria ne arată, că religiunea este cu mult mai veche decât viața de stat sau organizațiunea politică a

popoarelor, căci nu numai în trecut aproape fiecare din popoarele care au atins un grad oarecare de civilizațiune, au dus vreme mai mult sau mai puțin îndelungată viața sălbatică sau nomadă și au avut în tot acest timp religiune, dar și în timpul de față sunt atâtea hoarde omenești fără organizațiune politică și totuși au o religiune.

Mai mult chiar: religiunea nu numai că întreține ordinea socială, ci chiar ea prezidează la urzirea ei, ajută în foarte mare măsură la închegarea organismelor sociale. Ca atare, ea nu poate fi inventată, după ce s'au constituit deja societăți omenești, spre a le menține, ci premerge acestora. (Vezi în deosebi, Fustel de Coulanges „La Cité antique” și E. Durkheim, „Les Formes élémentaires de la vie religieuse”).

În sfârșit, dacă religiunea ar fi o invențiune izvorită din șiretenia omenească și motivată de nevoia păstrării ordinii sociale, sau a prerogativelor clasei preoțești, cu alte cuvinte, dacă ar fi o minciună, atunci ar trebui să presupunem că peste tot unde o întâlnim, ea n'a putut avea altă cauză generatoare decât intențiunea de a înșela, de a minți pe oameni, pentru a-i putea domina. E însă posibil de admis, ca prin mintea tuturor căpeteniilor triburilor și a popoarelor să fi trecut acelaș gând șiret, ca toți să fi găsit același mijloc, pentru a ajunge la acelaș scop? Chiar dacă am presupune o înțelegere generală între toate căpeteniile — ceace ar fi fost imposibil de realizat — tot nu ne-am putea explica universalitatea religiunii în timp și în spațiu, pentrucă ar fi fost de ajuns ca un singur om, într'un timp și loc dat, să fi descoperit minciuna și religiunea ar fi trebuit necesarmente să înceteze, căci numai adevărul e veșnic, netrecător, pe când minciuna are durată vremelnică.

§ 2. Ipoteza raționalismului naturalistic sau fizical.

1. După această ipoteză, religiunea și ideile mitologice, care le stau la bază, sunt rezultatul tendinții de a interpreta fenomenele naturii în mod rațional. Ca și evhermerismul, raționalismul fizical e combinațiune rațională

și fantastică totdeodată, însă nu de fapte istorice, ci de fapte din sfera științelor naturale.

Cele dintâi urme de raționalism fizical le găsim la sofiști. Astfel, *Prodicos din Kos* (sec. V a. Chr.), învăța că: „În timpurile vechi soarele, luna, râurile, izvoarele și toate cele ce erau de vreun folos omului în viață au fost privite ca zei, din cauza folosului lor. În acest fel au socotit Egiptenii Nilul ca zeu și tot astfel Grecii au dat pâinii numele de „Demetra“, vinului de „Dionysos“, focului de „Hefaistos“, etc.

Alți filosofi vechi găseau în numele zeilor, numiri figurate ale elementelor naturii. Astfel, *Empedocle* spune că Zevs e cerul fulgerând, Hefaistos focul, Hera aerul, Afrodita atracțiunea și repulsiunea, etc. *Democrit* numește aburii sau vaporii de apă, care se ridică din mare, ambrozie cu care se nutrește Foebus (soarele), etc.

Stoicii au dezvoltat mai departe această teorie. Și ei au interpretat natura și fenomenele ei, și prin urmare și religiunea, în chip raționalist, dar baza lor era alta. Ei plecau anume dela ideia de Dumnezeu, pe care-l înțelegeau în chip panteistic, ca suflet al lumii. Puterile naturii erau — după ei — funcțiuni ale sufletului lumii, ale lui Dumnezeu, și fiecare din ele purta un nume de zeu. Astfel, Zevs nu era altceva decât cerul, Apollo și Artemis erau soarele și luna, Persefone vegetațiunea, Kronos și Rhea, timpul și materia chaotică, din care au rezultat elementele, ca: Poseidon (apa), Hera (aerul), Hefaistos (focul). Tot ce mitologia spunea despre zei era deosemeni interpretat raționalistic. Astfel schiopătarea lui Hefaistos însemna că focul are nevoie de cârji, adică de lemne, spre a se întreține; căderea lui Hefaistos din Olimp însemna că oamenii au cunoscut focul întâiaș dată din trăsnet, etc...

Personificarea puterilor naturii și adorarea lor s'a făcut, — ziceau Stoicii — intenționat, de poeții vechi și de preoți, care căutau să îmbrace în aceste personificațiuni mitice și ca atare lipsite de realitate, adevăruri înalte despre lume și despre lucrurile și fenomenele din ea. Cu ajutorul înțelesului ascuns, pe care-l dau acestor adevăruri, sau

al alegoriilor, în care le îmbrăcau, ei ținteau să facă mai lesne de înțeles ceea ce era greu de înțeles și să ferească de profanare, din partea mulțimii inculte, adevărurile înalte, adevărata știință despre lume. Totodată ei mai urmăreau cu aceasta și un scop moral, acela de a deștepta în sufletul celor incuți interesul pentru valoarea morală a adevărilor exprimate în formă alegorică. Următori acestor principii, Stoicii căutau să găsească și să arate — în fiecare mit — un adevăr relativ la lumea fizică și o aplicațiune a lui la viața morală. Aceasta face ca interpretarea mitologică să aibă la ei caracterul fizico-moral.

Miturile sunt dar sedimentul celor mai vechi concepțiuni filosofice asupra problemelor cosmogonice și metafizice și a corelatelor lor morale. *Omer* și *Esiod*, departe de a fi niște atei, cum au fost invinuiți, pentru că fac genealogia zeilor și descriu scene și aventuri din viața lor, sunt dimpotrivă excelenți pedagogi și mari binefăcători ai omenirii, de oarece prin povestirile lor mitice, pline de farmec și de frumusețe, au influențat asupra mulțimii oamenilor de rând, instruind-o și moralizând-o.

Vederile Stoicilor au fost admise și susținute și de renumitul filosof religios al Iudeilor, *Filon* din Alexandria, cum și de *Aristotel* și de Neoplatonicii păgâni și creștini. Aceștia din urmă modifică raționalismul stoic, transportând centrul de greutate din rațiune, din intențiunea conștientă, într'o presimțire vagă, nedefinită, semiconștientă, prin care vine la expresiune inspirațiunea sau revelațiunea dumnezeiască nemijlocită.

Forma mitică, în care *Omer* îmbracă adevăruri profunde, nu este, după Neoplatonici, produsul intenționat, conștient, al minții lui, ci manifestarea genială a unei mistice inspirațiuni dumnezești.

Filosofia religioasă a vechilor Indieni oferă asemenea câteva paralele cu raționalismul fizical al Stoicilor.

2. Din expunerea raționalismului fizical se poate ușor vedea, că el este în multe privințe premergătorul naturismului și că prin urmare are aceleași insuficiențe

ca și el. Astfel, afirmațiunea Sofiștilor, în frunte cu Prodicos, se apropie foarte mult de ceea ce susține Reville.

Ceea ce poate aduce folos omului, n'a putut impresiona pe oameni atât de mult încât să-l divinizeze, nici chiar după mult înconjur, cum susține naturismul, cu atât mai puțin deodată, cum lasă a se înțelege raționalismul fizical. Nu s'a putut aceasta, pentru că fenomenele și puterile naturale folositoare omului nu sunt cele care-l impresionează mai mult, spre a-i smulge admirațiunea și a-l face să le îndumnezeiască cu timpul, și nu sunt aceasta, pentru că ele formează, în marea lor majoritate, normalul, obișnuitul în natură, care, după cum afirmă Guyau, nu impresionează niciodată în chip deosebit pe om.

Intr'adevăr, un viscol pustiitor impresionează mai mult pe om decât ploaia liniștită, care aduce numai bine, înlesnind vegetațiunea și purificând aerul. O cometă deșteaptă mai mult mirarea decât soarele, luna, stelele, care se văd în fiecare zi și noapte și care sunt folositoare omului. Tot astfel un cutremur de pământ și un vulcan impresionează mai mult decât pământul liniștit și decât un munte, oricât de frumos ar fi.

Afară de aceasta, se ridică întrebarea care s'a pus și la naturism: Cum ar putea să aibă durată infinită religiunea, dacă ea s'ar baza numai pe interes? Cum și întrebarea pusă raționalismului istorico-pragmatic: De unde au luat noțiunea de zei, cei care au îndumnezeit Nilul, ori pâinea, vinul, etc.?

La aceste întrebări nu pot răspunde cei care se întemeiază pe spusele lui Empedocles și Democrit, pentru a susține că religiunea își are origina în divinizarea puterilor și elementelor naturii.

Pentru a se face mai ușor înțeleși, aceștia au recurs la idei mistice și la nume de zei, pe care le-au împrumutat din religiunea connaționalilor și contimporanilor lor. Prin aceasta ei au contribuit involuntar la interpretarea raționalistică a religiunii și au dat prilej Sofiștilor să formuleze următorul raționament în contra religiunii: „Dacă zeii sunt personificațiuni ale fenomenelor naturii,

atunci ei n'au ființă aparte și nici o putere. Adorarea lor este pură superstițiune“. Filosofia are deci — după ei — chemarea de a lumina mintea oamenilor și a desrădăcina din mintea lor religiunea.

3. Stoicii au ca punct de plecare, în interpretarea miturilor și a originii religiunii, însăși ideea de Dumnezeu, înțeleasă — cum am văzut — în chip panteistic și pun între făuritorii miturilor, alături de poieți și pe preoți. Prin urmare, ei operează cu noțiuni religioase și ca atare susținerile lor nu merită să fie discutate. Afară de aceasta, Stoicii, ca și toți susținătorii acestei ipoteze, se fac vinovați de o interpretare greșită a mitologiei, din cauză că socotesc că limbajul ei figurat se datorește intențiunii sau reflexiunii, că el, ca și tot materialul mitic, a fost anume inventat de poieți și în genere de oamenii de știință din timpurile străvechi.

Aci stă greșala fundamentală a ipotezei.

Cercetătorii noi ai mitologiei ne spun, că puterile și fenomenelor naturii au fost personificate și observațiunile făcute asupra lor, îmbrăcate în haina limbajului figurat, nu în chip conștient, intenționat — cum susține ipoteza raționalismului fizical — ci, că poieții, preoții, oamenii învățați ai acelor vremuri îndepărtate n'au putut vorbi altfel, de vreme ce această formă de limbaj, cea figurată, cum și personificarea, însuflețirea și îndumnezeirea naturii, corespundeau în totul gradului de dezvoltare intelectuală, felului și puterii de judecată de care dispunea omul de atunci. Aceasta nu însemnează nici-decum că poieții, preoții și în genere oamenii de știință ai vremurilor vechi, cari și-au exprimat cunoștințele lor în forme mitice, au inventat religiunea, căci: dacă mitologia nu este un produs conștient, intenționat al minții omenești și dacă nu stă în legătură organică, de cauzalitate, cu religiunea, ci ambele au fost amestecate și confundate în decursul timpului, din cauza înțelegerii lor greșite, atunci e cu totul greșit a afirma, că religiunea își are origina în mitologie. Mitologia este un produs al fantaziei naive, copilărești a omului primitiv, produs rezultat adesea din amestecul ideilor religioase

cu observațiuni asupra naturii, observațiuni parte drepte, parte greșite sau rău înțelese. Religiunea dar nu izvoarăște din mitologie, ci din contră este în multe cazuri unul din factorii ei generatori. Ea a avut o bună parte la urzeala mitologiei, i-a împrumutat multe din ideile care i-au servit de bază.

§ 3. Ipoteza raționalismului psihologic.

1. După acesta, religiunea își are origina în obiectivațiunea sufletului omenesc. Zeii sunt plăsmuiri ale fantaziei, ale cărei motive sunt împrumutate din însuși sufletul omenesc.

După susținătorii acestei ipoteze, omul în dorința și străduința sa de a cunoaște totul, nu tinde atât de mult să explice firea înconjurătoare, cât să se înțeleagă pe sine. În lumea din afară, el caută cheia înțelegerii proprii sale ființe. În acest chip și scop, el transpune cugetările, simțirile, actele sale de voință, în natură, le proiectează în ea și în cele din urmă le personifică și antropomorfizează, socotindu-le ca însușiri ale ei.

Privite în imensa oglindă a naturii, atribuite fenomenelor fizice, însușirile sufletului omenesc câștigă în importanță, cresc în proporție, devin mai impunătoare și omul, sedus de măreția reflexului proprii sale ființe, se simte mândru că are ceva comun cu natura, că e înrudit cu ea, cu toate că în această lumină favorabilă lumea nu e decât produsul mentalității lui. Fenomenul e asemănător cu urmărirea unui ideal, care, ca și natura idealizată și însuflețită de om, nu e în cele mai multe cazuri, decât plăsmuirea proprii sale minți, îmbrăcată în haina realității ideale sau ipostaziată.

Superioritatea puterilor naturii, privită prin această prismă, față de puterile omului, îi inspiră acestuia respect. Respectul apoi, amestecat cu o mulțime de alte sentimente, ne dă cultul. Divinitățile sunt în acest caz în unul și acelaș timp, personificațiuni ale puterilor naturii și ale însușirilor sufletului omenesc și au foarte mare ase-

mănare cu omul, care le-a dat ființă. Această însușire a omului de a personifica tot în jurul său, o exprimă foarte frumos poetul german *Rückert* în următoarea rimă:

„Sich selbst nur sieht der Mensch im Spiegel der Natur
Und was er sie befragt, das wiederholt sie nur“.

Zeus și Apollo, Pallas-Athena și Demetra, Baal și As-tarte, Osiris și Isis, Pragiapati și Brahma și oricâte ar fi divinitățile diferitelor neamuri, nu sunt altceva decât puteri ale naturii, înfățișate sub forma omenească și în-zestrate cu însușiri alese.

Intocmai aceleași însușiri pe care le au oamenii, le au și zeii, cu singura deosebire că ei le au în proporții mult mai mari și e firesc să fie așa, pentru că puterile naturii sunt personificațiunea puterilor sufletesti ale omului, iar zeii sunt personificațiunea puterilor naturii.

De aceea, observarea lui *Xenofanes Eleatul* († 477 a. Cr.) reluată și răspândită de Voltaire, că „toate popoarele își reprezintă pe zei asemenea cu oamenii și le atribue forme potrivit caracterului lor etnic: Tracii, păr roșu, Etiopienii, piele neagră, etc... și că dacă și boii și asinii ar avea zei și i-ar reprezenta desigur, cu chipul lor“, e foarte ingenioasă și adevărată din punct de vedere psihologic.

Tot astfel și cuvintele lui *Feuerbach*: „Der Mensch hat Gott nach seinem Bilde geschaffen“, exprimă un adevăr psihologic, pe care-l redă mai bine *Rückert* în „Weisheit der Brahmanen“:

„Als wie der Mensch, so ist sein Gott, so ist sein Glaube:
Aus geistigem Aether bald, und bald aus Erdenstaube“

2. Raționalismul psihologic a fost susținut în vechime, dintre filosoffii mai însemnați, de *Epicur* și până la un punct chiar de *Plato*, în timpul modern de *David Hume*, iar la începutul secolului al XIX-lea de *Feuerbach*.

Cu toată ingeniozitatea sa, această ipoteză nu ne explică origina religiunii, pentru că putem admite foarte bine premisele ei, fără să-i admitem concluziunea. Putem admite că omul a căutat în natură cheia propriei

sale înțelegeri, dar nu putem admite că din excursiunea sa în domeniul naturii s'a ales cu ideea de divinitate și de religione.

De ce nu s'a îndumnezeit omul în acest caz pe sine însuși? căci aceasta era mai firesc, când el știa că însușirile spirituale ale naturii nu sunt reale, ci numai imaginare și că el singur posedă în realitate, asemenea însușiri. Dacă omul nu și-ar fi dat seama, că tot ce consideră el în natură viață sufletească și manifestări ale unei astfel de vieți sunt numai o oglindire a vieții sale sufletești, atunci divinizarea naturii s'ar înțelege mai ușor, dar ipoteza aceasta susține — ca și toate ipotezele raționaliste — că omul era conștient de ceea ce atribuia naturii, era conștient că ființele sale divine sunt fictive.

În acest caz ne întrebăm: Ce om se mai putea inclina în fața divinității? Cum mai putea lua naștere religionea? În scurtă vreme, omul convingându-se de irealitatea plăsmuirilor sale, ar fi trebuit să renunțe la orice religione. Iar că omul și-a reprezentat Dumnezeirea totdeauna sub forme omenesti, aceasta nu e un rău și nici ceva de disprețuit. Acesta însemnează numai, că el a dat Dumnezeirii cele mai înalte atribute, de a căror concepțiune au fost capabile mintea și fantazia sa. Și de vreme ce el nu cunoaște nimic în lumea văzută, care să fie mai presus de om, de aceea dă și lui Dumnezeu atribute omenesti. Numai târziu de tot ajunge la concepțiunea că Dumnezeu e spirit pur, dar și în acest caz nu-l desbracă de tot ce e omenesc (pentru că însăși ideea de spirit pur e formată după analogia spiritului omenesc), ci numai de ceea ce este josnic, rău în om.

3. *Concluziune generală.* — Ipotezele raționaliste, în genere, au fost în mare parte formulate sau de filosofii greci, sau de filologi clasici și s'au aplicat cu oarecare succes numai la religionea greacă și romană. Totuși, nici apoteozarea preoților și a regilor din vechime, care s'au ilustrat prin purtarea sau înțelepciunea lor, cum susține Evhemeros și evhemeristii; nici alte considerațiuni de stat, cum afirmă Critias; nici pecetea revelațiunii dumnezeiești aplicată religiunilor curat omenesti,

ca în legislațiunea lui Solon și Licurg ; nici interpretarea alegorică utilitară, rațională sau psihologică a naturii și fenomenelor ei ; nici una din ele și nici toate la un loc nu pot lămuri cum s'a născut religiunea de stat a Elinilor.

Pentru toate fenomenele, pe care ipotezele raționaliste le dau drept sorginte a religiunii, trebuie să avem mai întâi o bază sufletească în om, un impuls, un sentiment, care cere să fie satisfăcut și pe care oamenii l-au putut crede satisfăcut, într'unul din felurile de care vorbesc ipotezele raționaliste. Pe această bază sufletească, pe instinctul religios, sădit în inima fiecărui om, instinct, pe care nici Sofiștii nu-l tăgăduesc, ci se mulțumeau numai să-l declare de nebunie, iar satisfacerea lui, de superstiție și pe care filosofii spiritualiști, ca Socrates, îl consideră evident, numai pe el întemeiau atât unii cât și alții religiunea de stat a Grecilor.

F. IPOTEZELE ANTIRAȚIONALISTE.

După ipotezele raționaliste și naturaliste, religiunea este un produs conștient și voluntar al sufletului omenesc, care caută să explice legile și fenomenele ei, să aște un ajutor în nevoi, o mângâiere în necazuri, un răzbunător împotriva vrăjmașului, un mijloc de a ține în ascultare pe supuși.

Ipotezele antiraționaliste consideră religiunea ca o scânteie, ca o sămânță, sădită de însuși Dumnezeu în suflet, sămânță care crește și încolțește, scânteie care se aprinde și ia proporții până ajunge foc nestins, chiar fără voia omului. Singurul lucru pe care-l poate face omul în această privință, unicul său merit, este numai să poarte grijă ca dezvoltarea, creșterea, să se facă în mod normal.

După felul cum își reprezintă sădirea în suflet a acestei semințe sau scânteii dumnezeiești și dezvoltarea ei, avem trei ipoteze antiraționaliste : Nativism, supranaturalism și evoluționism.

§ 1. Nativismul.

1. Deducerea ideii de Dumnezeu și de religione în genere din idei înăscute se numește nativism.

Prin idei înăscute: ἔμφυτοι προλήψεις, se înțelegeau în vechime (Plato, unii din Stoicii, Cicero și Scolasticii) noțiuni explicite. După această concepțiune, fiecare om are în sufletul său, dela naștere, ideia clară de Dumnezeu și chiar dacă un copil n'ar învăța sau auzi dela nimeni vorbindu-se de Dumnezeu, totuși el va ajunge de sine și prin sine la ideia de Dumnezeu și la cultul ce dă-torește Ființei supreme.

Filosoful francez *Sintennis* a experimentat lucrul cu un copil pe care l-a crescut, fără a-l lăsa să aibă contact cu cineva până la 14 ani. Deși n'a vorbit nimeni cu acest copil despre Dumnezeu și n'a auzit dela nimeni ceva despre religione, totuși la răsăritul soarelui se ducea în grădină și, cu genunchii plecați la pământ și cu mâinile ridicate spre cer, preamărea pe Dumnezeu.

Potrivit acestei concepțiuni, unii teologi scolastici susțineau, că pruncii au credință în Dumnezeu chiar înainte de primirea botezului. Un apărător fervent al nativismului — sub această formă — este și filosoful *Descartes*.

Deismul englez și raționalismul german din secolul al XVII și al XVIII întemeiază teoria lor despre religione tot pe ideile înăscute. Rațiunea, după dești și raționaliști, este facultatea naturală a judecării sănătoase și potrivite cu firea lucrurilor, facultate comună deopotrivă tuturor oamenilor și cuprinzând în sine clar și explicit toate noțiunile, pe care le are omul cult al timpurilor moderne. Ca atare, rațiunea fiind comună tuturor oamenilor și în ea cuprinzându-se noțiunea de Dumnezeu, religionea a fost și este întotdeauna proprietatea inalienabilă a spiritului omenesc. Primul om a avut-o tot așa de bine ca și noi.

2. Contra nativismului se ridică psihologia modernă și teoria cunostinței, care învață că nu sunt idei înăscute. Deja *Iohn Locke* († 1704) combătuse cu multă energie

teoria ideilor innăscute. Lui i-au urmat apoi toți filosofii mai însemnați.

Sub numele de idei innăscute se poate înțelege azi o dispozițiune originară, primitivă în om, care reprezintă numai o potență și care poate deveni actualitate sub acțiunea impresiunilor din afară și a dezvoltării conștiinței de sine și de lume. În acest sens, ideea de Dumnezeu și de religie este innăscută spiritului omenesc în același fel și grad, ca și legile fundamentale ale cugetării sănătoase, ale logicei.

Intr'adevăr, dacă observăm pe om în mersul dezvoltării sale spirituale, vedem că el ajunge să-și însușească suma de cunoștințe, uzanțe și dexterități, sau cu un cuvânt, cultura timpului și a mediului social în care trăește, parte în virtutea însușirilor sale sufletești, parte sub influența factorilor educativi. Dacă ar lipsi unul din acești factori, fie cel intern, fie cel extern, omul n'ar fi capabil de viață culturală. Rolul acestor doi factori ai dezvoltării sale nu este mai niciodată egal, ci preponderează când unul, când altul, dar acțiunea celui de al doilea este legată și condiționată de existența, firea și capacitatea de funcționare a celui dintâi. Acolo unde acesta e anormal, influența factorului extern este redusă la zero și unde factorul extern lipsește, cel intern își poate îndeplini numai în minimă parte rolul său. Când și unul și altul se află în condițiuni prielnice de existență și de funcționare, dezvoltarea se face repede și multilateral, poate ajunge înălțimi ametoitoare, dar niciodată nu va trece peste limitele puse factorului intern, nici nu se va manifesta în altă direcție decât în cea indicată de firea lui.

Potrivit acestei legi, omul realizează progrese mai mult sau mai puțin însemnate în domeniul științelor de tot felul, al artelor, meseriilor, industriei, comerțului, sportului etc... după cum este mai mult sau mai puțin dotat sufletește cu inclinațiuni și aplicațiuni spre una sau mai multe din aceste ocupațiuni, în care se poate manifesta sufletul omenesc și după cum timpul și împrejurările, în care trăește, îi sunt de propice. Fără să aibă în sine dispozițiunea sufletească de a pricepe lu-

crurile în înlanțuirea lor cauzală, fără puterea de a primi impresiuni din afară prin sensuri și a le înregistra, păstra, reproduce, combina și modifica, după anumite legi și potrivit trebuinții și împrejurărilor, etc., omul n'ar putea să aibă măcar o idee, să închege o propozițiune, să facă cea mai elementară aplicațiune din cecece a observat, cu un cuvânt, manifestarea sa ca ființă cugetătoare, ar fi imposibilă, oricâtă osteneală și-ar da cineva cu el să-l formeze și îndrumeze în această direcțiune, dupăcum la nimic nu i-ar fi folosit d. p.: toate sfărțările și exercițiile, oricât de complicate și îndelungate, pentru a zbura ca pasările, sau a trăi în apa ca peștii, ori a ajunge să se măsoare în putere cu elefantul, în iuțimea pasului cu struțul, etc.

Tot astfel și cu animalele, și chiar cu plantele. Din niciuna nu putem face decât cecece este dat în însușirile naturii sale. Putem dresa un animal superior, îl putem obișnui să facă lucruri pe care semenii lui nu le fac, dar să-l facem să se ridice mai pre sus de sfera proprie animalului, ca d. p.: să vorbească, să cugete în mod spontan; nu vom reuși niciodată. O specie oarecare de pom roditor o putem înobila prin cultură, putem face să dea roade mai multe, mai mari, mai frumoase, mai gustoase, dar ca să dea altfel de roade ca d. p.: părul să facă vișine, sau mărul lămâi sau smochine, nu se poate. Aceasta ne arată că fiecare ființă din natură își are adânc sădit în firea sa cecece poate fi și ce nu poate fi sub influența împrejurărilor din afară. Așa dar, dacă omul este capabil de a se ocupa cu științele, artele, industria, etc.. cum și de a avea o religiune, a concepe pe Dumnezeu ca ființă absolută și a se pune într'o anumită relațiune cu El, aceasta însemnează că are înăscută în sufletul său această putință, capacitate, facultate sau dispozițiune, căci cum zice *Goethe* :

„Wär' nicht das Auge sonnenhaft
Die Sonne könnte es nie erblicken,
Läg' nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken?“

3. In cea mai deplină concordanță cu afirmațiunea psihologiei moderne și a teoriei cunoștinței, avem dar stabilit, că ideia de Dumnezeu este înăscută sufletului omenesc, ca și legile fundamentale ale cugetării. Prin urmare, ceva religios avem înăscut în noi, dar aceasta nu e o idee, fie chiar cât de confuză, ci numai o nemulțumire adâncă și care cuprinde întreaga noastră ființă, nesatisfacerea sufletului nostru de către nimic finit, mărginit și aspirațiunea vie, impulsul către ceva mai înalt, înfinit, necondiționat, veșnic, cum și puțința de a pătrunde în infinit, necondiționat și veșnic. Nesatisfacerea de nimic finit se vedește în toate funcțiunile sufletești. Cugetarea, pornind dela efect la cauză, se vede silită fără ideia de Dumnezeu, să urce la infinit scara causalității, fără să aibă un punct de razim. Sentimentul simte în sine un gol, care nu se poate umple cu nimic. Voința nu se simte satisfăcută, văzându-se constrânsă să caute motivele acțiunilor sale numai în lumea sensurilor.

Nimic și nimeni, afară de Dumnezeu, nu poate satisface pe deplin sufletul omenesc, cum ne-o arată în chip eloquent fericitul Augustin. Odată acest mare cugetător se plimba pe marginea mării, afundat în reflexiuni, asupra ființei dumnezeiești. Minte sa se oprise, poate, la cei ce îndumnezeesc și adoră natura, căci, în fața soarelui ce apunea și a mării ce oferea ochilor imensitatea ei, el se adresează naturii cu întrebarea: „O natură! Tu ești Dumnezeul meu? Poți tu da liniște sufletului meu“? la care valurile agitate îi răspund: „Quaere super nos, quaere super nos, non sumus Deus tuus“. Augustin ridică ochii spre cer și întreabă: „Voi stelelor sunteți voi Dumnezeul meu? Puteți da voi pace sufletului meu“? O armonie minunată fu răspunsul și un glas care-i zise: „Nu suntem Dumnezeul tău. Suntem numai creaturile sale. Noi nu putem da pace sufletului tău: quaere super nos“. Augustin caută mai sus. Privirile ochilor minții sale, pătrunzând până la spiritele care stau înaintea tronului Dumnezeirii, pune și acestora aceeași întrebare și capătă acelaș răspuns: „Quaere super nos“. Atunci sufletul său se înalță mai presus de natură și de toate spiri-

tele, mai presus de toată făptura, se apropie de tronul lui Dumnezeu și nu mai întreabă, ci se prosternă înainte-i, se liniștește și zice: „Numai tu ai dat pace sufletului meu. De aceea numai tu ești Dumnezeuul meu și numai în tine este liniștea pururenică“.

Putem zice însă; că dacă la om în starea actuală, nu poate fi vorba de o idee clară despre Dumnezeu, ci numai vagă ca legile logicei sau chiar mai puțin decât acestea, apoi aceasta se poate ascrie întunecării minții cauzate de căderea în păcat și nu se poate susține că primul om n'ar fi avut înainte de căderea în păcat o idee clară despre Dumnezeu și dacă nu în totul explicită — ca un teolog — cel puțin corespunzătoare cu firea și demnitatea Ființei supreme.

Dispozițiunea sufletului omenesc de a ajunge prin observațiune și reflexiune la cunoașterea lui Dumnezeu și a raportului ce trebuie să existe între amândoi, poate fi dar considerată, atât ca ceva natural, cât și ca un rest din conștiința clară despre Dumnezeu, pierdută sau cel puțin întunecată prin păcat.

4. Astfel conceput, nativismul preîntâmpină pe de o parte acuzațiunile ce s'au adus deiștilor și raționaliștilor, că teoria lor despre ideile innăscute contrazice datele psihologiei și preceptele teoriei cunoașterii; iar pe de altă parte înlesnește înțelegerea diferitelor forme de religiune obiectivă, cum ni le descrie istoria religiunilor.

Variațiunea nesfârșită și mutabilitatea ideilor și practicelor religioase nu apar, după această concepțiune, nici ca un produs al arbitrarului și vicleniei omenesti, ca o șarlatanie a preoților și ca un mijloc de guvernare al politicianilor, nici ca un simplu proces de dezvoltare evolutivă a cugetării omenesti, ci ca o cădere a omului dela forma primitivă de religiune, ca o degenerare și desfigurare a acesteia.

Și lungul proces de decadentă, de degenerare religioasă nu exclude nici unul din factorii naturali și pur omenesti ca: neștiința unită cu superstițiunea, viclenia, pofta de stăpânire, teama de necunoscut, jocul neînfrânt al fantaziei, influența climei, a pozițiunii geografice, a

caracterului etnic, a culturii, etc., nici putința unui reviriment în spiritul omenesc, a unei reculegeri și cu aceasta a unui progres material și formal în privința religioasă.

În felul acesta, nativismul este și psihologic și istoric și poate fi dat ca adevărată ipoteză despre origina religiunii, fără teamă de a fi învinuit că e neștiințific.

§ 2. Supranaturalismul.

1. Ca complectare a nativismului, cu privire la cheștiunea ideilor înăscute, avem mai departe supranaturalismul, care reduce origina religiunii la o revelație dumnezeiască făcută primilor oameni.

Cum că conștiința religioasă a omului trebuie să aibă o origină dumnezeiască, să se bazeze pe o revelație primitivă, este un fapt a cărui realitate n'o tăgăduesc decât cei cari închid ochii în fața rezultatului cercetărilor psihologice, istorice și etnologice.

Se naște însă întrebarea: Cum trebuie înțeleasă revelațiunea primitivă? Aceasta poate fi sau ceva din afară de om, o acțiune a lui Dumnezeu asupra omului, un fel de învățătură sau comunicare făcută de Dumnezeu omului, sau ceva intern, o inspirațiune pusă de Dumnezeu în inima omului, sădirea sau plantarea în inima lui a unei conștiințe mai mult sau mai puțin clare despre Divinitate, conștiință pe care, cu timpul, omul o aprofundează, lărgeste și îmbogățește prin propria sa experiență și reflexiune.

Cea dintâi concepțiune a revelațiunii, deși cu puțință și demnă atât de Dumnezeu cât și de om, este totuși admisă de un număr restrâns de teologi, din cauză că e legată de multe dificultăți. Ea a fost susținută în deosebi de *Fr. Creuzer*, în lucrarea sa: „Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen“.

Dumnezeu e reprezentat prea antropomorf, dacă admitem că El a învățat pe primul om sau pe primii oameni adevărata cunoaștere de Dumnezeu, în felul cum

învață un dascăl pe elevii săi. Apoi dacă Dumnezeu în persoană — sau cum se zice în stil biblic, față către față — ar fi predat omului cele dintâi cunoștințe despre Dumnezeu, atunci desigur acestea ar fi fost atât de precise și lămurite și i s'ar fi întipărit în minte atât de adânc și durabil, încât el ar fi fost în afară de orice pericol de a cădea în păcat.

2. Al doilea fel de concepere a revelațiunii, ca descoperire sau luminare internă, ca inspirație, este mult mai ușor de admis, căci este mai potrivit cu firea omului. Aceasta cu atât mai mult, cu cât urme de revelațiune dumnezeiască găsim în întreaga natură. Ideia de revelațiune, luată în acest sens, o găsim și în filosofia păgână. Socrates atribuia toate cugetările sale filosofice demoniului, despre care spunea că locuște în sufletul său și învața că aceiași zei, care ne vorbesc prin oracole, locuiesc în interiorul nostru, cu toate că la cunoașterea lor se ajunge numai prin observarea universului. Stoicii învățau că materia cosmică este organizată și primește anumite forme prin intermediul unei puteri dumnezeiești numită *Logos spermaticos*, în care apoi sfântul Iustin Martirul și Filosoful recunoaște revelațiunea dumnezeiască făcută în păgânism. Acțiunea Logosului nu putea fi înțeleasă decât ca ceva care se adresa deadreptul sufletului, iar nicidecum ca ceva extern, perceptibil cu ajutorul sensurilor.

Tot astfel trebuie luată și acțiunea Cuvântului dumnezeesc, despre care sfântul Ioan Evanghelistul, în prologul Evangheliei sale, zice: „Și Cuvântul în lume era și lumea printr'Însul s'a făcut, dar lumea nu L-a cunoscut“.

Dacă Cuvântul ar fi fost văzut sau pipăit, ceva care se putea percepe cu ajutorul sensurilor, atunci, desigur, lumea L-ar fi cunoscut, dar El era ceva spiritual, perceptibil, numai pentru spiritele curate și luminate, de aceea cunoștința Lui n'a putut fi un apanagiu comun, ci numai privilegiul câtorva, al spiritelor de elită ale păgânismului. Numai după ce Cuvântul s'a făcut trup a fost cunoscut de toți.

3. Din cele zise, rezultă dar, că revelațiunea primitivă făcută de Dumnezeu omului, poate fi considerată ca ceva intern, nemișlocit, ca o inspirațiune, iar nu ca ceva extern, venit din afară, ca un fel de instrucțiune sau învățătură pe care ar fi dat-o El omului. În acest sens, supranaturalismul poate fi admis ca o ipoteză, despre origina religiunii.

Cum că revelațiunea primitivă n'a fost deplină în sensul absolut al cuvântului, ci numai relativă, adică potrivită cu gradul de dezvoltare al facultăților sufletești ale primului om și că numai cu timpul și treptat, treptat, s'a dezvoltat până ce a atins punctul ei culminant în persoana Mântuitorului Christos, aceasta o atestă numeroase locuri din Sfânta Scriptură și formează baza întregii economii a mântuirii neamului omenesc. Cu chipul acesta, însăși revelațiunea ne conduce către a treia teorie antiraționalistă, către evoluționism.

§ 3. Evoluționismul. *religios*

1. Există o specie de evoluționism, evoluționismul naturalistic, despre care am vorbit când am expus ipoteza naturalistă, care explică origina și dezvoltarea religiunii ca ceva pur natural, ca un complex de idei, sentimente, afecte, acte de voință, etc., al cărui germene se observă și la animale, dar nu de acesta e vorba aci, ci de un evoluționism mai spiritual, căruia îi vom da numele de: evoluționism religios.

Este un fapt incontestabil că istoria religiunilor ne arată un progres în dezvoltarea cugetării religioase a omenirii. Dela fetișismul și zoolatria popoarelor sălbatice până la politeismul vechilor Greci, la dualismul Perșilor, la Brahmanism și Budism și de aci până la Mozaism și în fine la Creștinism, este o mare distanță și o mare diferență de concepțiune. Omenirea, sau cel puțin o bună parte din ea, a urcat încetul cu încetul, cu pauze mai mari sau mai mici, lunga pantă dela adorarea lemnului și pietrelor până la adorarea adevăratului Dumnezeu, descoperit lumii de însuși Fiul său.

Acest progres s'ar putea împărți astfel :

1. *Progres în cadrele religiunii* (cultul tribului, al națiunii, universal).

2. *Progres în reprezentarea divinului* (animism, antropomorfism, politeism mai mult sau mai puțin spiritual, monoteism moral).

3. *Progres în felul de a comunica cu Divinitatea* (descânțete și constrângere, rugăciune și contract, încredere și asigurare),

Însăși Sfânta Scriptură semnalează acest progres, deși numai în limitele istoriei revelațiunii biblice și prea puțin în religiunea popoarelor pagâne, sau mai bine zis la unele persoane din sânul păgânismului. Astfel, Apostolul neamurilor declară revelațiunea primitivă de nedeplină (1 Cor. XV), opunând lui Adam^m cel dintâi, ca om psihic și de lut, revelațiunea celui de al doilea Adam, a Mântuitorului Christos, ca om spiritual, ceresc ; iar în epistola către Ebrei începe cu ideia, că Dumnezeu a pregătit și educat mult timp pe poporul Israel prin prooroci și numai la urmă, când a venit plinirea vremii, s'a descoperit deplin prin însuși Fiul său. Predica celorlalți apostoli și chiar a Mântuitorului, se referă adesea în chip expres la revelațiunea treptată a Vechiului Testament, făcută patriarhilor, judecătorilor și profetilor. Pentru aceasta sfântul apostol Pavel numește Vechiul Testament : conducător către Christos (*παιδαγωγός εἰς Χριστόν*), iar în literatura patristică se găsește adagiul: „*Novum Testamentum in Vetere latet, Ventus in Novo patet*“.

Tot asemenea și în lumea păgână, ideile mai curate, mai înalte despre Dumnezeu și despre motivele vieții morale, ca d. p. ideia de divinitate a lui Anaxagora, Socrates, Plato, Aristoteles, curăția vieții morale a Stoicilor, Pitagoreilor, etc., au fost atribuite de sfinții părinți inspirațiunii Cuvântului dumnezeesc, lui *Logos spermaticos*, care s'a întrupat apoi și a adus revelațiunea deplină în persoana Mântuitorului.

Acest progres, observat în desfășurarea revelațiunii dumnezeesti, îl numim evoluționism religios. El nu este o teorie care se referă deadreptul la origina religiunii,

ci o ipoteză auxiliară, care explică progresul observat în viața religiunilor istorice și arată că păgânismul, în partea lui cea mai mare și mai bună, a condus, ca și religiunea mozaică, către Creștinism și a pregătit spiritele în chip negativ pentru primirea lui. Așa că numirea de conducător către Christos, aplicată de sfântul apostol Paul religiunii Vechiului Testament, se poate aplica, în sens mai larg, și păgânismului în genere și în special celui greco-roman.

2. Istoria religiunilor ne arată, că dezvoltarea religioasă a omenirii a trecut prin următoarele stadii:

a) Adorarea a ceea ce e mai prejos de om, a lucrurilor și obiectelor neînsuflețite din natură, sau cu un cuvânt fețișismul în sensul strict al cuvântului.

b) Adorarea a tot felul de lucruri din natură, dar din cele mai impunătoare pentru omul incult, ca d. p. a munților, râurilor, pădurilor, a mării, a vântului și norilor, sau cu un cuvânt fiziolatria.

c) Adorarea a ceea ce este mai presus de noi sau cultul naturii, în mare, precum: cultul soarelui, al lunii, al stelelor (sabeismul), al cerului în genere (uranolatria), al luminii și al întunerecului, ca în vechiul parsism. Apoi adorarea elementelor din care se crede făcut omul, ca: focul, al cărui cult e comun aproape tuturor religiunilor pământului, a pământului, a apei, a aerului, etc.

d) Adorarea animalelor folositoare și vătămătoare sau zoolatria și totemismul. Teriantropia sau reprezentarea zeilor sub forme jumătate de om și jumătate de animal cum vedem mai ales la Egipteni și Babilonieni, formează trecerea la faza următoare.

e) Adorarea a ceea ce este lângă noi, divinizarea sau apoteozarea oamenilor și cultul manilor și în legătură cu acesta din urmă, credința în tot felul de spirite.

f) Adorarea a ceea ce este în noi, a părții intelectuale și morale din om, reflectate în oglinda naturii sau antropologismul.

g) Adorarea unei divinități din care elementul natural este înlăturat și căreia se atribuie numai însușirile persoanei omenești ca d. p. în concepțiunea despre divinitate

a religiunii patriarhilor Vechiului Testament, în păgânismul Grecilor și al Romanilor, etc.

h) Adorarea lui Dumnezeu ca ființă spirituală, diferită de lume și de care omul e legat să-i împlinească voia exprimată într'o anume lege, făcută cunoscut prin anume organe ale revelațiunii, prin profeți. Acest stadiu, cunoscut sub numele de nomism, este reprezentat prin confucianism și islamism, la care s'ar putea adăuga și deismul.

i) Adorarea lui Dumnezeu ca ființă identică cu lumea sau panteismul cu diferitele lui nuanțe, dela panteismul vechilor Egipteni și Indieni, până la panteismul zilelor noastre. Tot aci am putea pune și așa zisul monism contemporan, care nu este decât un materialism prezentat sub un alt nume.

j) Teismul sau monoteismul creștin, după care Dumnezeu este mai presus de lume, dar totodată și în lume, nu numai în virtutea atotputerniciei, ci și a omniprezenței sale. Aci, Dumnezeu, deși spirit pur, poate fi reprezentat în cel mai perfect acord cu logica, sub forme omenești, pentru că El a luat, în persoana Fiului său, formă omenească, fără ca prin aceasta să fi lepădat dumnezeirea.

Pentru o mai ușoară ținere de minte, aceste zece faze pot fi grupate în trei categorii sau clase de religii:

a) Religii naturale, în care natura și fenomenele formează obiectul adorării. Natura și fenomenele ei pot fi personificate pe această treaptă a conștiinței religioase. Cu toate acestea, personificarea este numai alegorică, pentru că lipsește credința în ființe spirituale, cu individualitate proprie, inteligente și libere. *b)* Religii antropomorfe, în care zeii sunt reprezentați sub forma omului, care și-a arătat în vreun fel superioritatea sa față de puterile naturii, față de celelalte făpturi vii și față de semenii săi. *c)* *Religii morale*, care recunosc ca Dumnezeu o ființă moralo-spirituală, care n'are nimic material în sine și care deci nu poate fi recunoscut decât prin reflecțiune.

3. Cum vedem, din schițarea fazelor prin care a trecut

desvoltarea religioasă a omenirii, istoria religiunilor constată un progres continuu în cugetarea omenească cu privire la religiune, și creștinismul apare ca cea din urmă fază, ca cea mai înaltă treaptă a scării religioase.

Progresul dar, nu poate fi contestat din acest punct de vedere. Pe el se întemeiază evoluționismul religios, pentru a explica fluctuațiunea ideilor religioase în omenire până la ivirea creștinismului, cum și mulțimea imensă a formelor religiunii istorice. Dimpună cu celelalte două ipoteze precedente, deasemenea antiraționalistice — cu nativismul și supranaturalismul, în forma în care le-am expus—evoluționismul formează adevărata teorie despre origina și desvoltarea religiunii.

§ 4. Teoria teologico-filosofică.

1. Teoria rezultată din combinarea nativismului cu supranaturalismul și cu evoluționismul și căreia pentru mai multă ușurință, îi vom da numele de filosofico-teologică este pe deplin științifică și totodată singura care explică în mod suficient, atât origina cât și ființa religiunii. Ea singură explică caracterul transcendent al religiunii, tendința ei către supranatural, demonstrându-ne că origina religiunii este în prima linie transcendentă, supranaturală, că ea își are punctul de plecare în însăși ființa dumnezeiască, în înțelepciunea și bunătatea lui Dumnezeu, care a binevoit a indica facultăților sufletești ale omului, singura cale către religiune, ca adevărul, binele și fericirea supremă.

Teoria aceasta stă în deplin acord cu rezultatele și cu investigațiunile istoriei religiunilor, cu postulatele criticii și cu vederile marilor cugetători, cum și cu litera și cu spiritul Sfântei Scripturi, condițiune sine qua non a admisibilității oricărei teorii cu privire la religiune.

S'ar părea, la prima vedere, că teoria noastră admittând un progres în viața religioasă a omenirii, așa cum constată istoria religiunilor și etnologia, ar cădea în contradicere cu Sfânta Scriptură, care învață că omenirea,

în urma căderii primilor oameni, s'a aflat în cea mai crasă rătăcire religioasă, a înnotat în ignoranță și în viții, afundându-se din ce în ce mai mult, până în timpul venirii Mântuitorului. Excepțiune a făcut numai poporul Israel, care, fiind condus de Dumnezeu prin trimișii săi, a mers cu pași siguri spre ținta lui religioasă.

Intr'adevăr, istoricii religiunii sunt împărțiți în două tabere: unii susțin că omenirea a avut la începutul existenței sale o formă de religie curată, înaltă, pe care nu ezită să o numească monoteism, dar că, cu timpul, noțiunea de religie s'a întunecat, s'a pervertit din ce în ce mai mult, cu alte cuvinte că, religie a degenerat. Teoria aceasta este cunoscută în filosofia religiunii sub numele de: *Teoria depravațiunii*.

A doua tabără susține, că religie a avut la început o formă vagă, nedefinită, a fost cu totul imperfectă și că în decursul timpului, mai ales sub influența culturii și a altor factori favorabili dezvoltării ei, s'a perfecționat din ce în ce mai mult. Teoria aceasta se numește a *ameliorațiunii* și susținătorii ei sunt mai toți filozofii și naturaliștii.

2. Fără să intrăm în expunerea și cercetarea argumentelor și faptelor pe care le înduc apărătorii ambelor teorii în susținerea cauzei lor, trebuie să recunoaștem, că dreptatea este împărțită: și unii și alții au câte o parte, dar nici una din tabere n'o are toată. Mai întâi, istoria nu se poate urca cu investigațiunile sale până la origina neamului omenesc, așa că ceea ce istoria religiunilor ne spune despre cutare sau cutare formă de religie a primilor oameni, nu poate fi crezut ca atare.

Istoria se bazează numai pe fapte pozitive. Dar în privința acelei epoci îndepărtate, în care pământul a văzut apărând pe el pe primul om, nu ne putem ajuta decât cu conjecturi și ipoteze, lipsind orice fel de date precise. Chiar și asupra timpului de mai târziu, asupra așa zisei epoci preistorice, domnește cea mai complectă nesiguranță. Concluziunile trase din unele descoperiri paleontologice sunt deasemeni în mare parte pripite, șubrede și întemeiate mai mult pe fantazie decât

pe ceva sigur. Ca atare, orice afirmațiune a istoriei religiunilor despre o formă desăvârșită sau una rudimentară a religiunii primilor oameni, este o simplă ipoteză, supusă îndoielii și nicidecum un fapt istoric, pe care să putem pune temelii.

Obiectul asupra căruia domnește neînțelegere între cele două teorii, a depravațiunii și a ameliorării, este dar în afară de domeniul istoric și ca atare nu se poate susține nici una nici alta din ele. Dacă ținem seamă de faptele pe care se bazează și una și alta, fapte care nu sunt istorice, ci numai observațiuni psihologice și concluziuni logice și mai ales concluziuni trase din observarea sufletului copiilor, s'ar părea că dreptatea o are teoria ameliorațiunii. Date etnologice însă, ne confirmă pe de altă parte, deși numai slab, adevărul teoriei depravațiunii.

Astfel stă chestiunea în ce privește punctul de plecare al ambelor teorii, adică : nimic hotărît, nimic sigur.

Și pe când ambele teorii stau neputincioase în fața acestei probleme, teoria noastră găsește soluțiunea cu mare ușurință. Intr'adevăr, soluțiunea adusă de ea nu este a treia, ci tot una din cele propuse de celelalte două teorii, care stau între ele ca membrele unei dileme, dar baza pe care se întemeiază soluțiunea dată de ea este cu totul alta : o bază nouă și sigură.

Teoria filosofico-teologică se pronunță, în ce privește prima formă de religiune a omenirii, pentru teoria depravațiunii, adică admite că religiunea primilor oameni a fost religiune curată, înaltă, spirituală și atât de perfectă cât se putea față de gradul de dezvoltare intelectuală a primilor oameni. Temelia acestei forme înalte de religiune nu trebuie căutată numai în om, care, ca produs imediat al bunătății dumnezeiești, era înzestrat cu facultăți sufletești, deși nu dezvoltate în mare grad, dar totuși capabile de orice dezvoltare, luminate și integre, pentru că nu fusese încă atins de otrava distrugătoare a păcatului, ci trebuie căutată și în Dumnezeu, și mai ales în Dumnezeu, ca Creatorul prea înțelept, prea bun și atotputernic al omului.

Astfel, ceea ce părea nesigur și chiar neprobabil, din punct de vedere psihologic, ceea ce era, după teoria depravațiunii, numai problematic, devine cu totul sigur după această teorie.

3. Ce privește dezvoltarea mai departe a religiunii, în special în ce privește timpul care cade în limitele istoriei, aci atât teoria depravațiunii cât și a ameliorațiunii se aplică la fapte, a căror realitate nu poate fi contestată de nimeni.

Și dacă este și în această privință deosebire de vederi între amândouă, cauza este că fiecare din ele are câte un punct diferit din care privește și judecă faptele pe care se bazează, punct ales ca centru de observațiune și acțiune deja dela pozițiunea ce ia fiecare față de prima chestiune. Aci materialul este atât de bogat, încât și una și alta din ambele teorii pot invoca numeroase exemple și fapte, care să depună pentru ele.

Dacă crețăm în mod critic susținerile și uneia și alteia, găsim că teoria depravațiunii prevalează asupra celei a ameliorațiunii în timpurile cele mai vechi, în acele veacuri îndepărtate ale trecutului, care stau la pragul timpurilor preistorice. Credința în paradis, într'o epocă de aur, legenda multor popoare sălbatice despre zeei superiori, care s'au retras în regiunea îndepărtată a cerului, etc., credințe și legende care militează pentru o formă mai înaltă a regiunii primitive, au ca corolar, căderea omului din acea stare de fericire și afundarea lui din ce în ce mai mult în întunec, în rătăcire pe toată linia: intelectuală, religioasă și morală. Așa că a contesta adevărul teoriei depravațiunii ar fi numai a închide ochii în fața luminii.

Dacă privim însă mai departe mersul diferitelor religiuni, observăm că ele se modifică, spiritualizându-se și moralizându-se cu atât mai mult cu cât cultura pătrunde mai adânc în straturile poporului care o profesează. Religiunea Grecilor din primul secol dinainte de Christos nu mai este atât de grosolană ca a Grecilor din timpul lui Omer. Sacrificiile de oameni nu se mai practică, oracolele nu mai joacă un rol așa de însemnat ca mai

nainte, cultul zeităților obscene este înfierat de multe din spiritele alese, preoții zeităților moralizatoare încep a avea preponderență asupra celorlalți, etc. Acelaș lucru se petrece în toate religiunile, cel puțin ale popoarelor mai culte din antichitate ca: Egiptenii, Indienii, Babilonienii, Perșii, Romanii ș. a. Dacă corupțiunea domnea încă în acel timp mai mult poate decât altădată, decât atunci când corupțiunea și desfrâul, săvârșite sub cupolele templelor și în pădurile sacre, purtau masca religioasă; dacă în acel timp credința în zei slăbise și ateismul îi luase în multe părți locul, aceasta înseamnă tocmai că oamenii trăiseră sub imperiul acestei religii în deajuns, pentru a-i cunoaște toate lipsurile, gustaseră destul din preceptele ei, pentru a le putea cunoaște incapacitatea și a face să se nască în spiritul lor scepticismul, ceea ce, departe de a fi un rău, de a însemna un regres, era din contră un bine, însemna un progres, pentru că pregătea spiritele către primirea unei forme superioare de religie, care nu întârzie să se arate în creștinism. Fără această criză religioasă, fără pregătirea aceasta negativă, creștinismul ar fi încolțit și prins rădăcini mai cu greu.

Astfel însă, când el a venit, totul era pregătit, sosise plinirea vremii (Galateni 4, 4).

4. Din cele zise rezultă că teoria depravațiunii se aplică, în ce privește stadiile de dezvoltare ale religiunii, la timpurile vechi și chiar preistorice, iar teoria ameliorațiunii la timpurile relativ mai nouă, la timpurile dinnaintea aparițiunii creștinismului.

Teoria filosofică-teologică pune deci în cea mai complectă lumină atât origina, cât și dezvoltarea religiunii, aplicând la ea în mod succesiv ambele teorii: a depravațiunii și ameliorațiunii. Prin aceasta se explică atât pervertirea sau decadența religioasă a omenirii, provenită din întunecarea conștiinței de Dumnezeu, ca urmare a căderii în păcat a protopărinților neamului omenesc, cât și progresul făcut în spirite, până ce întreaga lume păgână a fost pregătită și matură pentru primirea ideii, că o reformă religioasă e indispensabilă și iminentă.

Arătând că religiunea, este în ultima linie, de origină dumnezeiască, teoria noastră lasă totodată loc liber și influenței tuturor factorilor omenești, care pot determina și înrâuri mersul dezvoltării religioase, căci, dovedindu-ne că religiunea își are rădăcina în sufletul omenească, ne îndeamnă prin aceasta la studiul legilor psihologice și sociale, de care este condiționată manifestarea și desfășurarea religiunii.

După cum orice plantă își are obârșia pe deoparte în germenul sau în sămburele din care se dezvoltă, iar pe de altă parte în sânul pământului în care crește, tot astfel și religiunea are un sămbure, un germene, care este de origină dumnezeiască, și un teren în care crește și se dezvoltă: viața intim sufletească a omului. De aceea acest germene, menit să ajungă în fiecare suflet un arbore falnic, se îndreaptă, în creșterea sa, spre înălțimile eterice, către bolta nemărginirii înstelate, cum zice Göthe:

Doch ist es jedem eingeboren,
Dass sein Gefühl hinauf und vorwärts dringt,
Wenn über uns, im blauen Raum verloren,
Ihr schmetternd Lied die Lerche singt,
Wenn über schroffen Fichtenhöhen,
Der Adler ausgebreitet schwebt,
Und über Fläcken über Seen,
Der Kranich nach der Heimat strebt.

Adică sufletul omului tinde în chip firesc către Dumnezeu, îl caută, îl dorește și e neliniștit fără el, cum zice fericitul Augustin: „*Inquietum est cor meum, donec requiescat in te*“.

ISTORIA RELIGIUNILOR

INTRODUCERE

§ 1. Inceputul și dezvoltarea istoriei religiunilor.

1. Istoria religiunilor ca disciplină este relativ nouă, căci datează abia din veacul XIX. Și înainte de aceasta, chiar din epoca clasicității greco-romane și în evul mediu, au existat lucrări și autori cari au tratat despre diferite religiuni. Așa din vechime am putea aminti pe istoricii și geografii: *Herodot*, *Varo*, *Strabo*, *Tacitus* și *Plutarh*, care culeg și transmit informațiuni despre mai multe religiuni. Dintre scriitorii bisericești este mai ales fericitul Augustin, care în scrierea sa „*De civitate Dei*“, oferă (după *Varo*) bogat material pentru cunoașterea celorlalte religiuni. Din evul mediu merită să fie amintită celebra operă anonimă „*De tribus impostoribus*“ — epitet sub care sunt înțeleși Moise, Iisus Christos și Mahomed — apărută în 1598, iar pe la jumătatea veacului XVII *Gerhardt Iohannes Vossius*, cu lucrarea sa „*De theologia gentili seu de origine ac progressu idololatriae*“, (Amsterdam 1642), pe ale cărui urme au călcat *Abbé Banier* și *Pierre Daniel Huet*.

Trecând peste mulți alții, este destul să pomenim pe *Bernard Picart*, care a publicat (intre anii 1723—1728, în Amsterdam) 7 volume de studii asupra confesiunilor și secretelor creștine și a o mulțime de alte religiuni, sub titlul „*Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*“ și pe *F. Dupins* cu lucrarea sa „*De l'Origine de tous les cultes*“, în 3 volume (Paris, 1795).

Cunoașterea din ce în ce mai aprofundată a limbii sanscrite și chineze, a ieroglifelor și cuneiformelor, a dialectelor persane și indiene, ca și numeroase descoperiri de documente și resturi de culturi în mare parte necunoscute, cum și studii făcute la fața locului asupra credințelor și obiceiurilor diferitor popoare culte și a primitivilor din continentele noi, de către numeroși misionari creștini, și nu mai puțin și relațiunile de tot felul dintre cele mai îndepărtate națiuni, mulțămită intensificării mijloacelor de transport, au dus la studiul comparat al religiunilor și au dat naștere disciplinei istoriei religiunilor.

2. Cea dintâi țară în care s'au început studii sistematice de istoria religiunilor este — cum era și firesc să fie — *Anglia* care, având numeroase și întinse colonii în celelalte continente, avea și prilejul și putința să studieze, prin învățați din sânul său, aproape toate religiunile lumii. Germanul *Max Müller*, născut în Dessau, anul 1823, discipolul marilor sanscritologi Franz Bopp, din Berlin, și Eugène Burnouf, din Paris, el însuși un mare sanscritolog, fiind chemat în Anglia și trimis în India, edită mai întâi *Rig-Veda* (1846--1850), începu apoi traducerea și publicarea în englezeșta a cărților sfinte ale religiunilor orientale, sub titlul: „*The Sacred Bookes of the East*“, din care apărură sub conducerea sa (Oxford 1878—1905) 50 de volume, inaugură (în 1878) cel dintâi curs de istoria religiunilor (*Hibbert Lectures*) și scrise o mulțime de studii de filosofie religioasă și de istoria religiunilor. Datorită trusturilor *Hibbert Fund* și apoi catedrelor și cursurilor de istoria religiunilor, întemeiate cu speșele scoțianului *Gifford* la 4 universități (în 1878), disciplina aceasta a luat în Anglia un mare avânt.

În Franța, lucrările sanscritologului *Eugène Burnouf* asupra religiunilor Indiei și ale sinologilor *Charles Remusat* și *Stanislas Julien* asupra religiunilor Chinei, cum și înființarea muzeului de obiecte sfinte ale religiunilor orientale, (1876) de către negustorul lionez *Guimet*, și celebra publicațiune de texte și documente

privitoare la aceste religinui, intitulată „*Les Annales du Musée Guimet*“, pregătiră terenul pentru noua disciplină. Crearea, în 1879, a școlii practice „des Hautes Etudes“ pe lângă Sorbona, în locul facultății de Teologie, scoasă din universitate, a contribuit în foarte mare măsură la progresul disciplinei noastre. Cel dintâi titular al catedrei de istoria religiunilor a fost protestantul *Albert Réville*, un fecund scriitor pe acest teren. Catolicii nu s'au lăsat nici ei mai pre jos și au pus prin *Abbé Broglie*, contemporan cu Réville, începutul acestei ramuri de știință pe temelii care corespundeau punctului lor de vedere confesional.

Olanda a dat o deosebită importanță studiului istoriei religiunilor. Pastorul arminian *C. P. Tiele* a publicat, începând din anul 1864, mai multe studii asupra religiunii mazdeene, egiptene și haldeene, cum și cel dintâi manual de „*Istoria religiunilor până la ivirea religiunilor universaliste*“ (1876), tradus apoi în mai multe limbi. În 1876, statul olandez transformă catedrele de teologie dogmatică dela cele patru universități de stat în catedre de istoria religiunilor și Tiele fu cel dintâi titular al celei din Leyda.

Germania a rămas ceva mai din urmă pe tărâmul istoriei religiunilor. Filologii și etnologii s'au îndeletnicit într'adevăr cu acest studiu și *Brugsch* și *Erman*, egiptologi, *Noeldecke* și *Goldzieher*, semitologi, *Oldenberg* și *Bühler*, sancritologi, *Preller* și *Roscher*, eleniști, *Wissowa*, latinist, *Richtofen*, *Ratzel*, etnologi ș. a. și au dat prețioase contribuțiuni la cunoașterea diferitor religiuni, dar studiile de sinteză au lipsit multă vreme, pentru că nu existau catedre de istoria religiunilor. Abia prin 1908, după moartea lui *Otto Pflëiderer* — care ținuse multă vreme prelegeri de filosofia și istoria religiunilor — s'a întemeiat o catedră specială de istoria religiunilor în Berlin, la care a fost chemat danezul *Eduard Lehmann*, din Copenhaga, care însă după câțiva ani s'a întors în țara sa. Aceeaș soartă, a avut și catedra înființată cam în acelaș timp în Leipzig și ocupată de suedezul *Nathan Söderblom*, care de asemeni s'a retras în curând în țara

sa și a murit ca arhiepiscop al Upsalei (1931). Un docent al său, *Carl Clemen*, a ajuns profesor de această materie în Bonn, unde e singura catedră de istoria religiunilor.

Țările scandinave prețuiesc mult acest studiu. Acolo au trăit trei din cei mai mari istorici ai religiunilor: *Söderblom* în Upsala, *Lehmann* în Copenhaga și *Nielsson* în Lund.

În Belgia s'a înființat o catedră de istoria religiunilor în Bruxelles, în anul 1884, al cărui titular a fost ilustrul *Goblet d'Alviella*, astăzi Nestorul magiștilor de această specialitate.

În Italia s'a înființat o asemenea catedră, în 1886, la Roma și titular a fost *Labanca*. Au urmat apoi și altele.

În țările ortodoxe nu există catedre pentru acest studiu și nici nu se țin cursuri în această ramură decât la facultatea noastră.

3. Dintre publicațiunile cu caracter general, pe acest tărâm și autorii mai însemnați sunt de amintit pe lângă cele pomenite în treacăt:

La semaine d'Etnologie religieuse, Louvain. — Lectures on the History of Religions, Londra. — Bibliothèque d'Histoire des Religions, Paris (Lethielleux). — Etudes sur l'Histoire de Religions, Paris (Beauchesne). — Revue d'Histoire des Religions, Paris (Leroux). — Bilychnis, (Roma). — Archiv für Religionswissenschaft, Tübingen. — Anthropos, Viena. — Biblioteca Istoriei Religiunilor, București.

A. Réville Prolégomènes de l'Histoire des Religions, Paris, 1886 (Fischbocher) — *R. Dussaud*, Introduction à l'Histoire des Religions. 1914. — *George Foucart*, Histoire des Religions et méthode comparative, Paris 1912 (Picard). — *Max Müller*, Einleitung in die Religionswissenschaft, 1879. — *C. P. Tiele*, Kompendium der Religionswissenschaft, deutsch von F. W. T. Weber. Berlin, 1887. — *A. Réville*, Histoire des Religions, 4 vol. Paris, 1885 (Fischbacher). — *Chantepie de la Saussaye*, Lehrbuch der Religionsgeschichte. 2 Bände. Tübingen 1905, (tradusă în franțuzește de Hubert). — *Conrad von Orelli*, Allgemeine Religionsgeschichte, 2 Bände. Bonn, 1913. — *J. Bricout*, OÙ en est l'Histoire des Religions. Paris, 1912 (Letouzey et Ané). — *Salomon Reinach*, Orpheus, Paris, 1928 (Picard). — *Joseph Huby*, Christus. Manuel d'Histoire des Religions, Paris, 1913 (Beauchesne).

§ 2. Impărțirea religiunii.

1. Impărțirea religiunii în subiectivă sau internă și obiectivă sau externă, care până nu demult era, discutată, este admisă astăzi aproape în unanimitate.

Religiunea subiectivă, fiind un fenomen sufletesc, nu se poate împărți. Manifestarea ei în afară însă, sau obiectivațiunea sa, a primit în scurgerea vremilor forme diferite. De împărțirea sau clasarea acestor forme ale religiunilor istorice este chestiunea, când se vorbește de împărțirea religiunii.

Clasificațiunea este firul mitic al Ariadnei, care ne arată drumul în vastul labirint al religiunilor omenirii. Adevărata știință se bazează pe clasificațiune. Deviza politică a strămoșilor noștri: „*Divide et impera*“ trebuie să se aplice și în știință, dacă voim să fim stăpâni deplin pe cea ce studiem. Teologia nu se poate sustrage dela această regulă generală. Dacă voim să cunoaștem bine religiunea noastră creștină, trebuie să cunoaștem mai întâi toate celelalte religiuni, care au existat înainte și care există astăzi alături de ea. Numai astfel vom putea să ne pronunțăm în deplină cunoștință de cauză asupra caracterului ei, să ne dăm bine seama întru cât și în ce anume este superioară celorlalte religiuni, să ținem la ea cu tăria, pe care o dă convingerea și s'o apărăm cu zel și entusiasm.

2. O veche clasificare a religiunii este cea de: *religiune adevărată* și *religiune falsă*. „Religiunea adevărată ar fi aceea care este conformă cu cuvântul dumnezeesc, iar falsă aceea în care se adoră zei falși, sau nu se cinstește după cuviință adevăratul Dumnezeu“. (Holaz). Pe cât este de simplă această clasificare și poate fi utilizată cu folos pentru scopuri practice, pe atât este de puțin științifică și de mult discutată. Nu există religiune, care să nu fie considerată de aderenții ei ca adevărată și încă unică adevărată. Altfel nici n'ar putea exista atâtea forme de religiune.

3. Nepractică este și clasificarea în *religiune privată*

și *publică*, adică în religiune recunoscută și nerecunoscută de stat. Este nepractică, mai întâi pentru că religiunea a existat înainte de a fi cunoscută viața de stat, la a cărei zămislire ea a luat o însemnată parte și al doilea pentru că aceeași religiune poate fi în unul și acelaș timp recunoscută sau permisă într'un stat și interzisă într'altul, așa că împărțirea aceasta cade dela sine.

4. Mai multă valoare științifică, dar de puțin folos real este clasificarea în *religiuni naturale și revelate*, căci aproape nu există religiune, care să nu-și reducă origina într'un fel sau altul la revelațiune. De bună seamă, noi avem anumite criterii după care deosebim revelațiunea adevărată, pe care o declarăm de proprietate exclusivă a creștinismului și a premergătorului său mozaismul, de revelațiunea falsă, dar aceste criterii sau nu sunt admise de partizanii tuturor religiunilor, sau sunt astfel interpretate în cât adevărată revelațiune revine mai multor religiuni, fără a se putea preciza numărul lor. Cu chipul acesta împărțirea este lipsită de precizie.

Cât privește apoi semnificațiunea cuvântului „natural“, aplicat la religiune, aci iarăși părerile sunt diferite.

Unii înțeleg prin religiune naturală toate acele religiuni care — după părerea lor — nu se întemeiază pe revelațiune. Așa este de ex. budismul în ochii brahmanilor și brahmanismul și budismul după părerea mahomedanilor. Din punct de vedere creștin sunt considerate naturale toate religiunile, afară de cea creștină și iudaică. Deși natural nu este aci identic cu fals, totuși după expresiunea sfântului Paul „*Păgânii cei ce n'au lege din fire fac ale legii*“, adevărurile religioase se reduc numai la arătările conștiinței.

Alții, și în special deiștii și filosofii secolului XVIII, dau cuvântului natural o altă semnificațiune. Religiunea naturală constă după aceștia în acel mănuchiul de noțiuni comune tuturor religiunilor, ca noțiunea de Dumnezeu, suflet, nemurire, virtute, etc. la conceperea căroră omul poate ajunge numai cu ajutorul minții sale, fără conlucrarea sau intervenirea revelațiunii.

Partizanii acestui fel de a înțelege religiunea naturală au căutat să șteargă din religiunile revelate și în special din creștinism toate adevărurile care întrec puterea minții, tot ce este supranatural și să înființeze cu chipul acesta o religiune bazată numai pe rațiune. Această religiune au numit-o ei naturală sau universală și au susținut că este singura formă de religiune comună omenirii întregi, pentru că zace la baza tuturor religiunilor și ca atare și singura religiune adevărată. Celelalte religiuni, religiunile revelate sunt, după expresiunea lui Diderot, erezii față de religiunea naturală. O astfel de religiune are însă numai defectul că este pur imaginară, căci ea n'a existat nici odată de cât numai în creerul celor care au botezat-o cu acest nume.

Alții înțeleg sub numele de religiune naturală adorarea obiectelor naturii, iar mulți dintre teologi dau acest nume religiunii omului căzut în păcat sau păgânismului în genere.

5. O clasificare potrivită a religiunilor este cea de: *religiuni politeiste, dualiste și monoteiste*, după cum se adoră mai mulți Dumnezei, sau unul singur (creștinismul, iudaismul, mahomedanismul) ori două principii antagoniste (parsismul). Max Müller voiește să se adauge la aceste trei categorii de religiunii încă alte două, pentru ca clasificățiunea să fie completă. Aceste două categorii ar fi: *religiuni henoteiste* (religiunea indiană în faza vedică) și *religiuni ateiste* (budismul). Însă aceste două numiri sunt de prisos, întâi pentru că se aplică numai la câte o religiune și al doilea pentru că și aceste religiuni pot fi cuprinse în împărțirea de mai sus, de vreme ce vechea religiune indiană este tot politeistă, iar budismul este ateist numai la origină, pe când mai târziu este politeist.

6. Schleiermacher împarte religiunile în *fetișiste, politeiste, și monoteiste*.

Împărțirea însă nu este potrivită, pentru că fetișismul nu poate fi întrebuițat ca numire generică pentru toate formele de religiune inferioare politeismului ca: sabeismul, zoolatria etc.

7. O clasificare foarte rațională și potrivită este a lui *Drobisch* (*Grundlehren der Religionsphilosophie*, 1840). El împarte religiunile în trei clase, corespunzătoare cu cele trei faze ale dezvoltării sufletești a omului.

Prima clasă cuprinde *religiunile naturale*, adică acelea în care se adoră natura sau personificările ei, dar cărora le lipsește credința în ființe spirituale, inteligente și libere. Aci numără el: fetișismul, zoolatria și sabeismul. Această clasă corespunde psihologiceste treptei copilăriei omului, în timpul căreia domnește fantazia și impresiunile simțurilor.

A doua clasă o formează *religiunile antropomorfe*, adică acelea în care zeii sunt considerați ca ființe personale, și sunt în mare parte personificarea omului idealizat. Aci spiritul omenesc ne apare în fața tinereții sau adolescenței, când este dominat de gustul estetic și de scopuri raționale. Din această clasă face parte religiunea Grecilor, care e religiunea frumosului și religiunea Romanilor, religiunea calculului politic, a scopurilor statului.

Din a treia clasă fac parte *religiunile moraliste*, în care se recunoaște ca Dumnezeu numai o ființă spirituală, personală, din care se exclude tot ce este material și care poate fi cunoscut numai cu spiritul, prin ajutorul cugetării. Această treaptă corespunde stadiului de maturitate al spiritului omenesc, în timpul căruia el este condus de moralitate și de scopuri mai înalte raționale. Intre religiunile de pe această treaptă se numără: mahomedanismul, mozaismul și creștinismul.

Clasificarea aceasta are darul de a fi psihologică într'un înalt grad. Ea se poate aplica cu succes la religiunile superioare și este tot odată foarte corespunzătoare și cu dezvoltarea conștiinței religioase, așa cum ne-o prezintă istoria religiunilor, nu cuprinde însă toate religiunile.

8. Sunt multe alte clasificări ale religiunilor istorice.

Vom expune încă alte câteva, nu pentru valoarea lor științifică, nici pentru caracterul lor practic, care le lipsește, nici pentru că sunt ale unor bărbați foarte cunoscuți pe tărâmul istoriei religiunilor, ci mai mult ca o curiozitate, pentru a vedea din ele numele diferitelor

religiuni, afinitatea dintre ele și întrucâtva și caracterul individual al fiecăreia.

9. *Hegel* împarte religiunile în 3 clase: *religiunea naturală, religiunea individualității spirituale și religiunea absolută.*

De *religiunea naturală* ține: 1. Religiunea imediată (vrăjitoria=șamanismul). 2. Religiunile conștiinții analitice sau religiunile substanței și anume: *a)* religiunea mărimii, a cantității (chineză); *b)* religiunea fantaziei (brahmanismul); *c)* religiunea închiderii în sine (budismul). 3. Religiunea naturală în trecerea sa către religiunea libertății sau lupta subiectivității și anume: *a)* religiunea binelui sau a luminii (persană), *b)* religiunea durerii (siriană), *c)* religiunea enigmei (egipteană).

2. Din a doua clasă de religiuni, *religiunea individualității spirituale*, fac parte: 1. religiunea sublimului (judaică); 2. religiunea frumosului (grecească); 3. religiunea scopului sau a rațiunii (romană).

3. A treia clasă de religiuni, *religiunea adevărată*, o formează *creștinismul* (sistemul filosofic al lui Hegel).

Eduard von Hartmann împarte religiunile în: *naturaliste și supranaturaliste.*

1. *Naturaliste.* 1. Henoteismul naturalistic. 2. Spiritualizarea henoteismului: *a)* perfecționarea estetică (Greci), *b)* secularizare utilitaristă (Romani), *c)* aprofundare tragic-etică (Germani). 3. Sistematizarea teologică a henoteismului: *a)* monism naturalistic (Egipteni), *b)* dualism seminaturalistic (Perși).

2. *Supranaturaliste.* 1. *Monismul* abstract sau religiunea idealistă a mântuirii, *a)* acosmismul brahmanic, *b)* iluzionismul budistic. 2. *Teismul*: *a)* henoteismul primitiv al lui Israel și monoteismul profeților; *b)* religiunea nomistă heteronomă (teocratică) a timpului sacerdotal de după perioada profetică și a islamului; *c)* religiunea realistă a mântuirii sau creștinismul, a cărei direcțiune heterosoteriologică va fi înlocuită prin religiunea (direcțiunea) autosoteriologică a spiritului, că adică nu omul va fi mântuit de Dumnezeu, ci Dumnezeu de om și prin om.

10. *C. P. Tiele* le împarte în religii naturale și religii morale.

1. *Religiuni naturale*. 1. Naturalismul polizoic. 2. Religii magico-polidemonistice (animismul sălbaticilor). 3. Politeism magico-terianropic mai luminat *a)* neorganizat: Japonezi, Dravidieni, Fini, Estoni, Slavi Arabi, Pelasgi, vechii Itali, *b)* organizat: Egiptenii, vechii Chinezi, popoarele americane semiculte: Mexicani, Chilenii, Peruvienii. 4. Politeismul antropomorfic demietic: Religia Vedelor, a Perșilor, Babilonienilor, Asirienilor.

2. *Religiuni morale sau revelate spiritualisto-etice*:

1) *Religiuni nomiste*: taoismul, confucianismul, brahmanismul, giainismul, mazdeismul, mozaismul și iudaismul, acesta din urmă ca tranziție la 2. *religiunile universale*: buddhismul și creștinismul.

Islamismul, cu caracterul său nomist și particularist, este o cădere dela principiul religiunilor universaliste.

11. Sociologii francezi din școala lui Durkheim și Lévy-Bühl, pornind dela părerea că totemismul este origina religiunii și luând ca punct de plecare clanul, tribul, națiunea și grupele internaționale, ca forme evolutive ale societății omenesti, împart religiunile în: clanice, tribale, naționale și universaliste. (*René Hubert*, *Manuel élémentaire de Sociologie*, p. 102.

12. In cele ce urmează, vom trata mai întâi despre religiunilor primitivilor, după aceea despre religiunile popoarelor istorice și civilizate, după marile grupări etnice în care se împart, și vom încheia cu creștinismul, ca religia deplină, absolută.

CAPITOLUL I

RELIGIUNEA PRIMITIVILOR

INTRODUCERE

1. În tundrele Siberiei, în centrul și sudul Africii, prin pădurile Americii de nord și de sud, ca și în ghețurile Grönlandei și insulele care compun continentul australian au trăit până de curând și trăesc încă turme omenesti, cărora li se zice sălbatici sau primitivi, două calificative care au nevoie de a fi lămurite și precizate.

Primul calificativ a fost îndeosebi întrebuițat până acum câteva decenii, de când a fost înlocuit aproape cu totul de al doilea, din cauza înțelesului greșit în care a fost luat adesea. S'a observat însă, că și aceasta a fost înțeles uneori tot așa de greșit. De aceea, trebuința de lămurire și precizare a ambilor termeni.

2. Sub numele de sălbatici sau primitivi se înțelegea în veacul XVIII, veacul lui Rousseau și al romantismului, masse omenesti lipsite de orice cultură, trăind în mijlocul naturii ca și animalele și alături de ele, și înfățișând în totul și întocmai pe cei dintâi oameni, așa cum au eșit din mâna Creatorului sau s'au desvoltat din animal prin evoluție.

Observațiunile făcute de misionari, funcționari coloniali, călători și negustori, cum și studii speciale de etnografie și lingvistică au dovedit că sălbaticii sau primitivii de azi nu sunt nicidecum lipsiți de cultură, nici de cea materială, nici de cea spirituală, cu toate că doza ei variază foarte mult dela un grup de primitivi la altul și diferă esențial de a popoarelor culte. S'au deosebit chiar mai multe straturi în această cultură, ceea ce însemnează că primitivii au trecut prin diferite stadii de desvoltare și i-și au istoria lor proprie, în cea mai mare parte necunoscută azi. La cei mai mulți dintre

ei, starea culturii din timpul de față este un regres; o decadentă față de trecut, iar ceea ce a fost altă dată a fost sau bunul lor propriu, adică o cultură originală, autohtonă, sau ceva împrumutat dela popoare de mai înainte cu care au venit în atingere sau care i-au stăpânit.

Astfel, Tasmanienii trăiau, când au fost descoperiți, încă în epoca de piatră, pe când toți ceilalți primitivi au fost aflați în epoca bronzului și a fierului. Diferite săpături făcute în delta Zambezelui au scos la iveală vase de pământ foarte fin lucrate și unelte de metal, cum și cuptoare de topit metale în diferite părți ale continentului, ceea ce face pe marele explorator englez *Livingstone* să scrie: „În vremea când strămoșii noștri se serveau încă de arme de piatră, Africanii par a fi stat pe o treaptă de dezvoltare mult mai înaltă”. (*I. H. A. Ebrard, Apologetik, vol. II, p. 347*).

Stanley povestește de asemenea, în descrierea călătoriilor sale, că tribul canibalic Vavința, de lângă lacul Victoria Nianza, cunoștea arta lucrării fierului și a aramei ca moștenire din străbuni. (*Idem, ibidem, pag. 360, nota 3*).

Polinezienii au fost purtătorii culturii extremului Orient asiatic și au influențat populațiunile din întreaga Australie și din sudul Africii, Negrii din nordul Africii au venit în atingere cu cultura egipteană și greco-romană și mai târziu cu cea arabă, în America de nord s'au produs chiar invaziuni din Asia, iar Incașii și Ațtechii aborigeni au înrâurit pe primitivii din întreaga Americă.

3. În sălbatici sau primitivi n'avem dar nici pe omul primitiv, nici tipul lui nefalsificat, autentic, ci avem sau ființe omenești rămase pe o treaptă inferioară de cultură sau resturi ale unor popoare care au avut cândva o cultură mai înaintată.

Tot ce privește viața lor sufletească nu trebuie dar privit nici ca simplă și pură superstiție, cum vor evoluționiștii, ca *John Lubbock, Mac Lenin, Lippert, Bastian* ș. a. nici ca un modest, dar substanțial germene, în care se cuprind, în stare rudimentară, toate manifestările sufletești și instituturile sociale, politice și religioase, cum

susține *Durkheim* și împreună cu el școala sociologică. (Vezi lucrarea lui: *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*).

4. Este meritul folkloriștilor de a fi atras luarea aminte, că superstițiunile sunt în fond religiune, că diferite obiceiuri și practici reprezintă un cult de mult dispărut și că ele sunt, pentru cei ce le practică, o necesitate sufletească, prin care ne putem explica cum s'au desvoltat și unele și altele la oamenii de pe cele mai inferioare trepte de cultură. Cu ajutorul studiilor folkloristice s'a isbütit să se descopere în multe cazuri pătura primordială de credințe și de datini care au precedat oricărei culturi. Această metodă, inaugurată de frații *Grimm*, la începutul veacului trecut în Germania, continuată de *Adalbert Kuhn* și de *W. Schwartz* cu aplicare la poporul german, și întinsă de *W. Mannhardt* la mai toate popoarele Europei, a fost aplicată la primitivi de englezii *Andrew Lang* și *I. G. Frazer* și a dat rezultate strălucite.

5. Intinsele studii etnografice ale lui *Theodor Waitz*, la începutul celei de a doua jumătăți a veacului trecut, continuate și aprofundate de școala antropologică engleză din Oxford, în frunte cu *E. B. Taylor*, au contribuit de asemeni în mare măsură la cunoașterea primitivilor, deși s'a ajuns la concluziuni greșite.

6. Nu puțin au ajutat la aceasta și misionarii, care au trăit vreme îndelungată în mijlocul primitivilor și i-au studiat à viif, cum sunt: Pater *W. Schmidt*, din Viena, și *Mgr. A. Le Roy*, actual episcop francez, care au stat câteva decenii între primitivii din centrul și sudul Africii și au publicat după aceea interesante lucrări despre ei, ca și Englezii *Spencer* și *Gillen* și Germanul *Strehlow* în Australia.

Mulțamită acestor studii și lucrări se cunoaște întru câtva viața sufletească și religiunea primitivilor. Întru câtva, iar nu în totul, pentru că psihologia lor este foarte deosebită de a noastră. Mai întâi, primitivii sunt foarte neîncrezători în Europeni în genere, cărora le atribue o

mare putere magică și de care se tem, că vin la ei, ca să-i exploateze și să-i domine. Apoi, sunt din fire sfii- cioși și puțin comunicativi, mai ales în materie de reli- giune. Din aceste pricini, ei răspund la întrebările ce li se pun de Europeni sau cum le trece momentan prin minte, sau cum cred, că are să placă mai mult celui ce-i întreabă. Limbile pe care ei le vorbesc sunt iarăși foarte primitive și greu de învățat temeinic de repre- zentanții popoarelor culte, care se duc la ei, și felul lor de a judeca, logica lor este cu totul alta decât a noa- stră, (Levy-Brühl, *Les Fonctions mentales dans les sociétés inferieures și La mentalité primitive*).

7. Aceste greutăți ce stau în calea cunoașterii sufle- tului primitivilor au făcut pe mulți cercetători să sus- țină, că primitivii n'au nici o religione. Astfel n'a fost grup etnic de primitivi de care să nu se afirme că n'ar avea religione. Așa *Livingstone* a afirmat aceasta despre Beciuani, din sudul Africii, *Samuel Boker*, *Dalton* și *Lichtenstein* despre diferite populațiuni din Africa și America, *Darwin* despre indigenii din sudul Americii de sud, *Lubbock* despre Californieni, Polinezieni, Ho- tentoți, Eschimoși ș. a. iar cunoscutul antropolog *Brow* s'a crezut îndreptățit să scrie: „E pentru mine mai presus de orice îndoială, că, printre rasele inferioare sunt po- poare care n'au nici un cult, nici o dogmă, nici o idee metafizică, nici o credință colectivă și prin urmare nici o religione“. Explicațiunea o dă profundul cunoscător al primitivilor, *Leo Frobenius*, care zice: „Când un în- vățat se duce într'o țară streină, între oameni pe cari nu-i înțelege, într'o lume, care nu-i a sa, e firesc ca să nu găsească ceea ce caută, ceea ce gândește el. Și dacă concepțiunile acelora sunt îmbrăcate numai în alte cu- lori, îi va fi greu să-și recunoască ideile sale sub acea mască. De aceea, mulți învățați și călători au decretat: „Acești oameni n'au religione“, (*Die Weltanschauung der Naturvölker*).

Nici o mirare dar, că ceea ce afirmă un cercetător despre religionea primitivilor, contrazice altul. Totuși, dacă ținem seama că ceea ce desparte și deosibeste pe

cercetători nu sunt atât faptele în sine cât interpretarea, părerile asupra lor, vom păși cu oarecare încredere către studiul religiunii primitivilor, îl vom întreprinde cu convingerea, că nu va fi o vânare după fantome, ci studierea unor fapte concrete și pozitive.

CAPITOLUL II

RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN ASIA

1. În nordul și nord-vestul Asiei locuiesc și azi numeroase horde omenști, care duc viață nomadă, din care unele au ajuns cândva la un oarecare grad de cultură și au jucat un rol în istorie, dar din care au decăzut și au rămas pe o foarte înapoiată treaptă de cultură, nedeosebindu-se întru nimic de cei care nu s'au ridicat niciodată din starea de primitivitate.

Toate aceste horde aparțin familiei popoarelor turanice și se împart în două ramuri: Ugro-Tataro-Finii și Mongolii.

Din ramura ugrotatarofinică fac parte: Tătarii nomazi sau Cirghizii, care locuiesc în stepele cirghize din răsăritul și miazănoaptea Turchestanului, Tătarii rusești (cei din Crimeea, Cazan, Obi), Baschirii, Iacuții, Teleuții, Calmucii, Samoezii din nordul Siberei (împărțiți într'o mulțime de triburi) cum și Turcii, Bulgarii, Ungurii, Finii, Estonii, Livonii din Europa, azi popoare civilizate (afară de Laponi), și Hunii și Avarii, care au năvălit în Europa în veacul IV și V.

Din ramura monogolică fac parte: Mongolii propriu zisi cu locuința între deșertul Gobi și Manciuria, Buriștii, și Calchii, în jurul lacului Baical, Calmuchii, între Urali și Volga. Tot din această ramură fac parte, după mulți etnografi, și Chinezii, pe când Manciurienii sunt de origine mongolică, dar amestecați cu Tătarii, iar Tungușii sunt de origine tătarică amestecați cu Mongolii.

Din prima grupă ne vom ocupa de religiunea Tătarilor,

iar din a doua de a Mongolilor, lăsând la o parte acele neamuri care au atins un grad mai mare de civilizație și din care unele au ajuns mohamedane, iar altele creștine.

I. 2. *Tătarii* au — ca toate neamurile ugrofinice — culoarea pielei albă, părul blond bătând în roșu, ochi albaștri-verzui, statura mijlocie, craniul brahicefal. Locuința le este în corturi de pâslă, iar uneltele sunt făcute din fier, lucrat în foc, dar în chip grosolan. Se îndeletnicesc mai mult cu creșterea vitelor, mai ales a cailor, al căror lapte îl mânâncă, cu vânatul și cu furtul.

Femeile se cumpără și ele duc greul muncii. Căsătora este îngăduită până între cele mai apropiate rude. Este și o căsătorie de levirat, ca la Iudei. Poligamia este aproape regulă, iar pe castitatea fetelor nu se pune nici un preț.

Credința lor religioasă este un animism cras, cunoscut sub numele de șamanism, după șamani, vrăjitorii care se ocupă cu alungarea spiritelor rele. Credința generală este că lumea e plină de spirite. Fiecare obiect, fiecare agent natural își are spiritul său. Fiindcă în lume este mult rău, spiritele sunt socotite în deobște ca rele și dușmane omului. Intre spirite se numără în prima linie sufletele morților, care, sub formă de strigoi, de stafii, etc. fac tot felul de rele celor vii. Șamanii știu să le alunge și să le facă să fie binevoitoare și folositoare oamenilor.

Șamanii nu formează o clasă socială deosebită, un fel de sacerdoțiu, cum ar urma să fie după rolul ce-l îndeplinesc. Ei aparțin tuturor treptelor sociale și nu sunt numai dintre bărbați, ci și dintre femei. De restul muritorilor se deosebesc prin portul lor curios, conștând dintr'o rasă de piele, cisme și tot felul de bucăți de sticlă, de tinichea de piei de animale, capete de șerpi, piei împăiate, labe de urs sau de vulpe, ghiare de vultur etc. atârinate de rassă, ca embleme magice. Alungarea duhurilor rele sau îmbunarea lor, șamanii o fac noaptea, după un anumit tipic: Se așează în jurul focului, fumează și bat într'o tobă până când sunt apucați de spasaturi, încep să gesticuleze violent, sar ca niște

energumeni în jurul focului, strigă spiritele, le amenință, le conjură, le pun întrebări, ascultă cu luare aminte la preținsele lor răspunsuri, mai trag câteodată cu lăcomie din pipă, iar aleargă și strigă până ce în sfârșit cad la pământ, lipsiți cu totul de conștiință și de puteri. Cât timp stau căzuți în nesimțire se crede că sufletul îi părăsește, ia forma unui animal și se duce la locuința spiritelor, spre a conjura pe spiritul care face rău celui pentru care intervine șamanul, ca în viitor să nu-i mai facă nici un rău. Când își revin în simțiri li se dă plata, căci reprezentarea e sfârșită. Dacă spiritele persistă în răutatea lor, reprezentarea se repetă de mai multe ori.

Inrăurirea pe care o exercită aceste practici superstițioase asupra nervilor celor ce apelează la intervenția șamanilor este așa de puternică încât face ca adesea să se vindece boale grele, să se opereze schimbări în sufletul credincioșilor, cu un cuvânt să se producă adevărate minuni.

Sufletele șamanilor sunt socotite ca având un grad mai înalt de putere și de răutate, de aceea sunt temute în chip deosebit.

Nu numai prin vrăjitoria șamanilor în viață cred Tătarii, că pot alunga boalele, moartea și relele de tot felul, ci și prin diferite practici și mijloace magice de care se poate folosi ori cine. De aceea, în fiecare iurtă (cort) se află câte o păpușă, îmbrăcată ca șamanii căreia i se atribue aceeași putere ca și șamanilor. Spre răsărit de iurtă, între doi mesteceni, legați cu o frânghie, se atârână o blană de hermelin, care de asemeni slujește de amulet. În sfârșit, fiecare om poartă la sine tot felul de amulete: bucați de postav de diferite culori, păr de cal, oase de animale, clopoței, etc. Există și amuleți obștești, ai unei grupe de familii, sau ai unui întreg trib. Acestea constau de obicei dintr'un pietroiu sau o prăjină, înfipte în vârful unei movile naturale sau făcute de mână. Ori cine trece pe lângă movilă e dator să arunce o piatră sau un petec de stofă, ca jertfă adusă

pietroiului sau prăjinii amulet. Credința e că în aceste obiecte locuște un spirit protector.

3. Un cult în adevăratul înțeles al cuvântului nu există, ci el se reduce aproape numai la ceremoniile și practicile șamanilor.

De moarte, Tătarii au teamă, ca și de sufletele morților și de cadavre. La înmormântare se săvârșesc mai multe ceremonii, care au de scop să împedecă sufletul mortului de a face rău celor rămași în viață. Numele morților nici nu trebuie pronunțate. Viața de dincolo de mormânt este înfățișată ca foarte asemănătoare cu cea de pe pământ.

De aceea se obicinuește să se îngroape cu bărbatul și una din soții, să se toarne pe mormânt băuturi și să se jupoaie un cal, a cărui piele se umple cu pae și se atarnă de un arbore aproape de mormânt, în credința că astfel calul va sluji sufletul mortului. Camciadalii au o idee atât de bună despre viața viitoare, că mulți se sinucid de bună voe, ca să se împărtășească mai în grabă de această viață.

4. Cu toate că religiunea Tătarilor a constat și constă aproape exclusiv din practicile animiste și fetișiste cuprinse sub numele de șamanism, totuși, dacă cercetăm cu luare aminte credințele lor religioase, găsim că ei au avut cândva credința în adevărate divinități, în fruntea cărora sta zeul cerului, pe care ei îl numeau *Tenghere-Caira-Can*, *Samoezii Nun*, *Vogulii Torom*, *Ostiacii Turum*, *Finii Iumala*, etc. Aceasta era socotit de unele neamuri, ca Tungușii și Manciurienii, de creator nevăzut al lumii, având locuința în cer sau în soare. Alții îl identificau cu soarele sau și-l reprezentau sub formă omenească, cum fac d. p. Teleuții, cari și-l inchipue ca un bătrân cu barba albă, îmbrăcat în uniformă de ofițer rus de dragoni.

Alături de acest zeu suprem sunt o mulțime de alți zei mai mici, cu atribuțiuni și numiri diferite, în a căror cinste se aduceau tot felul de sacrificii, dar mai ales de animale.

5. Despre origina omului, Tătarii cred că el este creat

de Tenghere-Caira-Can, care a făcut și cerul și pământul. Cea dintâi pereche de oameni, nemulțumită de veșnica liniște și pace, în care era destinată să trăească, voi să se ridice mai presus de Tenghere. Din această pricină, omul căzu în adâncime. Cerul cel bun făcu să se ridice pământul din adâncime, pentru că omul nu mai putea zbura; dar nici pe pământ, omul nu ascultă de Tenghere, care, supărat, îl prefăcu în cel mai rău spirit și-l numi *Erlie*, iar în locul lui făcu alți oameni. *Erlie* însă îi amăgi și-i înduplecă să nu se supue voinții lui Tenghere. Indignat de aceasta, Tenghere lăsă pe oameni în părăsire, dar le dete un învățător și ocrotitor în persoana lui *Maï Tără*, închise pe *Erlie* în adâncimile de sub pământ, unde este mai mare peste duhurile rele, iar pentru sine făcu cele 17 ceruri. Influența creștinismului și a buddhismului asupra acestei legende se vede dela distanță, totuși în fondul ei trebuie să fie și ceva de origină pur tătarească.

II. 6. *Mongolii* în genere se deosebesc de neamurile tataro-ugro-finice prin forma mai lungăreață a craniului, prin culoarea feții care bate în galben, prin ochii de culoare închisă și pieziși și prin ieșirea înainte a oaselor maxilare.

Ei au jucat într'o vreme un rol însemnat în istorie. *Gingishan* (1227) a întins stăpânirea lor până în apusul Europei și a încercat să-i civilizeze, introducând legi aspre. Astfel, el pedepsea adulterul cu moarte și prescria pedepse corporale pentru cel care s'ar îmbăta mai mult de trei ori pe lună. Rezultatul însă a fost nul. Pe la jumătatea veacului XIV. Chinezii scuturară jugul lor, iar în veacul următor fură alungați și din Rusia. La sfârșitul veacului XIV (1380). *Timur-lenk* formă o nouă împărăție mongolă în Asia anterioară, dar ea se desmembră în 1468. Un urmaș al său, Baber, înființă o împărăție mongolă în India, în 1519. Sub numele de *mari Moguli*, împărații mongoli domniră în India până în veacul trecut, când fură desființați cu totul de Englezi. Puterea lor se slăbise însă încă din veacul XVI.

Mongolii de azi se îndeletnicesc cu creșterea vitelor,

cu vânatul și cu pescuitul și stau sub stăpânirea a vre-o 200 de principii ereditari, tributari Chinei. Cei mai mulți au credința buddhistă, iar cei din India sunt mahomedani.

7. După toată probabilitatea, a predominat cândva și la Mongoli animismul și fetișimul, ca la Tătari, dar și înainte de aceea și după aceea, la ei găsim o religie mai curată. Gingishan opri sub pedeapsă de moarte vrăjitoria și descântecele și impuse credința în Dumnezeu creator al cerului și al pământului, ceea ce nu era ceva nou, născocit de el, ci vechea lor credință, pe care începuseră s'o dea uitării. Aceasta ne-o confirmă martori contemporani, ca franciscantul *Ioan Plancarpinus* și venețianul *Marco Polo*, cari au fost la curtea împăraților mongoli, cei dintâi la anul 1246 și cel de al doilea la 1271, și ne relatează că Mongolii credeau într'un Dumnezeu, creator al tuturor lucrurilor, numit *Nagatai* (dela *naga*-cer și *tai* = chinezul *ta-o* Dumnezeu), căruia nu-i dau nici un cult special.

Alături de *Nagatai* stau o mulțime de alți zei, ocrotitori ai corturilor și ai turmelor. În fiecare cort se găsește chipul de lemn al acestor zei, acoperit cu o bucată de stofă de mătase, uneori așezat pe un cărucior, frumos împodobit. Ori de câte ori se taie vre un animal, inima lui se pune dinaintea chipului zeilor, ca jertfă și se lasă acolo până a doua zi. Din laptele de iapă, pe care-l beau, și din carnea, pe care o mănâncă, Mongolii dau mai întâi puțin pe la gura idolului. Înaintea acestor chipuri, ei se și pleacă, în semn de venerație. Dinaintea cortului hanului stă deasemeni un astfel de chip, împodobit cu stoffe de preț. Sunt și corturi în care se păstrează chipurile zeilor ocrotitori ai unui întreg trib.

8. Zeitățile protectoare ale familiei sunt, după toată probabilitatea, spiritele strămoșilor. În acest punct, Mongolii se deosebesc fundamental de Tătari, Pe când aceia consideră spiritele morților ca spirite rele, de a căror influență nu se pot scăpa decât prin practicile șamaniste, prin magie și amulete, Mongolii dimpotrivă socotesc de bune spiritele morților și pe ale strămoșilor mai vechi, le adoră și le cinstesc în chipurile de lemn, pe care

le păstrează în corturi și cărora le aduc sacrificii. Divinitatea supremă este de asemeni cu totul spirituală la Mongoli, nu e înfățișată prin nimic material, nu primește nici un cult. Buddhismul primit de ei, prin veacul XIII al erei creștine, a fost lepădat de mai multe ori și are o înfățișare specifică, este o adoptare la religiunea lor națională, care trăește și azi sub masca buddhismului.

CAPITOLUL III

RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN AFRICA

1. În Africa locuiesc popoare diferite unele de altele nu numai ca naționalitate, ci și ca rasă. Se înțelege de sine, că la neamuri de oameni atât de diferite unele de altele din punct de vedere etnic, și religiunea va fi diferită.

Din punct de vedere etnografic, Africa încă nu este destul de bine cunoscută. Părerile etnografilor diferă mult în ce privește rasa și origina fiecărei populațiuni în parte. Aproape toți sunt însă de acord, că primitivii de azi ai Africii se pot împărți în trei grupe: Cafrii și Hotențoții din partea de sud și Negrii din centru. Nu intră în această împărțire popoarele de pe litoralul Mediteranei, de origine hamită sau semitică, amestecate însă într'o măsură mai mare sau mai mică cu Negrii, popoare care au avut în trecut o însemnată civilizație, care nici azi nu sunt pe o inferioară treaptă de cultură și care, din punct de vedere religios, sunt în mare parte mahomedane, iar unele creștine. Acestea sunt: Egiptenii, Maurii și Berberii.

Cei mai numeroși dintre primitivii africani sunt Negrii.

I. 1. *Negrii* propriu ziși, sau Negrii de miază noapte, numiți și Nigriți, formează un tip aparte, bine deosebit de celelalte neamuri, atât din punct de vedere etnic, cât și religios. Caracteristica lor o formează: culoarea

neagră a pielii, craniul dolihocefal, fruntea mică, oasele maxilare proeminente, buzele groase, rășfrânte și de un roșu murdar, nasul turtit, dinții albi, părul lănos și creț, statura uscățivă, brațele lungi, pulpele puțin dezvoltate și oasele călcâiului ieșite înapoi. Ei se subîmpart într'o mulțime de triburi, din care cele mai multe n'au nici o legătură unele cu altele, vorbesc vreo 200 de limbi, plus un număr destul de mare de dialecte și stau pe cea mai de jos treaptă culturală, morală și religioasă.

Caracterul etnic al Negrilor este pretutindeni același. Negrul este din fire greoiu, leneș, nepăsător, dar se și mânie și se înfurie, se bucură și se întristează numai-decât. E bun, dar poate fi și foarte rău și crud. Ii place mult muzica și dansul, cum și să imiteze pe Albi. De aceea se îmbracă de multe ori foarte caraghios, d. p. cu un halat de noapte, cu o tunică de militar, cu o pălărie demodată pe cap etc. și se fălesc cu acestea, socotind că sunt la fel cu Albii.

În Senegambia și în Dahomei, există un fel de barzi, cari se cred inspirați și păstrează și cântă tradițiunile eroice. Totuși sunt temuți de popor ca vrăjitori. De aceea cadavrele lor nu se îngroapă, pentru ca să nu se spurce pământul, ci se atârnă de arbori, ca să fie mâncate de pasărilor de pradă. Au memorie foarte bună, ceea ce le înlesnește învățarea repede a limbilor streine. Venirea în atingere cu Albii și cu civilizația lor le-a fost fatală, întâi pentru că aceștia i-au vândut și dus ca sclavi mai ales în America și al doilea, pentru că s'au deprins cu consumarea băuturilor alcoolice, care i-a dus la o completă degenerare și fizică și morală.

2. Tuturor Negrilor le place să-și schilodească și schimonosească trupul prin tatuare și prin introducerea de bucăți de lemn ascuțite în nas, buze, urechi. Unele triburi își ascut dinții, iar la multe se practică circumciziunea, când tinerii ating vârsta pubertății, ca o jertfă adusă divinității și ca simbol al emancipării cărnii. Imbrăcămintea lor e foarte sumară, constând dintr'un mic șorț, sau chiar lipsește cu totul. În schimb țin mult la tot felul

de podoabe, ca: mărgean, mărgăritare, bucăți de metal strălucitor, sticle colorate, etc.

3. Locuința lor este în bordeie și în colibe de pământ și de crăci și frunze de arbori, care sunt mai multe la un loc, formând sate. Dela Europeni au învățat să-și facă și căsuțe cu oarecare gust și confort.

Familia este poligamică. Averele și vaza bărbatului se judecă după numărul femeilor ce are. Fiecare femeie își are coliba sa. În general femeia se bucură de foarte puțină considerație, ea duce greul muncii și e față de bărbat întocmai ca o sclavă. Copiii sunt lăsați mai mult în voia soartei și adesea vânduți.

4. Ocupațiunea lor de căpetenie este agricultura. Cu toate acestea n'au isbutit să domesticească multe animale. Le place mult și comerțul, pentru care au aptitudini firești. Lucrarea metalelor e cunoscută și practică numai de unele triburi nomade, în felul zlătarilor noștri. În loc de monedă se servesc în unele părți de coji de scoică atârinate pe o ață, iar în altele totul se prețuește în porumb.

5. Organizația politică a Negrilor are la temelie înrudirea dintre triburi. Se grupează într'o unitate politică superioară numai triburile de acelaș sânge, sau care vorbesc aceeaș limbă. Forma de guvernământ este atât monarhică, cât și republicană și oligarhică. În toate însă domnește despotismul cel mai cras. Regele sau căpetenia politică are puteri nelimitate asupra supușilor săi. În unele părți nu e îngăduit nici unui supus să poarte același nume cu suveranul, așa că la urcarea pe tron a unui nou suveran, toți cei cari au acelaș nume cu el trebuie să și-l schimbe, sau câte odată sunt chiar executați cu toții. În Dahomei și în Loango nimeni nu poate să vadă pe rege mâncând sau bând. Cel ce calcă, fie și fără voe, această rândueală, plătește cu capul. În Darfur, când tușește sau strănută sultanul, cei dimprejur cată să facă la fel. Apoi cu suveranii nu se poate vorbi direct, ci numai prin tâlmaci oficiali. Toate aceste prerogative și formalități se explică prin aceea că suveranii sau căpeteniile politice sunt socotiți ca persoane sfinte.

care stau în nemijlocită legătură cu zeli și cu spiritele. Numai în cazuri excepționale, în deosebi când e vorba de declarare de războiu sau de încheiere de pace, suveranul se consultă cu șefii triburilor și cu magii sau vrăjitorii.

6. Religiunea actuală și efectivă a Negrilor este animismul și fetișismul.

Nu e alt neam de oameni pe lume, care să creadă așa de mult ca Negrii, că natura întregă este tixită de *spirite*, care se găsesc deci pretutindeni și intră și ies, după plac, din orice lucru. De aceea nicăiri, ca la ei, nu găsim adorate atâtea obiecte și lucruri artificiale și naturale, începând dela lemne, pietre, pene, scoici, stofe, articole de toaletă, oase și piei de animale, continuând cu arbori, animale, munți, râuri, lacuri și sfârșind cu astrele și cu cerul. Fiecare om își are fetișul său, pe care-l poartă cu sine în tot locul, ca amulet sau talisman, ca să aibă noroc și să fie ferit de vrăji. Fiecare casă își are fetișul ei, atârnat la ușă sau adăpostit într'un colț, ori într'o încăpere anume făcută pentru el. Fiecare sat sau oraș, fiecare trib, fiecare stat își are fetișul sau fetișii săi.

Omul însuș poate servi de locuință spiritelor bune, care-l ocrotesc și-i insuflă gânduri și fapte bune, sau spiritelor rele, care-i aduc tot felul de boale și-i fac rău, și de care poate fi scăpat numai de vrăjitori, ale căror nume nu trebuie pronunțate.

7. Sufletele morților se numără și ele printre spiritele propriu zise și sunt, ca și ele, bune și rele. În deosebi despre sufletele bune ale răposaților se crede, că se intrupează în noii născuți ai aceleiași familii. Ca să înlesnească aceasta, morții se îngroapă, în Africa apuseană, în colibă sau aproape de ea. Sufletele morților se pot însă intrupa și în animale, care sunt în-acest caz geniu protector al unei familii, al unui sat, trib sau chiar al unui întreg stat. Aceste animale se numesc *totemi*, și nu pot fi mâncate de adoratorii lor.

Sufletele dușmanilor sau ale celor cari n'au fost înmormântați după toată rânduiala sunt răufăcătoare și foarte periculoase, de oarece prin moarte, omul nu numai

că nu pierde nimic din puterea sa, ci devine mai puternic schimbând trupul material cu unul mai fin. De aceea, mortului trebuie să i se dea: mâncare, arme, îmbrăcăminte, găтели, femei, sclavi etc. și, dacă a fost rege sau căpetenie politică, și un număr cât mai mare dintre supușii săi. „In Dahomei, când moare un rege, i se dă mai întâi o gardă de o sută de oameni, care se face înjunghiind o sută de soldați apoi i se înjunghie opt dansatoare din haremul său și cincizeci de servitori. Timp de trei zile, cavoul rămâne deschis, pentru ca să se poată sinucide în el oricine vrea. Victimele de bună voe nu lipsesc niciodată. Se măcelăresc oameni pe piața publică, se jertfesc femei în harem, se înjunghie sclavi de fiecare frunț. Toți cei sacrificați se duc să caute pe regele defunct și să-i dovedească, prin prezența lor, că n'a fost dat uitării. Din timp în timp, i se trimite apoi câte un sol, care să-l pună în curent cu evenimentele politice“, (Girard de Rialle, Mythologie comparée). In alte părți se petrec orori și mai mari.

8. Spiritele formează o ierarhie, în fruntea căroră stă Dumnezeu. Totuș spiritele rele își au o căpetenie a lor.

In serviciul spiritelor stau preoții și vrăjitorii.

Preoții sunt cei ce păzesc feteșii și le slujesc, păstrând curățenia curții și a colibeii (templului) în care se ține feteșul și primind ofrandele ce i se aduc. Ei umblă îmbrăcați în alb și lasă preoția moștenire fiilor lor. Aceștia sunt așa zișii preoți de carieră, alături de care mai este o altă categorie, căci fiecare părinte sau șef de familie este și preotul familiei, având dreptul de a îndeplini orice act religios pentru membrii familiei sale.

Cum însă n'are oricine zel și pricepere pentru lucrurile sfinte, îndatoririle religioase se îndeplinesc în chip oficial de vrăjitori.

Vrăjitorii au în general un rol cu mult mai precumpănitor decât preoții. Ei nu stau exclusiv și neîntrerupt în serviciul feteșilor și de obicei își văd de îndeletnicirile lor zilnice. La sărbători se înfățișează mulțimii ca întrupări ale feteșilor, sunt cuprinși de spasme — ca șamanii — și săvârșesc pretinse minuni, care sunt de

fapt simple scamatorii. Aşa d. p. ucid un cocoş pe care-l ascund în şalvarii largi ce-i poartă în asemenea ocaziuni şi scot din ei un altul viu, pretinzând că e cel dintâi, care a fost înviat de fetiş, sau se fac că-i tae gâtul, umplând de fapt cuţitul de sânge dintr'un intestin ce-l poartă cu ei şi când cocoşul se desmeticeşte şi-şi vine în simţiri, zic că a înviat prin puterea fetişului.

Fiind priviţi ca sălaş al spiritului fetişilor, vrăjitorii exercită asupra coreligionarilor lor o tiranie din cele mai nemiloase, terorizându-i şi exploatându-i fără nici un scrupul, indeosebi când se iveşte vreo calamitate publică, ca d. p. o molimă, secetă, inundaţii, etc., care sunt prezentate ca o urmare a mâniei fetişului, căruia trebuie să i se dea satisfacţie prin mari jertfe sau prin uciderea acelor pe care vrăjitorii îi acuză, că ar fi su-părat pe fetiş.

Prin vrăjile lor, ei pretind că pot alunga spiritele rele, vindeca boalele, descoperi pe autorii crimelor, prezice viitorul, produce ploae, etc. Pentru îndeplinirea fiecă-reea din aceste acţiuni sunt ceremonii speciale şi un vrăjitor nu le poate săvârşi pe toate, ci competenţa este împărţită: unul alungă spiritele rele, altul vindecă boalele, ş. a. m. d. şi după acţiunile speciale ce îndeplinesc poartă numele de: exorcist, vindecător, ghicitor, prezicător, făcător de ploae, etc.

9. Rolul cel mai important îl au *vindecătorii*. Cum orice boală este — după părerea primitivilor — cauzată sau de un spirit sau de o putere misterioasă a naturii, lucrul de căpetenie pentru însănătoşire este combaterea influenţei acelu spirit sau a acelei puteri printr'o altă influenţă, pe care o exercită religiunea sau magia. Tratamentul terapeutic este dar în prima linie un act religios sau magic, pecând tratamentul medical şi hirurgical e privit ca ceva cu totul secundar. Pentru aceasta, vindecătorul poartă în jurul capului o bandă lată de stofă, sau un corn, ori oase, ghiare, piei, coade de animale sălbatice, atârinate de gât, pentru a îngrozi pe bolnav şi a-i inspira încredere, iar buruienile, rădăcinile, frunzele, florile, ce i se dă să bea, ca infuziune, ca

și spălăturile, inhalațiile, băile, ventuzele, cauterizările, fricțiunile ce i se fac, se îndeplinesc cu un anume ceremonial și sunt considerate de cele mai adeseori ca mijloace de purificare de anumite necurății. Eficacitatea firească a acestui primitiv tratament în unele cazuri, sugestionarea bolnavului și întâmplarea în altele, fac ca reputația vindecătorilor să nu fie decât în mod excepțional desmințită și când se întâmplă contrariul, vindecătorul trebuie să restituie întreg onorarul ce a primit.

Pentru descoperirea criminalilor și a delicvenților există un fel de ordalii, care constau de obicei în înghițirea de către cel bănuit a unei băuturi otrăvitoare pe care, dacă o varsă sau nu-i face nici un rău, înseamnă că a fost nevinovat. Totul depinde, bine înțeles, de felul cum e preparată otrava de vrăjitor. În caz de moarte, vrăjitorul trebuie asemeni să descopere pe asasin, pentru că Negrii nu cred că moartea e ceva natural, ci că se produce numai prin magia neagră, adică de acei oameni care sunt stăpâniți de spirite rele sau stau în slujba lor. Cu aceste privilegii, vrăjitorii se răsbună crunt pe dușmanii lor, pe care-i arată mulțimii ca asasinii celor răposați, căci pe cât de iubită, prețuită și respectată este magia oficială a vrăjitorilor, care operează în numele feteșilor, pe atât de detestată este vrăjitoria neoficială, care e privită ca pricină a tuturor nenorocirilor publice și private.

10. Vrăjitorii formează o clasă sau un ordin al lor aparte. Cine vrea să devină vrăjitor, trebuie să facă ucenicie cel puțin un an, după care depune jurământ că nu va divulga niciodată secretele ordinului și se împărtășește din sângele său amestecat cu al maestrului. Sperjuria sunt pedepsiți cu moartea. Dela vrăjitori trecuți la creștinism se știe că cel mai mare secret profesional al lor stă în mărturisirea că feteșul nu e nimic. Ucenicii învață după aceea toate mijloacele prin care vrăjitorii înșeală, țin în ascultare și exploatează publicul.

11. Vrăjitorii sunt adesea constituiți în societăți secrete, care exercită cea mai revoltătoare tiranie asupra coreligionarilor lor, dela cei mai mici până la căpete-

niile politice. Se cunosc în amănunte organizația, scopul și mijloacele unei asemenea societăți, mulțămă unui vrăjitor, fost membru al acestei societăți și după aceea Creștin. Aceasta este societatea *Eve* din Togo, ale cărei statute scrise în limba eve, au fost aflate și traduse în limba germană. Cuvântul „eve“ înseamnă „șanțul și-retlicurilor“, pentru că cultul divinităților eveice nu este decât un șireflic și o șarlatanie ordinară. Neofitul jură credință și supunere necondiționată șefului societății, după care i se dă să bea apă, ca simbol al intrării divinității în el și i se schimbă numele. Membrii acestei societăți trăesc toți la un loc, într'un fel de mănăstire, și duc viața cea mai desfrânată. Fiecare este dator să facă alți membri de bună voia lor sau cu deasila. Casele celor ce stau în vreun fel în calea acestei societăți sunt incendiate și se pretinde că zeul trăsnetului a făcut-o, iar viața lor este ridicată, punându-se și aceasta în seama divinității. Un cunoscător de aproape și dela fața locului al acestei societăți se exprimă astfel despre funesta ei înrăurire: „...Astfel își întinde societatea *Eve* urgiile ei asupra tuturor sferelor țării Togo. Ea face din cei puternici sateliți, din cei săraci sclavi, practică asasinatul, otrăvirea, minciuna și înșelătoria; sfărâmă cu mâna criminală cele mai sfinte legături familiare; ademenește bărbați și femei către o șarlatanie trândavă și-i desobișnuște de muncă folositoare. Pândirea și spionajul este după aceea ținta lor, amăgirea și trădarea bucuria lor. Chiar din fața celor mai de osândit crime nu dau înapoi și varsă cu seninătate sânge nevinovat. Cultul eveic este în realitate, cum îl arată numele, „șanțul și-retlicurilor“ și vai de celce cade în acest șanț, (H. Seidel, *Der Evebund und seine Anhänger*).

12. Cultul populațiilor negre constă în tot felul de mijloace și acte prin care se crede că pot împăca spiritele și a le dispune în favorul lor. Intre acestea se numără în prima linie sacrificiile, începând cu ofrande de fructe și de porumb, după care vin sacrificiile de pasări și de animale: găini, oi, capre, boi și în sfârșit sacrificiile omenști. După sacrificiile de animale ur-

mează de obicei o masă comună, pregătită din carnea pasărilor sau animalelor sugrumate, din care se lasă fetișului numai măruntaele. Cu sângele se ung pragurile colibelor și țâțânele ușilor, ca să se alunge spiritele rele. Pentru îndepărtarea blestemului este la unele triburi obiceiul de a se alunga în fiecare an în pădure un țăp, care duce cu el blestemul, întocmai ca țăpul ispășitor dela Ebrei. Sacrificiile omenеști par a avea la bază (vezi A. Réville, *Les religions des peuples non-civilisés*, I, 114), ideea că cel mai sigur mijloc de a obține împlinirea cererilor dela un zeu este de a-i procura carne ome-nească pentru hrană, oameni de serviciu și femei ca concubine. Oricine e credincios, ar trebui să-și arate supunerea și respectul față de fetiși prin sinucidere. Intervine însă instinctul de conservare, care duce la două surogate: sacrificarea altora și anume a prizonierilor, a sclavilor, a femeilor, a copiilor, cu un cuvânt sacrificarea celor mai slabi și sacrificare unei părți din corp, ca d. p. a unuia sau mai multor dinți, a unui deget, a lobului urechii, a prepuțului (aci stă origina circumciziunii), a părului, etc.

13. Antropofagia este practică pe o scară întinsă de Negri, atât ca mijloc de alimentare obicinuită, cât și cu prilejul jertfelor omenеști. La multe triburi, cei destinați să fie mâncați sunt puși la îngrășat de stăpânii lor, iar părți din corp sunt vândute amatorilor. Astfel unul se angajază să cumpere pieptul, altul un șold, al treilea un picior ș. a. m. d. Când totul e vândut, victima e în-necată, pentru ca să fie mai fragedă carnea și după aceea e tăiată în bucăți, împărțită, și mâncată.

Jertfele omenеști se săvârșesc cu un ceremonial foarte bogat. Iată d. p. cum le descrie un martor ocular (misionarul O. Allaire, apud le Roy, *La religion des primitifs*, pag. 253 sqq.), că se săvârșeau în anul 1889 în Congo:

„Jertfele omenеști sunt foarte mult în uz la popoarele sălbatice printre care locuim. Când am sosit în Liranga, vecinii mei din Nyambe, Butunu, Busuidi și Irebu își îngăduiau adesea luxul să facă două sau trei jertfe omenеști pe săptămână. Această ceremonie era o petrecere

obștească, la care luau parte toate satele dimprejur. Se cânta, se juca și enorme vase cu vin de palmier treceau din om în om, la toți cei de față, Victima sau victimele, legate cobză, erau martorii unei veselii pe care moartea lor avea s'o ducă la paroxism. La un moment dat, victima este deslegată și așezată pe un trunchiu puțin ridicat, cu brațele atârând dealungul corpului, cu mâinile fixate de pământ cu ajutorul unor furci, care fac cu neputință orice mișcare. Alte furci îi țin strânse picioarele, iar pieptul este imobilizat de un fel de macara, care-i ajunge până la umeri. În spatele victimei, pironită astfel de pământ, la o depărtare ca de doi metri, stă înțepenită o prăjină lungă și zdravănă, al cărei vârf flexibil prinde cu ajutorul unei liane capul victimei, întinzându-i gâtul ca cu un resort. Se face tăcere, căci a sosit vrăjitorul sacrificator. În părul său creț strălucesc mai mult de două sute de pene de pasăre de diferite colori, cu meșteșug rânduite, care-i fac capul cât o baniță. Ochii îi sunt înconjurați de două cercuri albe și au o strălucire neobicinuită. Imbrăcămintea îi este bogată, deși foarte sumară și foarte cuviincioasă pentru această țară. Pe frunte și pe obraji i se văd dungi roșii, care se deosibesc foarte bine pe fondul negru al pielii. Pe brațele și pe picioarele goale se deosibesc asemeni dungi groase, galbene și roșii. El înaintează încet, legănându-și penele de pe cap, ținând în mâinile-i nervoase temutul cuțit de execuție, care face să sară capetele dintr'o singură lovitură. Deodată se oprește și salută pe nenorocitul pe care are să-l jungie. Cuprins apoi de aiurare, face niște strâmbături pe care nici un condeiu nu le-ar putea descrie. Se zbate, ca un îndrăcit, sare, se svârcolește, înaintează încet, ca o reptilă, încât nu i se aud pașii. Mulțimea aplaudă, dar se face din nou liniște, îndată ce se ridică cuțitul fatal. Vrăjitorul începe atunci un cântec ritmat: e cântecul morții. Mulțimea îi răspunde, repetând cuvintele pe aceeaș melodie și bătând în tact din palme. Gesticulând și cântând vrăjitorul se apropie de mai multe ori de victimă, care privește, eșită din minți, la aceste pregătiri. El trage cu creta o

linie înjurul victimei, unde va da lovitura de cuțit, când va sosi clipa potrivită. Fluturându-și cuțitul în aer, îl lipește de două ori de gâtul osânditului. Cântecul se sfârșește. Dintr'o săritură vrăjitorul, care se trăsese înapoi e alături de victimă. De două ori brațul mai spintecă aerul într'o mișcare de probă, după care cuțitul se prăbușește și dintr'o singură lovitură taie capul, care e aruncat departe de prăjina discordată, în timp ce mulțimea se prăbușește urlând asupra cadavrului. S'a sfârșit, sălbaticii se întorc veseli în colibe lor“.

14. Pentru fiecare început al unei noi epoci din viață sunt *ceremonii* diferite. Așa d. p. înainte de nașterea unui copil, mama roagă un fetiș cu vază, să-i dăruească naștere ușoară și întreabă un prezicător să-i spună, spiritul cărui strămoș se va întrupa în copil. Pe Coasta de aur se ține a opta zi după naștere o sărbătoare, când tatăl întreabă pe copil ca pe cineva venit de departe: „Cum e pe acolo de unde vii?“ În numele copilului răspunde mama: „E pace“. — „Cum se află oamenii de acolo?“ „Bine“. După aceea toarnă apă pe stuhul cu care este acoperită coliba, așa ca să curgă peste ușa casei și se pune copilul acolo, făcându-i-se urări de fericire. Cu acest prilej i se dă și numele, care se pune după ziua săptămânii în care se săvârșește această ceremonie, sau după ordinea în care s'a născut: Ca întâiul al doilea, al treilea copil.

Când băeții și fetele ating vârsta pubertății se circumcid și sunt supuși un timp oare care la ajunare și exerciții aspre, care se termină cu un ospăț. Fără această formalitate, tinerii nu pot fi numărați printre bărbați, iar fetele nu se pot mărita, și dacă mor, nu li se face înmormântarea cu ceremonialul obicinuit.

15. *Inmormântarea* are de asemeni caracter religios. Ea se face după un anumit ritual și se încheie cu un ospăț în amintirea mortului. În mormânt se pun — cum am văzut — tot felul de lucruri, hrană, îmbrăcăminte, se înjunghie sclavi etc. parte pentru a servi răposatului în viața de dincolo de mormânt, parte spre a nu face nici

un rău. Când se crede că mortul e nemulțumit și face rău celor vii, i se desgroapă osemintele și se ard.

16. *Viața viitoare* este înfățișată ca întru totul asemănătoare cu cea de pe pământ. Incredințați, că după moarte trăesc mai departe, Negrii se sinucid cu ușurință, când dau de greutăți sau neplăceri mari. Se practică mult la ei și obiceiul care la Japonezi se numește *harichiri*, adică atunci când cineva e în ceartă sau dușmănie cu altcineva se sinucide, iar adversarul e obligat să facă și el la fel, ca să se poată justifica mai ușor înaintea spiritelor.

Locul unde petrec sufletele după moarte este în răsăritul sau în apusul îndepărtat, într'o peșteră sau în cer.

Inceputul morții în lume este înfățișat în chip deosebit. Astfel Conzii au legenda că Dumnezeu a făcut cea dintâi pereche de oameni și i-a dat colibe, porumb, banane etc. iar femeii i-a mai dat și aur și lucruri de podoabă. Din această cauză, bărbatul prinse pismă pe femeie și o ucise cu un cuțit de banan. Pentru fapta sa, Dumnezeu îi luă înapoi tot ce-i dase și-l alungă în munți. Unii cred că el s'a prefăcut în *Ubasî* (diavolul). Femeia fu înviată de Dumnezeu și născu copii, din care se trage întreaga omenire. La început oamenii nu erau muritori, dar fură supuși morții după ce mâncară carne de bivoliță. Alții dintre Negrii explică altfel originea morții, toți sunt însă de acord în a o reduce la o greșală a oamenilor celor dintâi sau de demult față de Dumnezeu.

17. *Divinitățile*. Cu tot crasul fetișism ce se întâlnește la Negri, ei au și credință în Dumnezeu. Deja în 1860, antropologul german *Th. Waitz* scria: „Dacă luăm seama mai bine, ajungem la surprinzătorul rezultat, că mai multe triburi negre, la care până acum nu s'a putut dovedi și nici nu se poate presupune o înrâurire din partea altor popoare mai civilizate, sunt cu mult mai înaintate în desfășurarea ideilor lor religioase, decât aproape toți ceilalți primitivi, așa de înaintate că, dacă nu le putem numi monoteiste, putem totuși susține despre ele, că stau la limita monoteismului, cu toate că religiunea lor este amestecată cu o mulțime de superstițiuni. (Anthropologie

der Naturvölker, II, 167). Observațiunile făcute de atunci până acum au dat în totul dreptate lui Waitz. Azi e lucru stabilit, că Negrii cred într'un Dumnezeu suprem și bun, care locuște în cer și care a făcut lumea și pe om. Numele ce se dă acestui Dumnezeu n'are formă de plural și prin el se desighează când cerul însuș, când o ființă deosebită și mai presus de ceruri. Astfel Negrii numiți Așanti numesc pe acest Dumnezeu *Niame* sau *Oniame*, care însemnează „strălucitul“. Acest nume se întâlnește și la Cafri, în forma puțin schimbată de *Niame* și se mai întrebuințează pentru a designa: ploaia, tunetul, trăsnetul, care vin din cer, dela Dumnezeu. Bolta cerească este partea dinainte sau dinafară a lui *Oniame*. Soarele, luna și stelele sunt servitorii lui și anume: Soarele este un servitor prietenos, care privește cu bunăvoință spre pământ; de aceea și răsare zilnic. Luna dimpotrivă e un ucigaș, cu trâmbița morții în mână. Aceasta se vede în petele din lună și prin sunetul ei cauzează moartea oamenilor. Când e plină, luna aduce boale. De aceea *Oniame* n'o lasă să răsare în fiecare noapte. Stelele sunt ocrotitorii speciali ai copiilor. Că acest Dumnezeu bun, căruia i se dă chiar numele de tată, locuște în cer, o spun și diferite zicători. Astfel o zicătoare sună: „Vrei să vorbești cu *Oniame*? Adresează-te vântului“; iar Negrii de pe coasta de azur zic despre copiii sugaci, când se uită în sus, că „privesc la Dumnezeu“, și de găină, când bea apă și ridică ciocul în sus, că „se uită la Dumnezeu“, etc.

Oniame a făcut tot ce există și anume în șase zile, iar în ziua a șaptea a dat oamenilor o poruncă. Ordinea creațiunii este următoarea: mai întâi femeia, după aceea bărbatul, apoi animalele, plantele și în cele din urmă pietrele. La început oamenii stau împreună cu Dumnezeu pe pământ și când aveau nevoie de ceva, loveau cu un baston în văzduh, și îndată ploua cu pește și cu tot ce le trebuia. O femeie, pisând odată banane, lovi, din nebagare de seamă, pe *Oniame* în față. Acesta se supără și se înalță la cer. Timp de șase ani de secetă se produse o foamete mare, încât se mânca om pe om.

După sfatul unui înțelept, oamenii trimiseră atunci un sol la Dumnezeu, mărturisiră că au greșit și-l rugară să le trimită un locțiitor al său, care să le poarte de grijă. Oniame le trimise pe cel mai mare sfetnic al său și vesti oamenilor, că nu mai e supărat pe ei și că va trimite ploae regulat pe pământ. De aceea, când se arată curcubeul, Negrii trag focuri de pușcă în semn de mulțumire către Dumnezeu, datătorul ploiei și al căldurii soarelui.

După o altă legendă, a cărei origină e mai nouă, căci se vorbește în ea și de oameni albi, Oniame ar fi făcut de la început atât pe oamenii negri cât și pe cei albi și ar fi fost mai binevoitor către cei din urmă. După o legendă păstrată de Negrii Așanti, Dumnezeu a făcut trei perechi de oameni albi și trei de negri și i-a lăsat să aleagă între bine și rău, punându-le înainte o tîgvă și o foaie de hârtie pecetluită. Negrii au ales tîgva și au găsit în ea o bucată de aur, una de fier și alte câteva metale, a căror întrebuințare n'o cunoșteau. Albiu au ales foaia de hârtie, care i-a învățat toate.

Oniame s'a supărat pe Negri, cari nu s'au mai închinat lui, ci spiritelor inferioare care locuiesc în râuri, munți și păduri. După o altă legendă, în fine, Dumnezeu trimise pe *Borebore* și pe *Adomankana*, să facă pământul. Amândoi străbătură toate regiunile fără să doarmă, pânăce ajunseră la maimuța neagră, care-i ademeni să ospăteze și să petreacă noaptea la ea. Acolo adormiră și când se treziră din somn, *Adomankana* veni în Europa și făcu tot ce e aici, iar *Borebore* rămase în Africa și făcu tot ce e acolo. Acelaș personaj mistic, *Borebore*, care în această legendă pare a ține locul lui Adam din Biblie, se întâlnește și într'o legendă, care ne amintește de potop și de turnul Babel. Legenda sună astfel: „La început erau în cer doi Dumnezei: unul bun și altul rău, și doi oameni: unul alb și altul negru. Cei doi Dumnezei se luptară multă vreme între ei, pentru stăpânirea celor doi oameni. În cele din urmă locuitorii cerului hotărâră, ca acei doi oameni să fie îndepărtați din cer. *Borebore* legă pe oameni cu un lanț, al cărui capăt

fu atârnat de gâtul său, și astfel îi cobori pe pământ, rămase cu oamenii 100 de ani și săpă o groapă enormă. Un potop se abătu peste pământ, dar apa lui se adună în groapă și astfel luă naștere marea dintre oamenii albi și cei negri. Borebore își ascunse înțelepciunea într'o tîgvă, pe care o pierdu și muri. Omul alb găsi tîgva cu înțelepciunea și descoperi cu ajutorul ei un leac împotriva morții. Din cauză însă că oamenii ajunseră să fie prea bătrâni, prea urâți și prea mulți, renunțară la acel leac. Negrul se închina la piatra pe care sta. Atunci toți oamenii vorbeau o singură limbă. Albii născociră ceva cu care puteau pluti pe apă și ajunseră în țara Negrilor. Înainte de a se despărți de aceștia, încercară să se suie la cer. În acest scop, ei grămădiră una peste alta toate piuăle în care pisau banane și făcură un turn înalt. Mai trebuiau numai o piuă, pe care n'o mai aveau. Se hotărâră s'o ia pe cea de desubt și s'o pue deasupra. Făcură astfel, dar turnul se prăbuși și i-ar fi omorît pe toți, dacă nu se grăbeau să fugă. Așa s'au împrăștiat oamenii peste tot pământul și au luat naștere diferitele limbi“.

Oniame este bun față de toți oamenii, de aceea — pretind multe triburi de Negri — că nici nu trebuie să i se aducă sacrificii, cum se aduc spiritelor, care sînt rele. Aceasta este cauza pentru care cultul său a fost dat uitării în cea mai mare parte. Alte triburi spun, că el s'a retras dela conducerea lumii, pe care a lăsat-o în seama spiritelor subordonate lui.

18. Sub ascultarea lui Oniame stau într'adevăr, după credința Negrilor, o sumedenie de ființe, pe care ei le numesc „fiii lui Oniame“ și pe care și le înfățișează ca spirite create și invizibile, dar care se arată câte odată oamenilor ca chipuri îmbrăcate în alb și le fac cunoscut voea lor prin animale, arbori, etc. Aceste spirite se deosebesc de spiritele strămoșilor decedați (sisa) și se numesc „*obosom*“ (dela obo-piatră și som-închinare, probabil pentru că au fost adorate la început în pietre sfinte, în care se credeau întrupați) și „atumfo-puternici“, pentru că se crede că au deplină putere asupra vieții și morții

oamenilor. Obosom stau în apropierea lui Oniame și implinesc în totul voința. Când un om a greșit ceva, ei duc fapta omului înaintea lui Dumnezeu, spre a-i dicta pedeapsa pe care o aduc la îndeplinire. Tot ei duc înaintea lui Dumnezeu și rugăciunile oamenilor și fac legătura între cer și pământ, (*L. Tauxier*: *Le Noir du Sudan*, 1912; *Le Noir du Yatenga*, 1917; *Le Noir du Bondoukou*, 1912; *Nègres Gouro et Gagou*, 1924; *La Religion de Bambara*, 1927).

19. *Conzii* de pe țărmul nordic al lacului Nianza, numesc asemeni pe Dumnezeu „tată“, și-l înfățișează sub formă omenească și cred că locuște în cer cu oamenii săi „fiii lui Dumnezeu“. În timp de secetă, *Conzii* se adună pe țărmul lacului și aduc un sacrificiu. Unul din căpeteniile lor ia apoi apă din lac cu o tigră, își umple gura și o varsă pe pământ, rostind următoarele cuvinte: „Mbamba! Kiara! Ne-ai oprit ploaia. Dă-ne ploae, ca să nu murim. Scapă-ne de moarte prin foamete, căci tu ești tatăl nostru și noi suntem copiii tăi și tu ne-ai făcut. Pentruce vrei să murim? Dă-ne porumb, banane și fasole. Ne-ai dat picioare, ca să umblăm, brațe ca să muncim și vite; dă-ne și ploae, ca să avem ce culege“. Când sunt amenințați de năvăliri dușmane, *Conzii* se roagă astfel: „Vrăjmașii vin, o Dumnezeule! Intărește-ne brațele. Dă poporului tău, copiilor tăi, inimi tari, ca să nu răpească vrăjmașul femeile și vitele ce ne-ai dat. Tu ești Mbamba! Tu ești Kiara! Intărește-ne“.

20. *Negrii Abo* din Camerun adoră iarăș un Dumnezeu unic, Dumnezeu al cerului, pe care cred că-l fac să ia seama mai bine la rugăciunile lor, fluerând după fiecare propozițiune. Pentru a se adresa lui Dumnezeu, ei cred că nu e nevoie de preoți, ci fiecare i se poate ruga, el însă nu ascultă decât rugăciunile celor neprihăniți. De aceea, bătrânii, ca unii ce înclină mai puțin spre păcate, sunt socotiți ca cei mai indicați a se ruga lui Dumnezeu pentru trebuințele obștești.

21. *Galla's* adoră și ei un Dumnezeu al cerului, pe care-l numesc „*Vac*“ sau „*Vaca*“. El a făcut tot ce există; a dat oamenilor toate bunurile pe care le au, pentru

care ei sunt datori să-i aducă sacrificii; este nevăzut, dar se arată câteodată printre oameni; e judecător aspru și va judeca pe oameni după moarte pentru faptele lor. În cinstea lui nu se înalță temple, pentru că cerul e templul său, pământul altarul său și pârga roadelor pământului și cele întâi născute ale vitelor sunt jertfele sale, la care el are dreptul. Când este invocat, Vac este numit: „O bunule Dumnezeu“, sau „O bunul meu Dumnezeu“. În fiecare an se ține în cinstea sa o mare sărbătoare, când i se înalță această rugăciune: „O Vac, dă-ne copii, tutun, grâu, vaci, boi și oi. Ferește-ne de boale și ajută-ne să răpunem pe vrăjmașii noștri: pe Creștini și pe Mahomedani. Ia-ne la tine, o Vac, și du-ne în grădină, iar nu la Satan și în foc“.

22. *Masaii*, din jurul muntelui Kelimanjaro, se închină unui Dumnezeu, pe care-l numesc *Engai*, nume ce însemnează „cer“ și „ploaie“. El locuiește în cer, dar se lasă câteodată pe vârfurile veșnic acoperite de zăpadă ale Kelimanjarului. Stelele sunt ochii săi. În timpul ploilor, când vitele se îngrașă, Masaii cred, că Engai varsă lacrimi de bucurie, iar în timpul secetei, când vitele slăbesc, cred că Engai plânge din pricina indiferenței Masailor. Ei se cred poporul ales al lui Engai, cărora numai le-a dat vite cornute, așa că consideră ca un drept sacru al lor de a răpi vitele cornute dela toate popoarele vecine, (*Dr. V. G. Ispir*: Ideea de Dumnezeu în țara Masailor, în „Studii Teologice“, anul I, 1929).

23. Chiar *Eveii*, despre care cercetări nu prea vechi (Spieth, *Die Religion der Eweer in Süd-Togo*, 1911) susțin că au, pe lângă feteși și spiritele strămoșilor, o mulțime de zei pe cari și-i au creat treptat, adoră și un zeu suprem „*Mavu*“, care locuiește în ceruri, e nevăzut și nu i se dă nici un cult.

Cu toate că ideea despre Dumnezeul suprem sau unic nu este întotdeauna și la toate triburile negre destul de clară, nu mai rămâne totuși nici o îndoială, că ea nu lipsește din religiunea Negrilor și că pe când cultul spiritelor de tot felul sau al feteșilor izvorăște din frică și

oportunism, cultul zeului suprem sau credința în el este pretutindeni idealist, moral și înălțător, căci zeul suprem e întotdeauna binevoitor și bun.

II. 24. *Cafrii*. Dela ecuator și până aproape de extremitatea sudică a continentului african, în deosebi pe coasta răsăriteană, locuiesc mai multe neamuri de oameni, cari seamănă cu Negrii din Africa septentrională, dar se deosebesc totuș de ei prin culoarea neagră cenușie a pielii, prin nasul arcuit, prin proeminența oaselor maxilare, prin forma regulată a craniului, prin buzele cărnoase, dar nu răsfrânte, și prin părul lor lănos. Numele lor generic este de *Cafri*, care vine dela cuvântul arab „kaferuna“, cu însemnarea de „necredincioși“ și e numele cu care Arabii denumesc toate popoarele mahomedane, după cum Grecii numeau „barbari“ pe toți cari nu erau Greci, Evreii „goim“ pe neevrei, Românii „nemți“ pe orice strein. Ei înșiși se numesc: Amatembas, Amapondas, Amakosas și Bantu. Acest din urmă cuvânt însemnează „oameni“ și se găsește într'o mulțime din cele 170 de limbi câte se vorbesc de populațiunile cafre. De aceea mulți întrebunțează ca nume colectiv pentru aceste populațiuni pe cel de *Bantu*, în loc de *Cafri*.

Inrudite cu *Cafrii* sunt și triburile: Zulușii, Beciuanii (spre apus de Transvaal), Sutos (spre sud-est de statul Orania), Bușmenii (spre nord de Hotentoți), locuitorii din Congo și Loango, precum și cei din Mozambic, Zanzibar și Suaheli.

Cu privire la origina Cafrilor, mai toți etnologii sunt de acord, că ei sunt de origină cușită. Deosebire de păreri e numai, dacă au venit dela miazănoapte, din Etiopia, sau dela răsărit, din India, prin Madagascar.

25. Cele mai multe neamuri cafrice au o frumoasă și atletică constituție fizică, sunt inteligente și trăesc mai mult din vânătoare și pradă. De aceea s'au și sălbăticit grozav și au degenerat din punct de vedere moral, social și religios. Așa de pildă, la Zuluși fetele sunt socotite ca o marfă și se vând la mezat. Femeile duc

greul muncii, pe când bărbații trândăvesc și ele pot fi schimbate reciproc de bărbații lor și puse la dispoziția oaspeților de seamă. La alté neamuri, tinerii și tinerele, după ce au primit circumciziunea, adică au fost declarați formal de majori, trăesc câtva timp în comun, în toată libertatea, iar adulterul este pedepsit numai cu o amendă bănească. Beciuanii se îndeletnicesc cu creșterea vitelor și în parte și cu cultura pământului, iar Sutoșii au avut până în anul 1820 ca formă de stat republica federativă. În acel an au năvălit peste ei Cafrii propriu ziși și din cauza mizeriei au devenit canibali, până ce o căpetenie politică a lor a instituit monarhia absolută și i-a desobișnuit de canibalism. Bușmenii s'au sălbăticit așa de mult că n'au nici animale domestice, ci numai câini de vânătoare.

26. De nici un alt neam de oameni primitivi nu s'a afirmat atât de mult, de des și de apăsător, ca despre Cafri, că ar fi lipsiți de religie. Cercetări și observațiuni mai întemeiate au dovedit însă, că ei au o religie destul de bine pronunțată, care însă variază dela un trib la altul și este amestecată cu tot felul de superstiții grosolane. Însă semnificațiunea numelor date de ei divinităților lor, ca da pildă: *Utisco* (cel ce pedepsește), *Umdali* (orânduitorul), *Umenzi* (creatorul) etc. ne arată nu numai că cred într'o divinitate, ci că o și concep moral. Alte nume ale divinității ca: *Incosi onkulu*-marele stăpân și *Unfo onkulu*-marele bărbat, ca apelative ale puterii care tună și fulgeră, ne trădează credințele lor naturaliste.

Pe lângă animism și fetișism, e în mare cinste la acești primitivi cultul strămoșilor, în fruntea cărora stă un „tată“, „strămoș“, sau „bătrân“, care foarte adesea este identificat cu divinitatea.

Așa de pildă, la Zuluși *Unkul-unkulu* este cel dintâi dintre strămoși și totodată și cel ce dă pământului fecunditate, tribului legi, bărbatului curaj, femeii supunere și tuturor moarte. Spre a nu se confunda *Unkul-unkulu* ca strămoș cu *Unkulunkulu* ca Dumnezeu, ei au împrumutat dela triburile vecine pentru Dumnezeu nu-

mele de „*Utisco*“ (Le Roy, La Religion des Primitifs, 187). Ideea de Dumnezeu în adevăratul înțeles al cuvântului este totuși întemeiată la acest popor. Abia bătrânii mai știu, că semănăturile sunt date „de celce a făcut toate și chiar pe regi“, și că „autorul tuturor lucrurilor stă acolo sus, unde sunt și mulți oameni și el este domnul domnilor“. O indicație că altădată Zulușii au adorat o divinitate, cerească e faptul, că în caz de primejdie ei cheamă și acum în ajutor cerul.

27. La *Beciuanii* nu se găsește nici o urmă de temple, altare jertfe, imagini sau statui de zei, dar numele lui Dumnezeu e pronunțat destul de des în expresiuni ca acestea: „Dumnezeu l-a omorît“; „S'a dus la zei“ sau „Ce minunat a făcut Dumnezeu acest lucru!“ . Pe Dumnezeu, ei îl numesc *Morimo* și au legenda, că el a făcut mai întâi pe oamenii negri și după aceea pe cei albi, pe care i-a iubit mai mult și le-a dat haine și multe lucruri frumoase, pe când Negrilor le-a dat numai animale, sulită și arta de a face să plouă. (Aceasta constă în următorul procedeu, practicat mai ales de tribul Suto: Se iau lilioci arși, escremente de epure de casă, fificați de șacal, inimă de pavian și de leu și niște rădăcini bulboase otrăvitoare, din amestecul cărora se prepară o băutură, din care se dă o parte unei oi s'o bea. Negreșit că oaia moare. O altă parte din acelaș preparat se arde și e credința că fumul ce se înalță din această ardere produce neapărat ploae). Tot cu numele de *Morimo* se desighează și practicile magice, întru cât magia influențează asupra divinității, constrângând-o să dea oamenilor celece-i cer prin punerea în practică a magiei. Că și în sânul acestor primitivi atât de înapoiati se găsesc omeni capabili de cugetare metafizică și profund religioasă, ne o dovedesc cu prisosință următoarele cuvinte ale unui Beciuan, adresate misionarului Arbousset: „Ceeace înveți tu, înțelepte bărbat, este tocmai ceea ce doream și căutam eu înainte de a te fi cunoscut pe tine. Acum doisprezece ani, într'o zi noroasă îmi păzeam turma în pământul Malușilor, dealungul râului Ilotse. Șezând pe o stâncă, cu oile în față, îmi puneam

întrebări triste, într'adevăr triste, pentrucă nu le găseam răspunsul. Stelele — îmi ziceam eu — cine le-a atins vreodată cu mâna? Pe ce stâlpi se sprijine ele? Apele nu obănesc. Ele aleargă fără încetare ziua și noaptea, dar unde se opresc? Sau cine le face să alerge așa? Norii asemeni se duc, vin și cad pe pământ sub formă de apă. Unde se înalță ei? Cine-i trimete? Desigur nu barocas (vrăjitorii cari pretind că pot face să ploae) ne aduc ploaia, căci cum ar face-o ei? Vântul, cine-l aduce, cine-l ia? Cine-l face să sufle, să vâjâe, să ne sperie? Știu eu cum cresc semănăturile? Eri nu se vedea nici un paiu în țarina mea. Azi vin din nou și găsesc ceva. E foarte mic, abia pot să-l văd, dar va crește ca un tânăr om. Cine a putut da pământului înțelepciunea și puterea de a produce aceste bucate? Pe când îmi ziceam acestea, îmi sprijinii fruntea de mână. Din nou cugetai în mine și zisei: Noi ne ducem cu toții, iar acest pământ rămâne. El singur rămâne, căci noi toți trebuie să ne ducem de aici. Dar unde ne ducem? Inima îmi răspunse: Poate că mai sunt și alți oameni afară de noi și ne ducem la ei. Atunci îmi zisei iarăși: Poate că acești oameni trăesc sub pământ și la ei ne ducem. Dar o altă cugetare se ridică împotriva și zise: Acei oameni de sub pământ, de unde provin? Acum inima mea nu mai știu ce să cugete și se încurcă de tot, dar iarăși se ridică și zise către mine: Toți oamenii fac mult rău și tu asemeni, da, și tu ai făcut mult rău. Vai de tine! Mi-am adus atunci aminte de multe nedreptăți ce am făcut altora și cugetul mă mustră pentru ele în chip neobicinuit cât timp șezui singur pe stâncă. Ți-o mărturisesc: mă cuprinsese groaza. Sării în sus și alergai după oi, ca să mă înveselesc, dar tremuram cumplit“.

Chiar dacă această istorisire a fost înflorită și exagerată de misionar, esența ei totuș nu e de necrezut și dovedește strălucit, cum sufletele simple, dar curate, pot pătrunde spontan în inima celor mai adânci taine ale naturii și întrezări răspunsuri, pe care mintea omului cult numai cu anevoe și după mult timp le poate găsi.

28. *Sutoșii* — de care mai pomenirăm — au păstrat

mai multe resturi din cultul dat altă dată divinității. Religiunea lor se reduce azi aproape exclusiv la cultul strămoșilor, cu deosebirea caracteristică de alte popoare, că sufletele strămoșilor morți, sunt considerate ca însăși divinități (barimo). Când moare un Suto, se crede că sufletul său se duce la sufletele strămoșilor, în pământ, și se transformă în rimo. Cadavrul se îngroapă în țarcul închis al vitelor și i se jertfește pe mormânt un animal, atât ca primă adorare adusă noii divinități, cât și ca jertfă de expiere pentru greșelile săvârșite de răposat în timpul vieții și ca sufletu-i să fie mai bine primit de strămoși. La nașterea copiilor se aduc deasemeni jertfe spiritului strămoșilor, pentru ca să dăruiască zile fericite noului născut. Prezicătorii de întâmplări viitoare (linohe) joacă mare rol la Sutoși. Alături de spiritele strămoșilor se crede și într'o divinitate propriu zisă numită *Morimo*, care a făcut lumea, dar care n'are de fapt nici o înrâurire asupra vieții religioase a Sutoșilor, ci e dată cu totul uitării din cauza rolului precumpănitor pe care-l are cultul strămoșilor.

29. *Buşmenii*, sau piticii din jurul deșertului Kalahari, numiți astfel nu din cauză că ar trăi prin stufiguri, cum se socotea altădată de geografi și de etnografi, ci din cauza părului capului lor, care crește în formă de spirale, din câte 10—20 de fire, și se aseamănă cu un stufig, cred — după unii misionari — într'o zeităte masculină, care stă mai presus de pământ și într'una feminină, ce locuiește sub pământ; iar după alții, într'un om nevăzut, cu locuința în cer. Acela stăpânește și conduce totul. Lui i se roagă în nevoe și în cinstea lui joacă dansuri anumite înainte de a pleca în războiu. Numele lui e *Caghe*.

30. Populațiunea indigenă a ținuturilor, *Congo* și *Loango* este descrisă de cei mai mulți ca fetișistă în sensul strâns al cuvântului. Ea face însă deosebire între spiritele rău făcătoare, care se întrupează în diferite obiecte și pedepsește ca crimă magia, care stă în serviciul lor, iar de puterea lor vătămătoare se apără prin obiecte (milangho), ce provin dela spiritele bune. Aceste obiecte le poartă cu sine în săculețe sau le atârnă de trei prăjini

încrucișate înaintea caselor, țarinelor, satelor, templelor etc. Alături și mai presus de spiritele propriu zise, bune și rele, se recunosc și o mulțime de divinități, numite generic *Kissi* sau *Kisso*, care, după toată probabilitatea, nu sunt altceva decât personificarea puterilor naturii și pe care le socotesc ca diferite de obiectele în care se crede că locuiesc. În temple stau bănci de lemn alături de statuile lor, pentru a se odihni pe ele Kisii, când ies din pământ. Preoții (ganga) pretind că pot vedea aceste și atunci sună un clopoțel. Cei mai însemnați dintre Kissie sunt: *Bunsi*, numită și Mama Mamkisi, adică Mama tuturor zeilor. Este adorată în toată țara și are un oracol, în localitate Cimsinde, unde iese câteodată nevăzută din pământ, spre a învăța — prin rostul preotului ei — pe noii aleși regi datoriile ce au față de zei și de supușii lor. Alți zei mai sunt: *Kissie insi*, zeul pământului, înfățișat prin două statui de lemn, ce se susțin reciproc, sau printr'o oală înfășurată în panglici, sau — ca zeu al recoltei — printr'o grămadă de cranii de animale. În această din urmă calitate i se aduc jertfa primiiile fructelor și ale semănăturilor. Preotul slujește și lui *Kissie'm shiti*, zeul pădurii. *Kissie Mangaka* păzește de hoți și cine vrea să abată mânia lui asupra unui vrăjmaș, bate un cuiu în statuia lui de lemn, a cărei jumătate inferioară este înfășurată în rogojini, iar fața, încadrată de barbă și de o frunte turtită, e colorată. Acelaș efect se crede că au și cuiele bătute în statuia lui *Mabiali*, care e vopsită în alb, are ochii de sticlă, un braț întins amenințător, o bucată de stofă roșie în gură și pe piept o oglindă. *Nimina* este zeul pescuitului, soția sa *Niambi* zeița bogăției sau a comerțului, *Um-vemve*, fiul Bunsi, este cel ce ucide pe vrăjitori, *Kondu-mambo* și soția sa *Ungulambenzi* sunt zeii fecundității animalelor, *Ci-coco* și *Gumbiri*, zeii războiului, etc. etc.

31, Alături de acest bogat politeism se găsesc în Kongo și Loango și resturi foarte elocvente ale unui monoteism mai vechiu. Mai pre sus de toți Kisii stă *Nzambi*. Acest cuvânt pare a fi un vechiu apelativ al divinității, căci sunt doi Nzambi: unul bun, numit *Nzambi am-Pungu*

și altul rău, *Nzambi am-Hi*. Ba există chiar și un al treilea Nzambi femein și conceput ca regină a pământului. Despre Nzambi am-Pungu se crede, că a creat lumea, pe toți Kissii și pe oameni. Aceștia au păcătuit împotriva lui și drept pedeapsă au fost colorați negru. După legendă, cei dintâi oameni au fost făcuți din două ouă căzute din cer. Lovindu-se de pământ și spărgându-se, unul a dat naștere celui dintâi bărbat, iar celălalt celei dintâi femei. Nzambi am-Pungu a murit (adică n'a mai fost adorat), iar locul său a fost luat de un rău Nzambi, care se numește *Nzambi'm-pi*. Acesta a creat spiritele rele (șimbi) și le sporește numărul cu suflete ale morților (șimbinda), (*Dr. V. G. Ispir: Ideea de Dumnezeu în Congo, Studii Teologice, anul II, 1930*).

32. Locuitorii din *Kabinda* cred că Nzambi am-Pungu conduce tunetul și fulgerul cu mâna sa, că el a făcut pe cel dintâi rege al lor și i-a dat de protectoare pe Bunsii, mama tuturor zeilor, care născu pe toți Kissii. Concepția spirituală despre Nzambi am-Pungu se vede și din faptul că el nu e înfățișat ca fetiș. Intrebat de un învățat englez dacă își reprezintă pe Nzambi sub vreo formă materială, un membru al tribului Bavili a răspuns: „Cine ar fi atât de nebun?”

Tot aci se găsește și o interesantă legendă despre căderea omului în păcat și despre potop. Cea dintâi sună astfel: „Nzambi făcuse pe toți oamenii albi. Când însă o femeie, împinsă de curiozitate, deschise ușa unei camere în care se făceau lucruri foarte frumoase, un butoiu, plin cu o substanță neagră, căzu în capul ei și al amăgitorului ei. Inspăimântați, ei fugiră din Emputo (paradis) la fluviul Zaira“. Cea de a doua glăsuiește: „Când Albi se retraseră dela coaste, palmierul sfânt își închise coroana și negură deasă acoperi cerul și pământul. Niambi (zeița bogăției) se retrase în Emputo. Negura se lăsă din ce în ce mai jos, până ce, în cele din urmă niște pasări ieșiră din închisoarea palmierului și zburară încoaci și în colo. Acum Niambi veni înapoi, negura dispăru, soarele luminează cu toată strălucirea și din nou veniră corăbii cu oameni albi“. Elementul religios tra-

dițional este aci amestecat cu venirea și plecarea celor dintâi vase portugheze.

Foarte caracteristic e, că credința în Nzambi se manifestă și în mod practic, trezind și moralizând conștiința. Astfel, când Nzambi este rugat să se lase în chip nevăzut pe un taler de lemn, soții sunt datori să-și mărturisească unul altuia abaterile ce eventual ar fi săvârșit dela îndatoririle conjugale. Există chiar o categorie de căsătorii, numită *lemba* (după zeitatea Lemba), care se săvârșesc cu un ceremonial deosebit și cu invocarea Kissiei Lemba, ai cărei membri își jură statornică credință reciprocă și-și iau îndatorirea de a-și mărturisi unul altuia, în fața lui Nzambi, abaterile de care s'ar face vinovați.

33. *Giriyama* și *Vanyika*, de pe coasta răsăriteană a Africii, cred într'un Dumnezeu, pe care-l numesc *Mulungu*, despre care mărturisesc, că „locuște sus (în cer), pe când sufletele morților locuiesc jos (în pământ)“, că „oriunde te-i duce, el e de față“, că „chiar dacă te-ai ascunde într'o gaură, el tot te vede“, că „e pretutindenii în lume“, stând, ca să zicem așa, la spatele ei.

Despre Mulungu, acești primitivi mărturisesc mai departe, că el nu e om, deși i se atribuie însușiri ome-nești. Nu e suflet în felul celorce trăesc în lume. Nu e sufletul unui mort. Nu e spirit. A crede aceasta, ar fi a-l insulta și a vorbi prostește. Nu e nici cerul, nici soarele, nici lumina, nici luna etc. ci e în toate, dar e altceva de cât ele. El este, adică există, trăește, vede, face ceeace vrea, este nevăzut și stă mai pre sus de puterea noastră de pricepere, este Mulungu, (Le Roy, *La Religion des Primitifs*, 184—186).

Un lucru pe care ar trebui să-l învățăm rușinați noi, Europeanii, prețiși civilizați și Creștini, dela sârmanele neamuri cafrice, este ceeace afirmă Le Roy, care a trăit multă vreme printre ele, și anume, că: „Nicăiri în Africa locuită de Cafri, Dumnezeu nu este blestemat, în înțelesul propriu al cuvântului, deși de altfel nici nu e adorat în înțelesul în care luăm noi acest cuvânt. Câte odată, fără îndoială, ei se plâng de el, îl găsesc nepăsător sau aspru, îl numesc rău, din cauza secetei

sau a unei nenorociri sau calamități publice, ori a morții cuiva, dar nimănui nu-i trece prin minte să i se adreseze cu cuvinte de dispreț sau de injurie, căci ce alt poate omul în fața lui decât să tacă și să asculte?" (Le Roy, lucr. cit. 183).

III. 34. În extremul sud al Africii și în deosebi pe coasta de apus locuiește a treia grupă de primitivi, *Hotentoții*. Acest nume este o poreclă ce li s'a dat de Olandezi din cauza graiului lor, care se aseamănă cu bolborositul curcanului, și însemnează „peltic“. Ei înșiși se numesc *Koi-Koin*, adică popor, în înțelesul de oameni prin excelență, oameni aleși, nume pe care și-l dau mulți dintre primitivi, cum a fost cazul și cu Cafrii, cari-și zic Bantu. După însușirile lor fizice, fac impresia unui degenerat popor mixt. Nasul turtit, buzele cărnoase și două particularități pudice ale femeilor, ne vorbesc de proveniența lor din Negri, pe când obiceiul de a-și unge părul cu grăsime, a purta blană de capră împrejurul mijlocului și a-și înfășura capul cu intestine de bou, ne arată comunitatea lor de rasă cu Cusiții, care au năvălit din Etiopia spre centrul Africii, sub numele de Galas. După toată probabilitatea, ei au venit dar din nord, sau poate direct din India, au trecut prin Madagascar, s'au amestecat pe continent cu Negrii iolofi din Senegambia și au fost împinși mai târziu spre sud de către Cafri. (Lubbock II, 144-151)

Din faptul că în ținuturile locuite de Cafri multe râuri și munți au nume hotentote și în diferite limbi ale triburilor cafrice se întâlnesc multe cuvinte hotentote, unii etnologii sunt de părere, că Hotentoții ar fi o rasă africană autohtonă ca și Negrii. Adevărul e, că pământurile locuite altă dată de ei au fost cucerite în mare parte de Cafri, iar ei au fost împinși spre sud și apus, în ținuturi mai puțin fertile.

Intellectualmente, Hotentoții sunt slabi dotați. Totuși învață ușor limbi streine, ca și Negrii. Mulți din ei au primit creștinismul și și-au însușit un grad oare care de cultură. Cei rămași credincioși religiei străbune se îndeletnicesc aproape exclusiv cu creșterea vitelor,

ca și Cafrii, din care cauză duc viață mai mult nomadă. Cu cultura pământului se ocupă numai puțini dintre ei. Organizația lor socială este primitivă. Șeful familiei celei mai de seamă dintr'un trib guvernează împreună cu ceilalți șefi de familii, dar noțiunea de putere și de autoritate este nedefinită. Furtul, adulterul și incestul se pedepsesc cu moarte și la execuție șeful tribului trebuie să dea cea dintâi lovitură. Poligamia este regulă, iar monogamia, unde se întâlnește, își datorește ființa numai lipsei de mijloace materiale a bărbatului. Ca și la Cafri, femeia îndeplinește toate muncile mai grele, dar e ceva mai bine tratată decât la Cafri. Copiii gemeni și cei născuți cu vreo diformitate sunt uciși, pentru că tot ce e anormal e privit ca efect al vrăjitoriei. Bătrânii bolnavi sunt părăsiți, după ce li se lasă mâncare, așa că cei mai mulți mor de foame. Cadavrele se cos într'un sac, în poziția foetusului, și după aceea se înmormântează.

35. Trecând acum la *religiunea* lor, Hotentoții adoră luna sub diferite numiri și mărturisesc, că ea nu este zeul suprem, ci numai unul subordonat și vizibil. Apariția și dispariția lunii și fazele ei par a fi ceea ce impresionează mai mult pe Hotentoți și a trezit în ei ideea de nemurire, cum ne arată o legendă care se găsește și la Cafri, numai că actorii sunt alții. „Luna trimise pe păduche să spue oamenilor din partea sa: „Cum mor eu și trăesc murind, așa veți muri și voi și veți trăi murind“. Epurile însă întâlnind din întâmplare pe sol, îi smulse mesajul și zise oamenilor: „Cum mor eu și pier murind, așa veți muri și voi și veți pieri murind“. Cu această ispravă, epurile se făli înaintea lunii, care de necaz îl lovi peste bot și-i spintecă în două buza de sus. Dar și el apărându-se, sgâree oribil luna, care, din această cauză, are pete pe față. De atunci oamenii urăsc pe epure și carnea lui n'o mănâncă“.

Lunii i se atribue schimbarea vremii și în noaptea lunii pline și a lunii nouă, se adună cât mai mulți la un loc și cântă, strigă și bat din palme până la răsăritul soa-

relui, exclamând: „Te salutăm. Fii binevenită. Dă-ne nutreț pentru vite și lapte din destul“.

36. Alături de cultul lunii stă cultul unei insecte — *mantis religiosa* — un fel de lăcustă cu spatele verde, cu pânțele roșu, amestecat cu alb, și cu particularitatea că poate întoarce capul în toate părțile. Când această insectă, considerată ca incarnațiunea unui zeu bun, se arată într'un sat, toți locuitorii se strâng împrejurul ei, cântă, joacă, aduc sacrificiu două oi grase și o presară cu un praf mirositor, fiind convinși că le-a adus iertarea păcatelor și fericire. Dacă insecta se așează pe vre un om, acela e considerat ca sfânt. În cinstea sa și a insectei se sacrifică îndată cel mai gras bou și după moartea unui astfel de sfânt se dă numele său unui râu sau unui munte. Oricine trece pe lângă un asemenea loc, trebuie să-și înfășure capul în manta și să joace, invocând ajutorul sfântului.

Cât de doritori de o stare morală mai bună sunt Hotentoții, cu toată primitiva lor concepție religioasă, ne-o spun mărturiile mai multor misionari. Când un misionar întreabă pe un Hotentot, dacă știe că există un Dumnezeu și dacă crede în el, acesta-i răspunde: „Domnule. Cine nu vrea să creadă, că este un Dumnezeu, să-și arunce privirile deasupra, dedesubtul și în jurul său și, dacă e în stare, să meargă și să spună, că nu este Dumnezeu“. La întrebarea, dacă ei, Hotentoții, cunosc pe acest Dumnezeu și i se închină, misionarul primi răspunsul: „Dumnezeu are servitori cu mult mai buni decât noi“, iar când un alt misionar întreabă, pentru ce nu cinstesc pe marele Dumnezeu, i se răspunde, că ei nu știu pentru ce nu cinstesc pe marele Dumnezeu, li s'a spus însă de către părinți, că strămoșii lor ar fi păcătuit oribil împotriva acestui mare Dumnezeu, din care cauză el a împietrit inimile lor și ale urmașilor lor așa de tare, încât ei acum nu-l mai cunosc bine, nu-l mai cinstesc și nu-i mai slujesc.

Acest Dumnezeu suprem, care a făcut lumea și toate ființele vii și conduce totul, se numește *Gunia Tikoia*, iar sub numele de *Tuni Goam* este adorat ca un pă-

rinte bun, atotputernic și atotștiutor. I se mai zice și Marele Dumnezeu. Când Hotentotul e lovit de o nenorocire pe care crede că n'a meritat-o, el exclamă: „O Țuni Goam, ce ți-am făcut, de m'ai pedepsit așa de aspru?“. Dacă e învinuit pe nedrept și nu-și poate dovedi nevinovăția, el exclamă: „O Țuni Goam, tu singur știi, că nu sunt vinovat“. Când este în vre-o primejdie mare și totuși scapă, Țuni Goam e cel ce l-a izbăvit, (Le Roy, lucr. cit. 377). În fiecare dimineață Hotentotul iese din colibă și în spatele unui tufiș, adresează o rugăciune, îngenunchiat cu fața spre răsărit, lui Țuni Goam „tatăl taților“.

37. Hotentoții au și credința în spirite bune și rele, din care cel mai de temut este *Gauma* sau *Gaunal*, care locuște în cerul negru și e cauza tuturor relelor. Sufletele înaintașilor morți sunt venerate în fiecare familie și li se aduc ofrande. Un misionar, care a trăit multă vreme în mijlocul Hotentoților povestește următoarea instructivă scenă: „Intr'o zi întâlnii o ceată de Hotentoți la frontierele Kalabarului, condusă de o femeie pe care o cunoșteam și pe care o întrebai, unde se duce. Mă duc, zise ea, la mormântul tatălui meu, să mă rog și să-l implor, căci seceta și Bușmenii ne-au ruinat. El va asculta glasul meu și va da isbândă soțului meu, care e la vânătoare de struți, ca să avem cu ce ne cumpăra capre și vaci, pentru ca copiii noștri să aibă cu ce trăi. Dar, întâmpinai eu, tatăl dumneavoastră e mort, cum v'ar putea deci auzi? — Da, răspunse Hotentota, e mort, dar doarme numai. Noi, Koi-Koin, când ne aflăm la strâmtorare, ne ducem totdeauna la mormintele părinților și moșilor noștri să ne rugăm. Acesta este un vechiu obicei al nostru“.

38. În spre miez-noapte și răsărit de lacul Nianza, locuște un tip de primitivi de aproape înrudit cu Hotentoții, la fel cu care își aduc aminte de venirea lor dinspre miez-noapte, din Etiopia, în teritoriul pe care-l ocupă. Ei au legenda, că un om pios, un preot, anume Kintu, a venit în vremurile de demult în pământul locuit de ei (în *Uganda*), care atunci era pustiu. El a adus cu sine

pe soția sa și câteva feluri de semințe și de animale domestice. Neamul său se înmulți repede și populă tot ținutul, pentru că soția sa năștea în fiecare an câte patru copii, doi băieți și două fete, care la doi ani se puteau căsători și tot astfel și copiii acestora. Toți se îndeletniceau atunci cu cultura bananelor și a cartofilor, carne nu mâncau și vin nu beau. Când unul dintre ei descoperi prepararea vinului din banane și, din pricina băuturii, se dădură mai toți la desfrânare, la uitare de Dumnezeu și la crime, Kintu și soția sa dispărură într'o noapte din mijlocul lor și fură în zadar căutați de fiii și nepoții lor, căci nu mai fură aflați, (*Dr. V. G. Ispir*: „Ideea de Dumnezeu în Uganda“, Studii Teologice, anul II, No. 1.

Această legendă este, în simplitatea ei, o strălucită reminiscență despre credința în paradis, despre căderea în păcat a celor dintâi oameni și despre Noe.

O altă legendă atribue lui Kintu instituirea tabuismului și a totemismului, în felul următor: Pe vremea sa, oamenii trăeau numai din vânat. Vânatul împuținându-se din această cauză, Kintu se înțelese cu unele familii, ca să nu mai vâneze anume animale, care deveniră pentru ele mai întâi tabu și apoi totemi.

Afară de Kintu, primul ei rege, îndumnezeit numai pe jumătate, populațiunea Ugandei are și zei propriu ziși, ca d. ex. pe *Kituka*, zeul pământului sau mai bine zis al fertilității pământului, pe *Kungu*, zeul vânătoarei, pe *Kibuka*, zeul războiului, pe *Mbale*, zeul nașterii, pe *Walumbe*, cumnatul lui Kintu, zeul morții etc. Foarte probabil, toți acești zei nu sunt altceva decât strămoși îndumnezeiți sau totemi. Fiecare din ei își are templul său, cu preoți și cu anumite rituri și ceremonii, din care fac parte sacrificiile, în cea mai mare parte umane. Templele sunt socotite că aparțin comunității, pentru că zeii sunt ai tribului întreg și șeful tribului dispune de averea lor și de soarta zeilor.

Mai presus de mulțimea zeilor naționali stau doi zei superiori: Mukasa și Katonda.

Mukasa e zeu binefăcător, zeul belșugului, care dă oamenilor hrană, vite și copii. Lui nu i se aduc niciodată

sacrificii omenești, ci numai de animale. Templul său principal era pe insula Bubembe din lacul Victoria Nianza. Aci se rugau zeului numai șeful și căpeteniile tribului. Temple mai mici erau răspândite în tot teritoriul Ugandei și în ele putea implora ajutorul zeului oricine. Legenda cunoaște pe părinții și strămoșii lui Mukasa, pe frații și soțiile lui, știe de unde și când a venit pe insula Bubembe și că a murit și a fost înmormântat aproape de templul principal sau că a dispărut fără urmă, ca și Kintu. Nu mai e dar nici o îndoială, că și Mukasa e un strămoș, ca și ceilalți zei. Indumnezeit pentru bunătațea lui, i s'au atribuit după moarte și puteri asupra naturii, fiind socotit ca zeu sau spirit al apelor lacului Victoria Nianza și a ajuns zeul cel mai cu vază, zeul suprem.

Katonda era socotit ca creator al lumii și tată al zeilor. Insuș numele său ar însemna, după unii cunoscători ai limbii vorbite în Uganda, creator. Legenda știe puțin despre el și cultul care i se da era simplu și nu s'a bucurat niciodată de prea mare simpatie. Aceste puține date despre persoana lui Katonda în mintea adoratorilor săi, lipsa complectă de însușiri umane în concepția ființei sale și caracterul său transcendental sunt o dovadă a originii naturale a lui Katonda, că adică el este o personificare a naturii, un produs al speculațiunii mintale a primitivilor din Uganda. Cele două divinități supreme ale lor, Mukasa și Katonda, sunt dar de proveniență diferită: cea dintâi ancestrală, cea de a doua naturalistă sau fizicală, (Vezi *Dr. V. G. Ispir*: „Ideia de Dumnezeu în Uganda“, Studii Teologice, anul II (1931), No. 1).

39. Inrudiți cu Hotentoții sunt în fine o categorie de primitivi, a căror descoperire a făcut mare senzație. Aceștia sunt *Pigmeii*, cunoscuți sub numele de *Negrili* sau *Negrifi*, care trăesc răspândiți printre Cafri. Ei n'au nici un fel de proprietate, nu cunosc nici un meșteșug, nu lucrează pământul și nu cresc vite, ci trăesc prin păduri, în colibe foarte primitive, nutrindu-se cu fructe și cu vânat, și totuși pretind că ei sunt stăpânii tuturor

locurilor pe unde sălășluiesc. Neamul lor se întâlnește și prin pădurile din inima Africii, ca și prin Malaezia și Melanezia, Filipine, Malaca. Pe cele mai vechi monumente egiptene se văd deasemeni desemnați sau pictați Pigmei, ca ostatici sau prizonieri luați de regii Egiptului. Nu e nici o îndoială că aceia sunt strămoșii celor de azi și că deci ei au o vechime prin acele locuri de cel puțin 5000—6000 de ani. Dată fiind statura lor mică și puterile lor fizice reduse, ei n'au putut fi nici într'un caz cuceritorii locurilor pe care le-au stăpânit, ci sunt desigur populațiunea autohtonă cea mai veche a Africii. Cum în viața lor nu se văd urmele nici unei evoluțiuni, mulți etnologi sunt de părere că Pigmeii reprezintă pe omul primitiv neschimbat.

Moravurile acestor omunculi sunt mai curate decât ale tuturor celorlalte neamuri de primitivi cu care conviețuiesc. Ei singuri au căsătoria monogamică.

Religiunea lor constă în adorarea ființei supreme fără nume, care e stăpâna tuturor, cea care le-a dat pădurea cu pomii fructiferi și cu animalele de vânat, care dă viața și moartea, care-i vizitează câteodată în colibe lor, omorând pe vreunul din ei, de care ei caută să se ascundă, fugind din locul în care au pierdut pe cineva de ai lor și căreia totuși se cred datori să-i aducă, în semn de omagiu, jertfe de fructe. Doi tineri aduc în gură o nucă de ucula cu capul plecat și în cea mai adâncă tăcere. În timpul cât acestea ard, Pigmeii joacă și cântă, rugând pe Dumnezeu să le dea hrană și mai departe. Numai după acesta se cred ei în drept a mânca din fructele noului an. La fel fac și cu izvoarele de apă și cu vânatul: nu gustă din ele până ce mai întâi n'aduc jertfă.

Iarăși spre deosebire de toți ceilalți primitivi din jurul lor, Pigmeii n'au nici un fel de fetiși și nu dau spiritelor nici un fel de cult, nici public nici privat. Se găsesc însă la unii din ei talismane sau amulete foarte primitive, constând dintr'o bucată de lemn. Despre acestea cred, că îi pot feri de rău. N'au nici cultul morților, pentru că se cred ca un fel de vânat înaintea lui

Dumnezeu și că nu mor decât atunci când Dumnezeu le-a descoperit culcușul. De aceea îngroapă pe morți într'o scorbură de copac sau sub albia unui pârâu și se cărăbănesc cu toții în mijlocul nopții, alegându-și un alt sălaș, unde rămân până mai moare unul dintre ei, pentru ca să fugă atunci și de acolo, fiind astfel veșnic cu casa 'n spinare, (Le Roy, Les Pygmées).

CAPITOLUL IV

RELIGIUNEA PRIMITIVILOR DIN AMERICA

1. Origina populației indigene a Americii, aflată de Europeni la descoperirea acestei părți a lumii, care ține azi sus stindardul civilizațiunii, nu s'a putut încă stabili. Nu e limpede nici în ce raport stă această populațiune cu restul omenirii, nici dacă este vre o unitate între diferitele neamuri ce o compun. De omenirea din celelalte continente se deosebesc Americanii indigeni prin caracterul lor etnic, prin culoarea feții, prin configurațiunea craniului, prin limbă, prin însușirile psihice, prin credință, moravuri, etc. Aceleași deosebiri se constată și între cele mai multe din neamurile ce locuiesc pe întinderea întregului continent transoceanic.

Ceea ce îngreuiază puțința lămuririi originii acestei populațiuni sunt fără îndoială și numeroasele invaziuni săvârșite de neamuri de oameni din alte continente către diferite părți ale acestui nou continent, invaziuni care au avut ca urmare un amestec profund de caractere etnice, de credințe și de moravuri, din care a rezultat bogatul mozaic etnic, religios și social de azi. Astfel, s'au adus până acum dovezi de o invaziune a Malaiezilor între anii 1600—1400 a. Chr.; de o invaziune japono-mongolă, pe la anul 100 p. Chr.; de o îndoită invaziune mongolă, pe la 1220 și 1281 p. Chr. și în fine de o invaziune ungro-finică tot prin veacul XIII. Așa s'ar explica amal-

gamul de însușiri etnice, de credințe și de tradițiuni ce se întâlnesc la primitivii din America: năvălitorii s'au amestecat cu autohtonii și au dat naștere puzderiei de neamuri și de credințe ce sunt cuprinse și exprimate de numele generic de primitivi din America (Vezi Ebrard, Apologetik, II, p. 369—405. Dr. G. Buschan, Illustrierte Völkerkunde, susține existența unei rase autohtone).

În două categorii bine distincte am putea împărți această populațiune: Deoparte Eschimoșii în nord și de altă parte Indieni în tot restul nordic al continentului și câteva alte populațiuni.

Alte două categorii, de care nu ne vom ocupa aici, le formează deoparte Peruvienii, Mexicanii și Muișcii, care se numără între popoarele culte, ca unii ce au atins un însemnat grad de civilizație, iar de altă parte Negrii aduși din Africa, pentru lucrarea pământului, despre a căror religione am vorbit.

II. 2. *Eschimoșii* (mâncători de carne crudă, nume dat de Indieni, pe când ei se numesc pe sine Inuit-oameni) locuiesc azi Grönlanda, Labradorul și Alasca. Cu câteva veacuri în urmă se întindeau mult mai spre sud, dar au fost împinși spre nord de Indieni, în deosebi de Agonkini. Astăzi numărul lor nu trece de 40.000. Sunt oameni de statură mijlocie (1,60 m.), au părul negru, des și moale, culoarea feții brună bătând în galben, pometele ieșite, ochii fără expresie, gura și nasul mici. Inteligența le e de mijloc, au deosebită aplicare la desemn și la muzică. Ocupațiunea lor de căpetenie este pescuitul și vânătoarea. Umblă îmbrăcați în blăni și piei de animale și-și fac locuințele sub zăpadă. Au ca animale domestice: renul, boul, oaia și câinele. Ei sunt autohtoni, iar nu Mongoli sau Tunguși, veniți din Asia în urma răsturnărilor lui Gingiz-kan. Dovada pentru aceasta este în prima linie limba lor polisintetică (cu cuvinte foarte lungi, compuse din mai multe alte cuvinte, cu particule și sufixe, sau și unele și altele), care seamănă mult cu a Pieilor roșii și foarte puțin cu a Asiaticilor.

3. În privința religioasă o parte din Eschimoși sunt azi

creștini. Înaintașii lor și cei cari n'au îmbrățișat Creștinismul cred într'un Dumnezeu bun al cerului, *Torngarsuk* (augmentativul dela *torngok-spirit*, ceea ce însemnează că își reprezintă pe Dumnezeu ca spirit). El locuște în „lumea de jos“, împreună cu sufletele celor drepți și învață pe oameni să fugă de rău și să facă bine. El nu este creatorul lumii, dar este atotputernic. Sfaturile sale, el le comunică oamenilor prin *angedkoci* (preoți). Divinitatea feminină se cheamă *Anarkuagssak* (bătrâna femeie), care locuște în mare și stăpânește peste animalele cu care se hrănesc oamenii. Când aceste vietăți se împuținează este din cauză că niște monștri mici se agată de fața zeiței și ea, de necaz, nu mai lasă vietățile să părăsească fundul mării. În asemenea cazuri, *angedkocii* săvârșesc anumite rituri, în virtutea cărora pretind că se coboară în fundul mării, alungă monștrii și liberează animalele folositoare.

Pentru Eschimoșii creștini, *Torngarsuk* este diavolul, iar *Argakuagssak* este mama lui. Subordonați lui *Torngarsuk* sunt genii „*Inue*“, care stăpânesc astrele, pământul, munții, râurile, animalele, oamenii etc., și sunt închiuite sub forme omenești. Între ele excelează soarele și luna, care sunt socotite ca frate și soră, aceasta din urmă fiind neconținut urmărită de fratele său. Când se produc eclipse de lună, Eschimoșii ascund tot ce au mai de preț, pentru că cred, că luna se ascunde, pentru ca să poată intra nevăzută în colibeile lor, să le fure lucrurile. Ca s'o silească să se întoarcă în cer, ei fac un sgomot infernal. Stelele din constelațiunea Orion sunt, după Eschimoși, vânători de foci rătăciți, pentru care le și numesc rătăciți. Dintre ceilalți genii sau spirite, cele ale mării se crede că se hrănesc cu vulpile albe, care vin să vâneze pești când e marea liniștită; genii focului, care locuiesc în stânci și se arată ca focuri amăgitoare; genii munților sunt parte uriași, parte pitici. Genii văzduhului, cum este în special geniul vântului, sunt superioare și acesta (al vântului) descopere oamenilor lucrurile de care trebuie să se ferească. Sufletele

morților sunt considerate ca răufăcătoare, pe când celelalte genii sau spirite sunt în general binefăcătoare.

Omul n'a fost creat nici de zei nici de genii, ci a ieșit din pământ și anume numai bărbatul, care la rândul său a făcut pe femeie dintr'un bulgăre de pământ. Nu toți oamenii sunt la fel, ci unii din ei sunt cu mult superiori celorlalți prin inteligența sau prin statura lor. Aceștia din urmă s'au luptat cu zeii — ca și titanii Grecilor — și sunt dușmani oamenilor. Din ținuturile polare, pe care le locuiesc, ei trimet pe continent vânturile și furtunile și afundă bărcile, care se hazardează prea mult pe valurile oceanului înghețat. Unii dintre acești giganți au un singur ochiu, ca ciclopul omeric și locuiesc în peșteri întunecoase, din care ies numai noaptea. Există și femei uriașe, corespunzătoare celor două feluri de giganți. Ele își au lumea lor aparte.

Animalele au inteligență și simțiminte, vorbesc și activează ca și omul, a cărui formă o și iau câteodată, după cum și omul poate lua forma lor. Există apoi monștri jumătate om, jumătate animal: mamifer, pește, pasăre etc. Cu toată această strânsă afinitate fizică și psihică între om și animal și cu toată metemomatoza dela unul la altul, urme de totemism nu se observă la Eschimoși.

Despre lume, Eschimoșii cred că constă din trei părți: pământul înconjurat de ape și sprijinit pe coloane puternice, lumea de sus și lumea de jos. Lumea de sus este la fel cu pământul și constă deci din uscat, apă, munți, văi, lacuri etc. Frigul domnește acolo, ca și în Grönlanda. Locuitorii ei sunt sufletele oamenilor răi. Ele trăesc în corturi și sufer de foame și de frig. Jocul lor cu capete de hipopotam produce pe pământ aurora boreală. Cerul, presărat de stele, e făcut dintr'o materie solidă și se învârtește în jurul piscului unui munte înalt, așezat spre nord. Lumea inferioară este dedesubtul pământului. În ea locuiesc sufletele oamenilor buni, care sunt fericite, pentru că acolo e cald, găsesc alimente din destul și locuiesc împreună cu Torngarsuk. Pământul se

va sfârși când se vor toci și nărui coloanele pe care el se sprijine.

Despre suflet, Eschimoșii cred, ca mai toți primitivii, că se desface de trup în timpul somnului și se duce la vânătoare, la petreceri, în vizită pe la cunoștințe etc., din care cauză ei socotesc visele ca reale.

După moarte, sufletele bune se duc — cum am văzut — sub pământ la Torngarsuk, iar cele rele în cer. Virtutea cea mare, care dă dreptul la fericire în viața de dincolo de mormânt, este munca stăruitoare. Și după moarte, sufletele continuă să aibă aceleași trebuințe pe care le au avut în viața pământească: de hrană, îmbrăcăminte, unelte, arme, etc. Morții se depun într'o îngrămădire de pietre, înfășurați în piei de ren, sau înghemuiți într'o cutie așezată pe pari sau într'o peșteră. De obicei, cadavrele nu se îngroapă adânc, pentrucă e credința că o greutate prea mare pusă peste ele le-ar face rău. Alături de copii se îngroapă un cap de câine, pentrucă se crede că acest animal găsește mai cu ușurință drumul spre locurile unde sălășluiesc sufletele morților, spre a conduce acolo pe micul decedat. Când moare mama unui copil sugaciu, acesta este îngropat împreună cu ea, ca să fie alăptat mai departe. De asemeni sunt adesea îngropate de vii bătrânele bolnave, ca să nu sufere.

Anghecocii pretind că pot sta de vorbă cu sufletele răposaților. În acest scop, ei se servesc de practici asemănătoare cu ale Șamanilor, (Lubbock II, 210—237).

III. 4. Locuitorii părții de nord a continentului nou poartă numele de *Indieni* sau *Piei roșii*, din cauza colorii roșcate a feții, care este sau naturală, sau provenită din vopsele ori din murdărie necurățită. Sub acest nume generic se cuprinde o imensă mulțime de neamuri omenești, care se aseamănă între ele până la un punct în unele privințe și se deosebesc într'altele. Cele mai însemnate din ele sunt: Algonkini, Irochezii și Ilionii, în jurul marilor lacuri; Dakotas și Siucșii, de o parte și de alta a fluviului Missisipi; Șerochii, Crechii ș. a. între Missisipi, Ohio și mare; Nacozii, Comanșii

și Apașii, între Missisipi și Munții Stâncoși; Capetele turtite, Ahții, Indienii șerpi și Californieni, la nord, în spre răsărit de Munții Stâncoși și în vecinătatea Eschimoșilor; etc. Ori cât de deosebite sunt între ele aceste populațiuni, ele au totuși și multe puncte de asemănare. De aceea le vom trata pe toate la un loc, sub numele de Pieile roșii.

Nu tot acelaș lucru este în America de sud. Aci deosebiriile dintre indigeni sunt mai mari din toate punctele de vedere, așa că va trebui să tratăm despre fiecare în parte.

Ceea ce a ținut în stare de primitivitate un șir întreg de veacuri pe Pieile roșii este în prima linie natura solului, care în America de nord și la o anumită latitudine este foarte săracă. Singurele plante care trăeau acolo înainte de colonizarea cu Europeni erau câteva cucurbitacee, porumbul și tutunul. Din animalele domestice nu erau cunoscute de cât capra, oaia și câinele, iar din cele sălbatice erau mai căutate, pentru carnea lor, cerbul și bisonul. Condamnați să trăiască mai mult din vânat, ei au fost condamnați să-și schimbe locuința dintr'un loc într'altul, când se isprăvea sau se împuțina vânatul într'o localitate. Din cauza îndeletnicirii aproape exclusive cu vânatoarea și a luptei ce adesea au trebuit s'o ducă între ele două sau mai multe triburi, pentru stăpânirea unui petec de pământ mai avut în vânat, Pieile roșii s'au împuținat, s'au sălbătecit, au degenerat și sunt amenințate cu stingerea totală a neamului, cum au recunoscut-o chiar unii dintre ei. Astfel un Indian zicea deja la sfârșitul veacului XVIII către altul: „Nu vezi tu, că Albii se hrănesc cu semințe, iar noi cu carne? Că, această carne are trebuință de mai mult de 30 de luni, ca să crească și că adesea e rară? Că fiecare din acele minunate semințe pe care ei le aruncă în pământ le produce mai mult de cât însuțit? Că, animalele cu a căror carne noi ne nutrim au patru picioare, care le ajută să fugă iute, iar noi care le urmărim numai două, în timp ce semințele rămân și cresc acolo unde le seamănă Albii? De aceea, ei au atât de mulți copii și trăesc

mai mult de cât noi. Spun dar fiecăruia, care vrea să mă asculte: Înainte de a se usca cedrii satului nostru și de a înceta arțarii văei să ne mai dea zahăr, neamul micilor semănători de semințe va nimici neamul mâncătorilor de carne, dacă acești vânători nu se vor hotărî să facă și ei semănături, (Wuttke, Geschichte des Heidentums, I, 43).

Din cauza lipsei de hrană s'au dedat și la canibalism, care a fost alimentat și de setea de a se răzbuna în chipul cel mai crud pe dușmani și pe prizonierii de războiu.

5. Moravurile sunt la unii dintre ei destul de severe, pe când la alții sunt foarte destrămate, fără ca aceasta să se datorească contactului cu Europeanii. Pentru pedepsirea crimelor și a delictelor nu sunt judecători anume, ci fiecare individ are să se răzbune pentru nedreptatea ce i s'a făcut.

Organizarea politică diferă dela un neam la altul. Forma patriarhală e cea mai răspândită. Neamurile cele mai înapoiate n'au conducători decât în timp de războiu. Cele mai înaintate recunosc șefi ereditari, dar afacerile mai însemnate se rezolvă de adunarea războinicilor tribului, strânși în jurul șefului și trăgând grav din pipe în timpul cât deliberează.

Îmbrăcămintea le este sumară, iar părțile corpului neacoperite de îmbrăcăminte se tatuiază. Armele și-le făceau mai înainte numai din lemn și din piatră, iar dela venirea în atingere cu Europeanii au și arme de fier.

Căsătoria se face prin înțelegerea între părinți și fetele se vând. Sunt și triburi la care există căsătoria de probă, adică bărbatul își poate lăsa logodnica după un timp oarecare, dacă nu-i place, cum există și căsătorii pentru un timp determinat, d. ex, pentru un an sau doi, după expirarea cărora se pot reînoui. Poligamia este admisă pretutindeni, dar se practică numai de cei cu stare, căci e rușine să aibă cineva mai multe femei de cât poate întreține. Adesea un bărbat ia în căsătorie pe toate surorile soției și chiar pe soacră, când este sau rămâne văduvă. La Irochezi și la Apași este și obiceiul

de a face schimb de soții. Căsătoria între rude de sânge, adică între membrii clanului sau tribului care au acelaș totem, este oprită (exogamie).

Copiii sunt socotiți ca ai mamei (matriarhat) și-i rămân în caz de divorț. Fiecare moștenește numele și cinstea familiei mamei sale. Moștenirea se face tot între rudele mamei. Cel mai apropiat moștenitor, după copii, este fiul sau fica sorei mamei. Băieții sunt crescuți într'o disciplină mai aspră decât fetele și sunt pregătiți de timpuriu, ca să devină buni războinici. Trecerea dela vârsta copilăriei la a tinereții se face printr'un post îndelungat, adesea de câteva luni, prin practici severe și cu un ceremonial religios de care vom vorbi mai departe.

Astăzi numărul Pieilor roșii s'a împușinat foarte mult și câți au mai rămas din ei trăesc numai prin păduri. Englezii i-au deposedat de pământuri și au nimicit prin războiul formal pe cei ce le-au stăt împotrivă.

6. Credințele și practicile religioase ale Pieilor roșii se deosibesc mult unele de altele și cu toate acestea au o bază comună, căci toți adoră un *Dumnezeu al cerului*, care în spre sud se crede întrupat în *soare*, iar în nord e socotit ca nevăzut și e adorat sub numele de „*Marele spirit*“.

În unele părți el este privit ca zeu al vântului. Numele ce i se dă de diferitele triburi e diferit. Astfel Algonchinii îi zic *Marele Spirit* și *Marele Epure*, Siucșii îl numesc *Vahcon* sau *Vahconda*, Canadienii *Anduagni* sau *Conduagni* sau *Atahocan* = *Marele Epure* (din cauza marei fecundități sau a iutelui mers al acestui animal). Când un misionar vorbi Canadienilor de Dumnezeu creștin, ca creator al lumii, ei exclamară: „Aceasta e *Atahocan*, *Atahocan* al nostru“. Alții în fine îi zic *Oki*, care însemnează *Cel Prea Înalt*.

Dintre toate numele, cel mai răspândit este cel de *Manitu*, care însemnează spirit în genere și duce la presupunerea, că *Manitu* este căpetenia spiritelor.

Alte nume ce i se dau însemnează creator și ca creator este el privit pretutindeni. Astfel, după o legendă, el a făcut lumea dintr'un bob de nisip, adus de un gusgan

din fundul apelor primordiale și uscat, după o altă legendă, pe carapacea unei broaște țestoase. Animalele au fost făcute de Manitu din grăuntele de nisip și în-suflețite de spirite inferioare, care intrară în ele. Oamenii au fost făcuți din tulpine de arbori. Primul om a trăit multă vreme nemișcat lângă soția sa, până ce un șarpe le-a ros amândorora rădăcinile, de s'au putut mișca și umbla ca oamenii. După alte legende, oamenii se trag din animale, sau au fost făcuți din pământul roșu, din care se fac lulele. De aceea spune Manitu odată Pieilor roșii, că luleaua cu care el fumează e carne din carnea lor și de aceea e luleaua în mare cinste la toate triburile.

Marele Spirit este nevăzut, totuși ia câte odată înfățișarea unei pasări măestre, ale cărei lovituri de aripi sunt tunetul, iar scânteile ochilor fulgerul și ploaia. Într'unele legende se vorbește de lupta sa cu un șarpe răutăcios (personificarea apei), care vrea să-i mănânce ouăle, adică creaturile. Se pare că aci nu e altceva de cât lupta vântului cu norii furtunii și că Manitu e luat în acest caz drept zeu al vântului, cum ar indica și semnificațiunea cuvântului Manitu-suflare. Alte ori el ia forma de epure, de șarpe, de biber, de câine, de maimuță etc.

7. Credința cuprinsă în legenda despre creațiune, că spirite inferioare au intrat în trupurile animalelor, spre a le însufleți și că Manitu ia chip de animale, unită cu părerea că între om și animal nu e nici o deosebire esențială, căci și ele ar avea suflet nemuritor și graiu la fel cu cel omenesc, cum și că sufletul lor poate trece în om și al omului, după ce moare, în ele, a condus la ideea, că omul se trage din animale și la adorarea animalelor sau la *totemism*.

Fiecare clan vede într'un animal — pe care-l poartă fiecare membru al clanului ca emblemă (totem în dialectul algonchin), — pe strămoșul din care se trage clanul. Astfel un clan crede că se trage din epure, altul din vultur, al treilea din șarpe, al patrulea din biber și așa mai departe. Respectivul animal este ținut în mare cinste și nu e ucis. Chiar și celelalte animale sunt cinstite

și vânate cu un anume ceremonial, pentru că în mintea Indianului animalul stă mai aproape de Dumnezeire de cât omul. După credința lui, Marele Spirit a fost ajutat la facerea lumii de zei inferiori cu chip de animal și constelațiunile sunt animale cerești. Dar nu numai animalele, ci și plantele, mai ales cele de prima necesitate pentru om, precum: porumbul, orezul, tutunul etc., ca și cascadele, lacurile, munții etc., sunt oarecum însuflețite. Pretutindeni în natură, Indianul vede numai spirite, de care are o teamă îngrozitoare, el, care este atât de întrepid în fața dușmanilor săi trupești. Impotriva acțiunii rele a spiritelor din natură, el crede că se poate apăra cu ajutorul unui spirit protector. Acesta se descopere fiecărui bărbat când ajunge în vârsta pubertății și este proclamat major în chip sărbătorec. În acest scop, tânărul indian are să postească un post aspru, să se supună la privațiuni și mortificări, să petreacă în singurătate și să aștepte să viseze visul vieții, adică un vis în care i se arată un animal și-i face cunoscut soarta ce-l așteaptă. După aceasta, tânărul trebuie să ucidă un animal din specia ce i s'a arătat în vis, să-i ia pielea și s'o poarte toată viața cu el, ca pe un talisman, care-l ferește de acțiunea răufăcătoare a spiritelor.

8. În legătură cu cultul spiritelor -- care sunt aproape exclusiv naturale și prea puțin ale morților -- stă *vrăjitoria*. Ca și la primitivii din Africa și de pretutindeni, vrăjitorii joacă și la Pieile roșii mare rol. Ei sunt sacrificatori, prezicători, vindecători de boale. Procedeele lor cel mai obicinuit pentru vindecarea boalelor sunt trăsăturile, sugerea unei porțiuni de piele, sau administrarea de purgative și de băi, ca prin aceasta să scoată din corp spiritul care a pricinuit boala, cum și conjurarea acestui spirit, ca să iasă din trup și să intre într'un obiect oarecare, care după aceea e ars sau distrus.

Există totuși și un cult special al divinității. Fiindcă se crede că Marele Spirit locuște în deosebi în soare, cultul divinității, se reduce aproape cu totul la cultul soarelui sau al focului, care-i ține locul.

Cultul focului este cu atât mai răspândit cu cât înain-

tăm mai mult spre sud, dar nu lipsește nici în nord. În multe părți, focul sfânt trebuie ținut aprins neconținut și dacă se întâmplă să se stingă, trebuie aprins cu o deosebită ceremonie. Consfăturile, încheierile de alianțe și de tratate de pace nu se pot face de cât în fața focului. Siucșii cred chiar că focul este un spirit de temut, căruia trebuie să i se aducă ofrande cât mai des, iar alte triburi socotesc că focul este cel ce duce zeilor rugăciunile și juruințele oamenilor. Ca o formă a cultului focului trebuie privite și băile de aburi, care în întreaga Americă trec drept un act cultic, pentru că prin ele omul se simte pătruns de căldura ce vine de la zeul focului. O parte esențială a cultului sunt și jocurile sfinte, ca : jocul urșilor, al focelor, al bisonilor etc., care se joacă imitând aceste animale, pentru a le face favorabile sau a le putea vâna.

Marele Spirit este și zeul războiului, al cărui ajutor se cere înainte de începerea ori cărui războiu. În această calitate, i se dă cea mai bună parte din pradă, pentru ca să se asigure de ajutorul său și în viitor. În deosebi i se jertfesc mulți prizonieri de războiu, pentru ca să se sature de carne și de sânge, de care spiritele în genere sunt foarte doritoare. Înainte de a fi jertfiți, prizonierii sunt chinuiți crunt și felurit, ca să se facă astfel mai mult pe placul spiritelor.

Sacrificiile omenesti se întâlnesc însă și în timp de pace. Se sacrifică în special băieți și fete primăvara, pentru ca zeii să dea un bun an agricol. Alte sacrificii sunt de tot felul de animale, din care cel mai de preț este sacrificiul câinelui. Dintre plante se aduc ca jertfă mai ales porumb, tutun și fructe.

Ca reprezentare plastică, dacă nu sunt înfățișați ca animale, Marele Spirit și spiritele, sunt reprezentate printr'un trunchiu de arbore, care are o cât de mică asemănare cu chipul omenesc, sau printr'o prăjină înfășurată în cârpe, cu capul asemenea din cârpe, pe care sunt desenate gura și nasul, iar locul ochilor îl țin sticle sau pietre strălucitoare.

9. *Despre suflet*, Pieile roșii cred că nu se sfârșește cu

moartea, ci că sau trece în trupul unui animal, sau continuă să ducă o viață asemănătoare cu cea de pe pământ. De aceea, la înmormântare se pun în mormânt, alături de cadavru, arme, instrumente, tutun, colori etc. Căpeteniilor li se înjunghie pe morminte și femeii și sclavi. Mult timp după înmormântare se pune pe mormânt mâncare, până când se găsește neatinsă, ceea ce însemnează că decedatul și-a găsit acolo vânat și nu mai are nevoie de mâncarea adusă lui de cei vii. Sufletele se crede că stau câtva timp în apropierea cadavrelor. Unele triburi fac chiar o gaură în mormânt, prin care sufetele să poată intra și ieși după plac. După câtva timp sufletele merg către *câmpiile fericite*. Pentru a ajunge acolo, ele trebuie să treacă mai întâi, pe spatele unui șarpe sau pe o punte ce se clatină, apa unui râu. Cine cade în apă duce o viață plină de chinuri, împreună cu spiritele rele. Cei care trec bine peste acest râu au să mai treacă încă unul, unde rolul de luntraș îl îndeplinește o femeie cu chip de balenă. Pentru transbordare ea pretinde o recompensă și celor care nu i-o dau le scoate un ochiu, așa că aceia ajung numai cu un ochiu în câmpiile fericite și nu se pot bucura de toate plăcerile acestui loc.

10. Se găsește la toate popoarele indiene și legenda despre potop, care nu poate fi împrumutată dela misionarii creștini, pentru că e generală, incoherentă și amestecată cu legenda creației. Asupra felului cum s'a înmulțit lumea din nou după potop, legenda diferă. După unele versiuni, Marele Spirit a făcut din pământ doi bărbați, unul alb și altul roșu, și din coastele lor câte o femeie. Bărbatului alb i-a dat multe cunoștințe și meșteșuguri, iar celui roșu numai arcul, săgeata și câinele. După alte versiuni (algonchine), omenirea de după potop se trage din Manobozho, cel care a făcut pământul, sau omul primitiv, care a avut de luptat cu tot felul de monștri, iar în timpul potopului s'a urcat pe un arbore înalt și și-a scăpat astfel viața, devenind a doua oară tatăl întregii omeniri. Canadienii numesc Mesu, iar Irokezii Marele Manu pe Noé al lor. Kinstinii, de pe cursul su-

perior al fluviului Missouri, povestesc că de potop a scăpat o singură fecioară, care s'a agăţat de piciorul unei pasări şi a fost dusă pe o stâncă. Fecundată de un vultur, fecioara a născut doi gemeni, un băiat şi o fată, din care s'au înmulţit din nou oamenii. Irokezii cred că oamenii de după potop au fost născuţi din pietre. Marele Spirit a însufleţit două chipuri, făcute de el din pământ. Astfel s'a născut cel dintâi om şi cea dintâi femeie de după potop. Cel dintâi om ucise pe fratele său şi ajunse astfel stăpân peste întregul pământ. Ideea fratricidului se găseşte în mai multe legende şi este fără îndoială o variantă a istoriei biblice despre omorârea lui Abel de către Cain, după cum legenda Crikilor — că în timpul potopului au fost trimise (de unde ? nu se spune) două porumbiţe, care au găsit întâia oară numai murdărie de rămă, iar a doua oară un fir de iarbă — aminteşte asemenea de legenda biblică despre potop. Provenienţa acestor elemente biblice se datoreşte, după toată probabilitatea, vechilor invaziuni semite din Asia. (Lubbock II, 137-254).

IV. Populaţiunea Americii de sud este mult mai împetritată de cât a celei de nord. Aci sunt câteva grupe de primitivi, care n'au aproape nimic comun unele cu altele, cum au Pieile roşii. De aceea fiecare din ele caută să fie studiate aparte.

1. *Indigenii Antilelor*. Grupul insulelor Antile a fost cea dintâi parte a continentului american, care fu descoperită de Columb în prima sa călătorie. Deşi aceste insule ţin de America centrală, totuşi pentru că religiunea şi însuşi caracterul etnic al locuitorilor lor se apropie mai mult de al celor din America de sud decât de cea de nord, de aceea tratăm despre ei aci.

Locuitorii Antilelor, la venirea lui Columb, prezentau următoarele caractere: Coloarea pielii castanie sau ca arama închisă, părul negru, lung şi aspru, cădea în formă de chică pe umeri sau era împletit, statura mijlocie, ochii mici, nările mari, fălcile ieşite, fruntea lungueată, dinţii urâţi, corpul cu totul gol. Sufleteşte erau blânzi, veseli, vioi şi naivi. Frumuseţea şi bogăţia solului

locuit de ei, ca și climatul foarte moderat, au contribuit de sigur în bună parte la formarea acestei stări sufletești. În privința culturală stau pe o treaptă destul de înapoiată. N'aveau ca arme ofensive de cât săbii de lemn și lănci cu vârful de os de pește sau de piatră. Pentru hrana lor cultivau porumb, o plantă veninoasă numită manioc, al cărui suc știau să-l facă bun de mâncat, fasole, cartofi etc. Nu cunoșteau plugul, ci se serveau în locul lui de un baston ascuțit cu care găureau pământul, pentru a pune în fiecare gaură câte o sămânță. Cunoșteau însă meșteșugul irigației. Sarea o obțineau din apa mării prin fierbere. Se indeletniceau mult și cu pescuitul și mâncau și șoareci și șopârle. Proprietatea se mărginea la obiectele necesare, căci pământ putea să cultive fiecare unde vrea și cât vrea.

Furtul era pedepsit cu tragerea în țepă. Arta lor se vede numai de pe oalele de pământ pictate cu ornamente de tot felul și cu figuri de animale. Politicește erau împărțiți într'o mulțime de grupuri sau stătuțe, care aveau în frunte un șef cu autoritate absolută, numit „cacic“. Origina etnică a acestor primitivi nu e cunoscută. Probabil că au venit aci din America de nord, fiind alungați de acolo de Pieile roșii.

În privința religioasă, indigenii Antilelor adorau o divinitate a soarelui, *Tonatiks*, pe care o socoteau căpetenie a zeilor tuturor corpurilor cerești. În cinstea lui *Tonatiks*, ei înălțau coloane de piatră de formă falică, simbolizând atât raza soarelui cât și fecunditatea. În vârful coloanelor se puneau imagina soarelui, iar alături se construia un altar pe care se aduceau ofrande.

Alături de divinitățile propriu zise, erau adorate spiritele, „*semi*“, care de fapt se confundau cu divinitățile, căci și acestea erau tot *semi* și *Tonatiks* era șeful lor. Fiecare individ, familie, stat își avea spiritul său ocrotitor. Spiritele acestea erau, ca pretutindeni, bune și rele, naturale și suflete ale morților. Reprezentarea și cinstirea lor sub forme materiale a dat naștere unui fetișism bine definit. Fetișii se făceau de lemn, de piatră, de oase de pește sau de bumbac și aveau forme omenești, adesea

cu mai multe capete, simbolizând înțelepciunea, sau forme de animale, dintre care obicinuite erau de șopârlă, de șarpe și de broască țestoasă. Unii își gravau pe corp chipul spiritului ocrotitor.

Erau adorate și câteva animale, ca încorporări ale spiritelor. Așa erau d. p. bufnița, care era privită ca animal profetic, și șarpele.

Caracteristice sunt pentru această religione următoarele două constatări: Vrăjitorii lor îndeplinesc și rolul de preoți, căci aduc jertfe și există temple, în care se păstrează feteșii, ceea ce nu se întâlnește la Pielele roșii. De obicei, templele constau din câte o peșteră, din care se credea, că a ieșit soarele și luna și fiecare cacic își avea templul său, la care supușii lui veneau în procesiune, în deosebi la o mare sărbătoare anuală. Credincioșii aduceau la temple mari cantități de prăjituri, din care vrăjitorii dau mai întâi spiritelor și după aceea împărțiau asistenților. Înainte de a începe sărbătoarea, credincioșii — pentru ca să se înfățișeze curăți înaintea spiritelor bune și să dea afară din ei spiritele rele — își produceau vărsături prin introducerea unui baston pe gât, iar după sărbătoare dansau — în deosebi femeile — dansuri sfinte, cântând imne de laudă în cinstea șemilor și a cacicilor.

Credința despre viața viitoare nu era destul de clară. Se credea, că sufletele continuă viața actuală, că nu părăsesc insula pe care au trăit decedații și că trăesc într'o vale sau pe stânci, ascunse ziua, iar noaptea ieșind să se hrănească cu fructele unui pom anumit.

Despre facerea lumii și potop se găsesc la acești primitivi mituri de o rară frumusețe și de un avânt poetic neîntrecut.

Toată populațiunea indigenă a Antilelor s'a stins în interval de un veac și jumătate după cucerirea spaniolă.

2. *Caraibii* se întindeau dealungul coastei septentrionale și orientale a Americii de sud, dela golful Darien până la gurile Amazonului, de o parte și de alta a fluviului Orenoc.

Numele de Caraib, sau Carib pe care și-l dau ei înșiși,

însemnează „brav“. Indigenii Antilelor îi numeau canibali, după țara lor Caniba, și pentru că practicau antropofagia pe o scară foarte întinsă, cuvântul „*canibal*“ a trecut în multe din limbile europene cu înțelesul de antropofag.

Caraibii erau un neam de marinari îndrăzneți și sălbatici, care trăeau numai din jaf și din piraterie. Statura lor era înaltă și musculoasă, iar culoarea pielii oacheșă închisă, apropiindu-se în unele regiuni de a Albilor. Ochii mici, pometele ieșite, părul lins și des, iar barba rară, ar fi făcut să se creadă că sunt Mongoli, dacă n'ar fi avut, spre deosebire de aceștia, nasul acvilin și puternic, maxilarul inferior prominent, dinții aproape verticali, sprincenele mici, gura mare și buzele puțin pronunțate. Urau agricultura și, afară de pradă, se mai îndeletniceau doar cu pescuitul. Nu le plăcea să-și facă nici un fel de proviziune, ci când le lipsea ceva, plecau îndată după jaf. La războiu mergeau cu corpul gol, încinși numai peste mijloc. Pe vrăjmași îi ucideau și-i mâncau, iar pe femei și pe copii îi luau prizonieri. O parte din femei câte puteau hrăni, le luau ca soții, iar restul le țineau într'o insulă, ca să nască copii, pe care-i îngrașau și-i mâncau cu lăcomie la sărbătorile lor. Lucru rar : țineau mult la curățenia corpului, ceea ce se întâlnește foarte rar la primitivi și aveau și unele obiceiuri bune, ca d. p. pedepsirea cu asprime a adulterului, posturi și privațiuni, când atingeau vârsta virilității și când era să moștenească demnitatea de șef. Aveau și ciudatul obicei al cubațiunii, adică bărbatul făcea pe lăuza, când îi năștea femeia și mai ales la primul copil.

Când Europeanii au cucerit pământurile din a căror jefuire trăiau Caraibii, aceștia au intrat în războiu cu Europeanii și au pierit. Puținii lor urmași de azi sunt negustori foarte isteți.

Caraibii credeau în doi zei proprii ziși, din care unul era bun și celălalt rău. Numele ce se da zeului bun și concepția ce-și făceau despre el, variaua dela un trib la altul. În unele părți, el se chema *Kualina* și era socotit ca șef al spiritelor. În alte părți se numea *Kurumu* și se credea că este steaua și zeul mării. Forma cea

mai răspândită, sub care era conceput, era însă cea de personificare a curcubeului, sub numele de *Juluca* și înfățișat ca un imens phallus. El se plimbă pe apă și pe uscat, ca să vadă ce se petrec. Când se plimbă pe apă, e bine de oameni, când se plimbă pe uscat, e rău și toți trebuie să se ascundă din fața lui. În plastică îl reprezentau ca om, cu capul acoperit cu pene strălucitoare, ca cele de colibri și colibri i se aduceau și ca sacrificiu. Julluca e și cel dintâi om, *Logno*, care a venit din cer și a făcut mai întâi pământul dintr'o materie moale, după aceea luna și în cele din urmă pe oameni din buricul său. Pentru că oamenii nu-i mai aduceau jertfe, el îi înecă pe toți printr'un potop. Din pietre și din fructe de palmier făcu apoi alți oameni, sau, după o altă versiune, aceștia se nascură dintr'un bărbat și o femeie, cari scăpară de potop.

Zeul cel rău, care este căpetenia spiritelor rele, se cheamă *Maboia*. El produce furtuna și pare a fi personificarea nopții. Prin ofrande bogate, el poate fi schimbat în spirit protector. Caraibii purtau la gât și înaintea luntrilor chipul lui, pe care-l făceau cât puteau mai urit.

Spiritele erau și ele bune și rele și ale bărbaților se deosebeau cu totul de ale femeilor. Această deosebire vine de acolo că acești teribili primitivi, cu porniri exclusiv războinice, își închipuiau, că bărbatul are cel puțin trei suflete: al capului, al inimii și al brațelor, dacă nu atribuea câte un suflet fiecărei părți a corpului. Cel mai bun din toate sufletele era al inimii, care, după moarte, se credea că se preface într'un spirit bun, că primește un corp frumos și că se duce să locuească în cer. Celelalte suflete se prefac în spirite rele și petrec pe pământ, în aer, pe mare, etc., făcând peste tot, unde se află, numai rău.

Pentru a îmbuna aceste spirite, Caraibii își făceau un fel de fetiși din părul, oasele și alte resturi ale morților, crezând că sufletul decedatului va locui în acei fetiși. Pentru a moșteni calitățile șefilor lor, ei le beau cenușa sau le înbălsămau cadavrele și le păstrau ca mumii.

Aveau însă și fetiși propriu ziși, făcuți de lemn, de

piatră sau de bumbac și le dau, sau formă omenească, dar întotdeauna hidoasă, sau formă de animale. Ofrandele ce se aduceau spiritelor era numai fructe, mai ales tutun.

Cultul ce se da spiritelor, ca și divinităților, consta, în afară de jertfe, și din dansuri.

Localuri proprii pentru cult n'aveau nici sărbători anumite, ci numai celece se celebrau la nașterea unui copil, la vindecarea de o boală, la nuntă, la întoarcerea din expedițiile de jefuire, etc.

Vrăjitorii sunt și pentru ei ceea ce sunt pentru toți primitivii.

Despre *viața viitoare* își închipuiau, că este în parte o continuare a celei de pe pământ, căci cei bravi vor duce o viață fericită în niște insule foarte frumoase, sau în casa soarelui, sau în cer alături de stele, unde vor fi slujiți de femeile, de sclavii și de câinii ce au avut pe pământ și care pentru aceasta trebuiau îngropați cu mortul. Sufletele celor lași se prefac, cum am văzut, în spirite răufăcătoare.

Miturile lor nu sunt așa de frumoase ca ale primitivilor din Antile. Caracteristic, e că ei cinsteau mai mult luna, pe care o considerau masculină, de cât soarele. În timpul eclipselor, fie de lună fie de soare, Caraibii țipau, urlau, amenințau și conjurau cu ajutorul unei țigve magice, purtată de o tânără fată, pe spiritele rele, ca să nu le omoare luna sau soarele. Când se produceau cutremure de pământ, ei jucau de bucurie, căci credeau că și mama lor, pământul, joacă.

3. *Triburile braziliene*. Intinsul teritoriu dela răsărit de munții Cordilieri, dela Orenoc până la îmbucătura râului La Plata, din care cea mai mare parte ține de Brazilia, era stăpânit la descoperirea Americii de o sumedenie de populațiuni indigene, al căror număr se ridică, după unii etnologi, până la 400. Cum n'ar fi cu putință să vorbim de toate aceste populațiuni în parte, trebuie să ne mulțumim cu împărțirea lor în două mari grupe, care într'adevăr nu cuprind în cadrul lor absolut toate triburile, dar le cuprind pe cele mai multe.

Aceste două grupe sunt: Tupi-guaranii și Botocuzii, sau cum i-au numit Spaniolii și Portughezii, când au venit întâia oară în atingere cu ei „*Indios mansos*“ (Indienii blânzi) și „*Indios da matto*“ (indienii pădurii sau silvestri).

Tupi-Guaranii sunt un neam de oameni oacheși-gălbui, mici de statură, îndesați, cu picioarele și mâinile scurte, cu fruntea îngustă și bombată, cu craniul turtit în chip artificial, cu nasul de asemeni turtit, cu fața rotundă, cu sprincenele arcuite, cu gura potrivită, cu părul lung, negru și aspru, cu barba rasă. Firea le este tăcută, ca și a Pieilor roșii. Au o mare abilitate în a se servi de picior în locul mâinii. Le place mult să dea forme bizare părului, afară de cazul când proiectează o răz bunare, când îl lasă să crească neîngrijit. Bărbații poartă podoabe atâr nate de buze, femeile de urechi. Și unii și alții se gătesc cu cingători de mărgăritare sau de scoici, cu pene și cu tot felul de boieli. Tatuarea este semnul distinctiv al bravilor războinici și al tinerelor de măritat. Imbrăcăminte a femeilor este foarte sumară, iar bărbații umblă cu totul goi. Altă dată erau mult mai dedați canibalismului. Mâncau prizonierii de războiu, după ce-i îngrășau, iar unele triburi mănâncă pe bătrâni și mamele pe copiii morți, ca să nu putrezească în mormânt. Iubesc mult animalele, de aceea cresc multe maimuțe, papagali, etc., și nu arareori femeile alăptează pui de maimuțe, găsiți prin păduri. Cultivă foarte mult porumbul, din boabele căruia prepară și o băutură amețitoare. Au, ca și Caraibii obiceiul cubațiunii și locuiesc cu sutele în câte o casă lungă de zeci de metri, în loc de a-și avea fiecare familie coliba sa.

Botocuzii, reprezentanții cei mai tipici ai categoriei Indienilor silvestri, sunt de culoare oacheșă-roșcată, cu nasul și fața turtită, cu ochii mici și pătunzători, cu privirea piezișă. Vorbesc mai mult din cerul gurii și pe nas decât cu buzele. Numele și-l trag dela cuvântul portughez *botog* (butuc), pentru că au obiceiul să-și pătrundă buzele și urechile cu o bucățică de lemn, pe care

o poartă ca podoabă. Umblă cu desăvârșire goi, mănâncă aproape orice, șopârle, broaște și chiar un fel de pământ, care conține oarecare substanțe vegetale. Un scrupul religios îi face însă să nu mănânce șerpi. Sunt antropofagi și poartă ca trofee craniile dușmanilor mâncați. Când au răgaz, sug mai întâi sângele victimelor și după aceea le fierb carnea. De fiecare om mâncat astfel își fac o cruce pe piept, așa că după numărul tăeturilor se poate ști numărul oamenilor mâncați de fiecare din ei. Ca și unii dintre Guarani își mănâncă bătrânii, după ce mai întâi îi omoară. Nu cultivă nici un fel de plante, trăesc veșnic în războiu, în care se servesc de săgeți înveninate. Sunt puțin inteligenți și de o lenevie de spirit crasă. Intr'un cuvânt sunt neamul de oameni cel mai înapoiat.

În privința religioasă ambele grupe nu se deosebesc mult între ele. De aceea vom vorbi despre religiunea amândorora la un loc.

Religiunea indigenilor brazilieni este astrală. Toate aceste triburi adoră luna, sub diferite numiri. Botocuzii îi zic „*Taru*“. Ea este stăpâna cerului, cea care naște soarele și un spirit rău. Mamele își expun copiii la lumina lunii, ca ea să-i cunoască și să-i protejeze. Câteodată ea se plimbă pe pământ, dar aceasta nu-i spre binele oamenilor, căci după aceea mor mulți dintre ei. Dintre stele este adorată mai ales constelațiunea Ursei mari, în cinstea căreia se dansează dansuri religioase, care, dimpreună cu sacrificiile, sunt de altfel aproape întregul cult al tuturor divinităților. Triburile Tupi au ca zeu suprem pe *Tupan*, dela care-și trag și numele. El este zeul tunetului și al vântului și e înfățișat într'un cap de om, cu un colan împrejur, care împrăstie raze. La Botocuzi, *Tupan* e zeul agriculturii.

Credința în spirite este la fel ca la ceilalți primitivi ai Americii, cu deosebirea doar că teama de ele este așa de mare, că un primitiv de aceștia n'ar ieși noaptea singur din locuința sa pentru nimic în lume. Animalele sunt acelea în care se întrupează spiritele și cele care fac legătura cu ele. În deosebi leul și șarpele sunt, din

această cauză, cele mai adorate. Tot din animale se trag, după credința celor mai mulți, și oamenii, deși nu lipsește și credința că s'ar trage și dintr'un arbore.

Credința în viața viitoare nu este destul de limpede, iar legendele despre creațiune și potop sunt variate și destul de interesante.

4. *Neamurile din sudul Americii.* În extremitatea sudică a continentului american locuiesc, sau mai exact locueau, căci resturile lor sunt azi puțin numeroase, o mulțime de neamuri de primitivi, care au între ele și mai puțină asemănare de cât cele braziliene. Neputând vorbi de toate la un loc, pentru că n'au decât prea puține trăsături comune, nici de fiecare în parte, pentru că sunt prea multe și unele nu sunt nici bine studiate, vom vorbi numai de câteva din ele.

a) *Guyacuru*, cari locuiesc între Paraguay, Pilcomogo, (un afluent al La Platei) și Coriente, sunt cea mai frumoasă rasă de oameni din America meridională. Coloarea feței este arămie închisă, sunt de statură înaltă, își tatuează fața și zugrăvesc corpul, își rad părul capului și nu lasă decât un smoc în creștet și umblă cu totul goi, numai încinși. Trăesc exclusiv din jaf, la care se cred îndreptățiți de un mit religios. „La început — zic ei — Dumnezeu a chemat toate neamurile de oameni și a dat fiecăruia câte un dar. Unora le-a dat vânătoarea, altora pescuitul, altora lucrarea pământului. Pe Guyacuru îi uită însă. Atunci ei se duseră și se plâneră strămoșului lor, vulturul, din care se trag. Acesta le spuse că se plâng de geaba, căci lor li s'a dat partea cea mai bună, pentru că ei au dreptul la tot ce s'a dat celorlalți. De aceea — conchid ei — noi nu furăm nici odată, ci ne luăm înapoi ceea ce este al nostru“.

Din faptul că Guyacuru cred că se trag din vultur, se deduce că ei adoră cerul sau vântul, care sunt înfățișate de primitivi întotdeauna printr'una din pasările mari.

Din obiceiurile lor în legătură cu religiunea se cunosc următoarele: Nu numai tinerii, când ating vârsta pubertății, ci și adulții, când trec pragul bătrâneții, sunt

supuși la adevărate torturi. Au și o sărbătoare anuală însoțită de asemeni de mari austerități. Când moare un șef, ajunează toți supușii lui, i se sacrifică mai mulți sclavi și sclave și toți supușii își schimbă numele, pentru ca mortul să nu-i mai recunoască, dacă sufletul său ar vrea să facă rău cuiva. De asemeni, nu se rosteste niciodată numele morților, pentru ca să nu li se evoace spiritul.

b) *Abiponii*, vecini cu Guayacuru, sunt tot așa de voinici ca ei. Au obiceiul de a-și smulge tot părul de pe corp, de a-și tatua fața și de a-și lăsa sânge din diferite părți ale trupului, dar mai ales din limbă, când ajung la vâsta matură, sau când își propun să facă ceva de seamă. Nu vor să aibă mai mult de doi copii, de aceea pe cei ce trec peste acest număr îiucid. Intre ei sunt corecți, dar pe streini îi înșeală fără scrupul. N'au conducători decât în timp de războiu și pot fi șefi și femeile. Când se îmbolnăvește cineva, fac în jurul lui un zgomot infernal, ca să alunge spiritul rău, care pricinuește boala. Dacă bolnavul nu se însănătoșește, îl părăsesc consternați. Morților li se taie limba și li se scoate inima, care se dau unui câine să le mănânce, probabil pentru că se crede că în aceste două organe își au reședința spiritele rele. Alături de cadavru se pun în mormânt tot felul de lucruri ale mortului, iar cele ce mai rămân le distrug, ca să nu vină sufletul mortului să le ceară dela cei care le-ar deține. Rudele și prietenii mortului își schimbă numele și nu-l pronunță niciodată pe al decedatului.

Nu par a adora alte divinități de cât pleiadele, din care cred că se trag și a căror aparițiune anuală, în Maiu, o sărbătoresc cu dansuri sgomotoase.

Vrăjitorii joacă și la ei mare rol. Au și obiceiul cu-bațiunii bărbaților.

c) *Indienii pampelor*, care se întind pe cele două țarmuri ale La Platei, au ca reprezentanții tipici pe *Charruas* și *Puelches*. Charruas sunt oameni scurți și în-desaați, grași, cu capul mare, cu buzele groase, cu nasul și cu ochii mici. Coloarea pielii e oacheșă închisă, așa

că trec drept cei mai negri dintre toți primitivii Americii. Au puțin păr și barbă și mai puțină. Se hrănesc aproape numai cu carne de cal, care le e și animalul de muncă cel mai prețios. Sunt oameni posaci: nu joacă și nu cântă niciodată. Nu se cunoaște ce divinități au, au însă cultul morților și obiceiul ca la moartea unei rude să-și tae un deget, să ajuneze și să se supună la privațiuni aspre și la solitudine.

Puelches sunt mai puternici decât Charruas, dar mai puțin negri, au figura rotundă și nasul turtit, sunt de asemeni buni călăreți, le plac podoabele de argint, pe când aurul îl socotesc ca piază rea, le plac dansurile desmățate, sunt murdari și dacă n'au foc la îndemână, mănâncă carnea crudă.

Religiunea lor e solară. Pe morți îi îngropă și cei vii se culcă întotdeauna cu capul spre răsărit. De mai multe ori pe an au dansuri sfinte în cinstea soarelui, căruia îi aduc ca jertfă animale și o plantă numită yerba. Au și un zeu rău, al vântului sau subteran, care se numește *Gualișu* sau *Arraken*. Cred că strămoșii lor sunt în cer și că stelele sunt spiritele lor răătăitoare.

d) *Patagonii* sau *Tehuelches*, adică oameni din sud, cum se numesc ei, sunt oameni de statură înaltă, de culoare măslinie, cu capul mare, fața rotundă, fruntea joasă și turtită, nasul mic și cărnos, buzele groase și bărbia puternică. Se hrănesc cu carne de cal, și cu vânat, beau mult băuturi amețitoare și le plac dansurile. Sunt totuși buni la suflet și pașnici.

Patagonii adoră un Dumpezeu al cerului, pe care-l numesc *Askemet-Kanet* și pe *Valișu* (acelaș cu *Gualișu* al Puelchilor), care locuiește sub pământ, e aci bun, aci rău și e reprezentat printr'un arbore singuratec, ale cărei crăci sunt încărcate de ofrande. Imagina foarte felurită a acestui zeu se găsește prin toate casele, dar se ține ascunsă. Vrajitorii se îmbracă în haine femeiești, când au de săvârșit un act magic. La înmormântare ajunează, își vopsesc fața cu negru, în semn de tristețe și se rănesc. Fericirea în viața de dincolo de mormânt se crede că constă în a bea băuturi amețitoare. Cu pri-

vire la origina lor cred că se trag din stele sau dintr'o peșteră.

e) *Fuegienii* sunt oameni de statură mijlocie, de culoare oacheșă-arămie, cu capul și pieptul mare, iar mâinile și picioarele scurte, cu fața rotundă, dar lată, cu nasul lung, cu fruntea mică și turtită, cu ochii mici și cu buzele groase. Imbrăcați în piei de câine de mare, ei se apără în contra frigului cumplit din țara lor numai aprinzând focuri sub cerul liber și înghemuindu-se în jurul lor. Numeroasele fumuri produse de aceste focuri, fiind văzute de cei dintâi corăbieri europeni, care au descoperit această țară, au făcut să i se dea numele de Țara de foc, când ea mai pe drept ar trebui să se numească Țara de gheață. Locuind o țară cu desăvârșire săracă, Fuegienii au rămas foarte înapoiați în privința culturală și aproape fără nici un fel de organizațiune socială.

Ei cred, că un om negru, de statură uriașă, umblă noaptea prin păduri și prin munți, ascultând ce vorbesc și spionând ce fac oamenii, și aducând ploae și vreme bună. Acest om cu puteri supranaturale nu poate fi altceva decât un zeu și anume zeul lunii (care în limba fuegiană e masculină), așa cum și l-a putut înfățișa acest sărman neam de oameni atât de înapoiat din punct de vedere intelectual, ca și în toate privințele. El are multă asemănare cu Gualișu al Puelhilor și cu Valișu al Patagonilor.

Teama ce ei au de a pronunța numele morților este o dovadă puternică despre credința lor în viața viitoare, iar felul cum vrăjitorii tratează boalele, arată credința lor în spirite.

f) *Araucanienii*, înrudiți ca neam cu Indienii pam-pelor și cu Fuegienii, erau poporul cel mai înaintat din punct de vedere cultural, din America de sud, când a fost descoperit acest continent de Europeni. Ei erau agricultori, cunoșteau irigația și poate chiar plugul, domesticiseră lama, aveau anul solar de douăsprezece luni cu 5 zile intercalate, etc. Treburile obștești erau puse la cale de căpetenii. Când se adunau aceștia, se jertfea

mai întâi un berbec negru, a cărui inimă se trecea pe la gura asistenților.

Zeul lor suprem se numea *Pillan*, adică spirit, sau *Toqui*, marele șef al cerului, care se manifestă în tunet și în izbucnirile vulcanilor. Alături de acesta erau o mulțime de spirite, dintre care unul era socotit ca zeu special al războiului. Un cult bine stabilit nu exista totuși, ci numai în caz de epidemii, de adunarea căpeteniilor sau de încheierea unui tratat, se aducea jertfă un berbec negru și se ardea tutun în cinstea zeilor.

Apo sau *Glencu*, căpetenia spiritelor rele, căruia i se da un cult special, pare a fi zeul lunii sau al vântului, pe care l-am întâlnit la primitivii de mai sus.

Vrăjiiorii nu lipsesc nici la ei, iar morții erau îngropați cu tot felul de obiecte și cu fața spre apus, pentru că se credea, că sufletele lor se duc într'acolo, undeva dincolo de mare. De aceea, cadavrele se puneau uneori într'o luntre și li se da drumul pe mare. Se mai credea că sufletele răposaților nu pornesc îndată pe drumul, plin de piedici, către locuința lor de veci, ci rămân un timp oarecare în mormânt, de unde ies noaptea și dansează prin munți și prin păduri.

CAPITOLUL V

PRIMITIVII CONTINENTULUI AUSTRALIAN

Continentul australian constă într'un foarte mare număr de insule, cuprinse de geografi sub patru nume: Australia, Melanezia, Micronezia și Polinezia.

Populațiunea tuturor acestor insule diferă mult dela unele grupe de insule la altele, atât în ce privește caracterele etnice, cât și cu privire la religiune, cultură, stare socială etc. și cu toate acestea se găsesc trăsături comune în toate laturile vieții ei, care o fac să apară ca o unică rasă de oameni, denumită *australiană* sau *malaică*. Că ea este autohtonă, cum se susține de et-

nologii darwiniști, care văd în Australieni urmași direcți ai maimuței, nu e de loc probabil, ci e aproape sigur, că origina ei este Asia și anume neamurile mongolice, care au fost împinse către insule — care altădată erau mai strâns legate între ele și de Asia — parte de Arii indieni, parte chiar de alte neamuri mongolice. Imprejurările deosebite de mediu fizic, în care au trăit și amestecul cu neamuri de altă rassă, au făcut ca, cu vremea, să se deosibească atât de cei rămași în Asia, cât și dela o grupă de insule la alta.

Pentru a ne putea da seama mai bine de religiunea acestor primitivi, să luăm pe fiecare din cele patru grupe geografice în parte, trecând peste Malaii propriu ziși, adică peste locuitorii insulelor Iava, Sumatra, Celebes ș. a., a căror religiune e prea mult amestecată cu elemente brahmane, budiste și mahomedane.

1. *Australienii*, la care se numără și Tasmanii — azi dispăruți aproape cu totul — sunt cunoscuți sub numele generic de „*Negri australieni*“, pentru că se deosibesc atât de Negrii propriu ziși, prin culoarea pielii lor neagră-cenușie, mâinele și picioarele lungi, pânțelele balonat, ochii mici și duși în fundul capului, nasul turtit, gura mare, buzele groase, barba deasă, corpul slab și acoperit cu păr, cât și de Malaezi. Unele triburi sunt foarte urâte și toate în general se pot servi de picior aproape tot așa de bine ca și de mână și se suie cu ușurință pe arbori, ceea ce-i face să se asemene mult cu maimuțele. Sărăcia pământului și lipsa de vânat îi face să fie veșnic nomazi, să mânânce insecte, viermi, larve și tot felul de murdării, să-și mânânce dușmanii și chiar copiii. Le place mult mierea sălbatică, pentru descoperirea căreia se servesc de următorul ingenios mijloc: prind o albină și-i lipesc un mic fulg alb. Albina, speriată, se întoarce spre locuința comună și cum fulgul e destul de greu pentru ea, ea sboară așa de încet încât poate fi urmărită de om și astfel se descopere roiul. Vânatul îl fac cu o adevărată artă. (Vezi *Elie Reclus, Le Primitif d'Australie*).

Imbrăcămintea Australienilor este foarte redusă sau

lipsește cu totul. Frigul îi silește însă să-și facă o îmbrăcăminte de piele de câine sau de cangur. Ei sunt poate singurul neam de oameni la care femeile n'au nici un fel de găteală, pe când bărbații dimporivă pun mult preț pe tot felul de podoabe, ca: tatuajul, vopsirea corpului cu argilă de diferite colori, împopoțonarea cu panglici roșii la sărbătorile lor religioase și cu panglici albe în timp de războiu, etc.

Le plac mult dansurile, mai ales cele care imită mișcările diferitelor animale, cum și poveștile, legendele și desenul, pentru care au înclinare din naștere. Au și poezii ritmate și rimate. Arma lor obicinuită este temutul bumerang, o bucată de lemn rotund, pe care o aruncă la distanțe foarte mari în așa fel că se întoarce înapoi de unde a fost aruncată.

Cu toată starea lor înapoiată, sunt totuși foarte manierati și prevenitori în purtarea lor unii față de alții, ceea ce nu-i împiedică însă să se supere ușor, să se certe și să se omoare, pentru a-și mânca fie care dușmanul învins.

În privința socială, ei n'au aproape nici o organizație. Capul unei familii mai numeroase sau care s'a distins prin vitejia sa este șeful mai multor familii sau al unui clan. Autoritatea sa este însă numai nominală. Fiecare clan își are „kobong“-ul său, adică un animal sfânt, pe care nu-l mănâncă, al cărui chip și-l tatuiază pe corp, și-l desenează pe armele și uneltele lor, după care se recunosc membrii aceluiași clan și se socotesc înrudiți între ei, așa că ceice au acelaș kobong nu se căsătoresc unii cu alții, care este, cu alte cuvinte, ceea ce este totemul pentru Pielea roșii (Vezi E. Durkheim: „*Les Formes élémentaires de la vie religieuse*” — *Le système totemique en Australie*”, în special cartea II, capitolul I, *Les Croyances proprement totémiques* și E. Reclus, *op. cit.*; Lubbock II, 155—170).

În ce privește religiunea Australienilor, s'a susținut într'o vreme, că ei n'ar avea nici o religiune, iar în vremea din urmă se susține că religiunea lor se reduce la totemism. La începutul acestui veac, Englezii *Spencer* și *Gillen*, care au trăit mai mulți ani printre primitivii din centrul și nordul Australiei, și *Howitt*, care a trăit

printre cei din sud-estul Australiei, și puțin mai târziu germanul *Strehlow*, după ce a trăit peste 20 de ani în centrul și nordul Australiei, au dat la lumină foarte interesante și temeinice lucrări despre viața și credințele Australianilor. Din aceste lucrări reiese, că totemismul joacă un mare rol la Australiani și că stă în strânsă legătură nu numai cu viața lor socială, ci și cu cea religioasă, că a dat naștere la o mulțime de rituri și că în multe părți constituie el singur religiunea efectivă, așa cum am văzut că o constituie la primitivii altor continente fetișismul sau animismul. Pe baza acestor constatări a construit apoi sociologul francez Durkheim, o întreagă teorie despre totemism ca origină a religiei în genere și de pretutindeu (în opera sa mai sus citată). Nu e locul aci să arătăm exagerările și slăbiciunile teoriei lui Durkheim, ci e deajuns să accentuăm că Australianii, de altfel ca toți primitivii, adoră și divinități propriu zise și au un cult destul de dezvoltat.

În sud și sud-est este adorat un zeu al cerului, care poartă numiri diferite după diferitele triburi. Unii îi zic *Coyan* sau *Tian*, alții *Baiamei* sau *Peiamei*. El locuiește în ceruri și a făcut totul, din care cauză i se zice și *Mahman-mu-roc*, adică Tatăl tuturor. Mânia lui se potolește prin dansuri. Unele triburi cred că *Peiamei* locuiește într-o insulă spre răsărit, iar departe spre apus locuiește fratele său *Darargival*, care, de necaz că și-a pierdut cuțitul (cea mai simțită pierdere pentru un Australian) a trimis variola asupra oamenilor. Spre a-l îmblânzi, i se aduce sacrificiu un cuțit nou. Curcubeul este o parte din trupul Dumnezeului cerului. După o veche tradiție, ar fi fost de mult un potop, din cauza căruia oamenii de atunci au fost mutați în cer și s'au prefăcut în stele. Aceștia vin din când în când pe pământ în formă de animale și influențează viața oamenilor. În răsărit se vorbește despre zeul *Motogon*, cu chip de om gigantic, care a făcut lumea numai cu suflarea sa, dar care acum a îmbătrânit și nu mai face nimic. Indigenii din apropiere de Sydney cred că el locuiește pe vârful munților albaștri, de unde trimete furtuna. El pare a fi

dar zeul vântului. După un mit, *Pungil*, zeul Australienilor, ar fi fost învins de zeul Albilor și prăbușit înăuntrul pământului. Despre tribul Arunta, Spencer și Gillen afirmă că n'au observat la el nici o credință religioasă, pe când Strehlow ne încredințează că Arunții adoră un Dumnezeu, căruia îi dau numele de *Altjira*, care însemnează „Dumnezeu bun“, (Strehlow, Die Arunta und Lortjastämme, apud Durkheim, op. cit., 410). În Noua *Galie* de sud e adorat *Daramulun*, etc.

Iată ce zice însuși Durkheim despre zeul care poartă nume diferite după diferitele triburi australiene: „Caracterele esențiale ale acestui personaj sunt pretutindeni aceleași: e ființă nemuritoare sau chiar veșnică, căci nu se trage din nimeni altul. După ce a locuit pe pământ un timp oare care, el s'a înălțat la cer și continuă a trăi acolo înconjurat de familia sa, căci i se atribuie în deobște una sau mai multe femei, copii, frați, care câteodată îl ajută în funcțiunea sa. În legătură cu locuința ce i se atribuie, el este indentificat, ca și ai săi, cu anumite stele. I se atribuie de altfel o putere asupra astrelor. El a rânduit mersul soarelui și al lunii și le dă porunci. El face să țâșnească fulgerul din întunec și trimite trăsnetul. Pentrucă el este tunetul, stă în legătură și cu ploaia: lui i se adresează oamenii, când e secetă sau prea multă ploae. De el se vorbește ca de un fel de creator: e numit tatăl oamenilor și se zice, că el i-a făcut. După o legendă din Melbourne, *Bungil* ar fi făcut pe cel dintâi om, în chipul următor: A luat argilă și a făcut o statueta. După aceea a dansat în jurul statuetei de mai multe ori, i-a suflat în nări și ea a început să meargă. După un alt mit, el ar fi aprins soarele care a încălzit pământul și a făcut să iasă oamenii din el. Odată cu oamenii a făcut și animalele și arborii. Lui i se datoresc toate meșteșugurile, armele, graiul și riturile triburilor. El este binefăcătorul omenirii și un fel de proprietar al ei. El aprovizionează pe adoratorii săi cu tot ce le este de trebuință și stă în legătură cu ei, fie direct fie prin intermediari. Ca apărător al moralei publice, el pedepsește cu asprime pe ceice o violează. După unii

observatori, el ar îndeplini chiar rolul de judecător după trecerea oamenilor din această viață, ar face deosebire între cei buni și cei răi și n'ar trata pe unii ca pe ceilalți. În tot cazul, el este înfățișat adesea ca stăpânitor peste împărăția morților și ca cel care primește sufletele când trec la vecinicie. De oarece inițierea este forma de căpetenie a cultului tribunal, riturile de inițiere stau în legătură cu el (Söderblom, Strehlow). El este centrul lor. În rituri, el este înfățișat foarte adesea printr'un chip făcut din coajă de arbore sau de pământ. Se dansează în jurul lui, se cântă în cinstea lui, i se adresează adevărate rugăciuni. Se lămurește tinerilor cine e personajul, pe care-l înfățișează acea figură; li se spune numele lui secret, pe care femeile și neinițiații nu-l pot afla; li se povestește istoria sa și rolul pe care tradiția i-l atribuie în viața tribului. În alte clipe se ridică mâinile către cer, unde se crede că-i e locuința sa, sau se îndreaptă spre cer armele sau uneltele de ritual, ca mijloc de punere în comunicație cu el. Se crede că e pretutindeni. El veghează asupra neofitului, cât timp e singur în pădure; priveghează la felul cum se săvârșesc ceremoniile: inițierea este cultul său. Priveghează așijderea ca aceste rituri să fie observate cu luare aminte și în particular când se fac greșeli sau nu se ia bine seama, el pedepsește grozav.

Antoritatea fiecăruia din zeii supremi nu se mărginește la un singur trib, ci este recunoscută deopotrivă de mai multe triburi vecine. Bungil este adorat aproape în tot satul Victoria, Baiame pe o mare întindere din Noua Galie de sud, etc., ceea ce explică micul număr al acestor zei față de o suprafață geografică destul de mare. Cultele al căror obiect sunt ei au deci un caracter internațional. Se întâmplă chiar că mitologii diferite se amestecă, se combină, își fac împrumuturi reciproce. Astfel, cele mai multe triburi, care cred în Baiame, primesc și existența lui Daramulun, numai că îi dau mai puțină cinste și fac din el un fiu sau frate al lui Baiame, supus lui. Credința în Daramulun este deasemeni răspândită, în forme diferite, în toată Noua

Galie de sud. Internaționalismul religios nu este dar o particularitate a religiunilor mai noi și mai înaintate, ci, dela începutul istoriei, credințele religioase manifestă tendința de a nu se închide într'o societate politică strimț delimitată. Este în ele un fel de capacitate firească de a trece peste granițe, a se împrăștia, a se internaționaliza. Fără îndoială, au fost popoare și vremuri când această capacitate spontană a fost ținută pe loc de trebuințe sociale protivnice. Ea n'a fost dar întotdeauna reală și, cum se vede, prea primitivă", (*Les Formes elementaires de la vie religieuse*, 410—414).

Acest lung citat dovedește că însuș Durkheim, care susține, că religiunea Australienilor se reduce la totemism, este totuși o religiune cu divinități propriu zise și cu un cult destul de desvoltat, din care nu lipsește nici elementul social și cel moral.

Afară de zeii de până aci, sunt adorați în Australia sudică soarele și luna, în cinstea cărora se execută dansuri religioase și se crede că soarele, ca soție a lunii, își ucide bărbatul în fiecare lună.

Sunt apoi o mulțime de zei sau spirite locale, care nu arareori sunt identici cu zeii de mai sus. Așa sunt d. p. *Nganno*, în chipul unui mare pește, *Tarrotarro*, în forma unei șopârle uriașe, despărți sexurile, introducând deosebirea dintre bărbat și femeie, *Tarnada*, în chip de cangur, învăță pe oameni tatuarea, *Iura*, un șarpe uriaș, introduse tăerea împrejur și pedeapsa pentru ceice nu o vor primi. El trăește în calea laptelui.

În stele se crede deasemeni că locuiesc familii și triburi omenești. Astfel constelația Orion ar consta din grupuri de vânători, de casuari și de canguri. Pleiadele ar fi o grupă de fete ce scormonesc după rădăcini sau dansează dansul lunii, etc.

În lăuntru pământului își are locuința *Cienga* sau *Cuinyo*, zeul cu pânțec imens, care mănâncă morții și priveghează la observarea tabu-lui. El poartă și alte nume. Sub numele de *Vangul* e considerat ca mâncător de femei, iar sub cel de *Potoian* mâncător de copii. Intunerecul este elementul său, iar focul îl înspăimântă.

În sfârșit, afară de divinitățile și de spiriele mai înalte, sunt încă o mulțime de spirite mai mici (Ingna) care pricinuesc oamenilor boale, necazuri, vise urâte, aprind focul vulcanilor, aruncă cu pietre aprinse prin văzduh, etc., etc. Pentru a se feri de acțiunea lor rea, magia pune la dispoziția oamenilor numeroase mijloace. Cel mai reputat dintre toate este posedarea *pietreei înțelepților*, drept care iau Australianii pietrele strălucitoare și străvezii. Vrăjitorii trebuie să aibă această piatră în stomac și să poată transmite bucățele din ea în vinele acelora pe care vor să-i vindece cu arta lor. Vindecarea de boale este privită ca alungare a puterii vrăjitoriei. Vrăjitorul leagă, frământă, lovește, calcă'n picioare membrul bolnav, pentru ca să sperie și alunge spiritul, care a produs boala. Sunt triburi întregi, care au reputațiunea de buni vrăjitori.

Cultul. Afară de ofrande, de sărbători și de dansuri religioase, nu e un cult regulat. Locurile templelor propriu zise sunt locuri sfinte, în care se crede că vin și se arată zeii, și colibe, în care se păstrează fetișii. Între uzanțele religioase se numără: sacrificarea (de unele triburi) a uhei fecioare din doi în doi ani, când se adună căpeteniile la sfat, ruperea a doi dinți incisivi la fiecare tânăr, care atinge vârsta pubertății, oprirea pentru copii de a mânca carne de casuar și de cangur, pentru tineri de a mânca sângele, măduva și măruntaele acestor două animale și pentru toți de a pronunța numele morților.

Moartea este de obicei privită ca un efect al magiei negre, de aceea se urmărește și pedepsește presupusul ei pricinuitor. Pentru ca mortul să nu se răzbune pe rudele sale, că nu l-au regretat în deajuns, fiecare dintre acestea își scoate unul sau mai mulți dinți, își taie un deget, își face tăeturi adânci pe corp sau își cauzează vre o altă durere mare. Mortului i se pun în groapă armele sale frânte și i se aprinde mai mult timp foc pe mormânt, ca să se încălzească. Unele triburi pun cadavrele în scorburi de arbori, sau le înfășoară în coji de arbori și le atârnă de ramuri sau de prăjini înalte, ca să se poată încălzi dela soare. Inmormântarea se face cu mare

cinste și după toată rânduiala, căci altfel sufletul mortului se preface în spirit răufăcător și-și chinuște ru-dele vii.

Despre suflet se crede că trăește mai departe și după despărțirea de trup și că are aceleași organe ca și trupul pe care l-a părăsit. Dacă se mutilează trupul, e mutilat și sufletul. De aceea, Australianul tae mâna dreaptă vrăj-mașului său mort, pentru ca sufletul lui să nu-i mai poată face rău. Câtva timp după moarte, sufletele stau pe vârfurile arborilor, și pot intra în cei care trec pe sub arbori. Locuința lor definitivă este, după unii, sub pământ, după alții într'o insulă depărtată în apus, numită insula morților, după alții în nori, iar ale celor mai de seamă în stele. Credința că sufletele morților au culoarea feții albă a făcut pe Australieni să ia adeseori pe câte un European drept sufletul vreunuia din morții lor. (Amănunte asupra obiceiurilor dela înmormântare vezi în Reclus op. cit.).

2. *Melanezienii*, adică locuitorii insulelor Noua Guinee, Noua Calcedonie, Solomon, Hebride, Figii s. a., cunoscuți sub numele de *Papua*, care însemnează „păr creț“, se deosebesc fizicește de Australieni prin părul lor negru-oacheș, stufos și creț, iar sufletește prin aceea că sunt mai deștepți mai curioși și mai întreprinzători. Le place muzica și poezia și-și dau multă osteneală să înfrumusețeze toate obiectele de care se servesc. Din cauză că fauna este în insulele melaneziene foarte săracă, locuitorii lor au fost canibali pasionați. Erau mâncate în deosebi cu mare plăcere victimele naufragiilor, pe care ei le socoteau ca daruri ale oceanului. Europeanii cuceritori au făcut să dispară aproape cu totul canibalismul, a rămas totuși barbarul obicei de a ucide copiii, care sunt socotiți de prisos, bătrânii și femeile, când le mor soții.

Cu toate că natura solului și condițiunile de viață în insulele melaneziene sunt foarte asemănătoare cu cele polineziene, totuși religiunile lor nu se aseamănă între ele, ba nu se aseamănă mult nici între insulele apropiate din același grup geografic și de multe ori diferă dela un trib la altul.

În Noua Guinee și în alte insule se întâlnește cultul

soarelui. Zeul principal se numește *Mangundi* sau *Conori*, care se arde, pentru a se naște din nou, ceea ce însemnează că el nu e altceva decât personificarea și îndumnezeirea soarelui. După un mit, el a primit o nucă minunată dela Samperi (luceafărul de dimineață) și a aruncat-o în sânul unei fete, care a născut pe oameni, iar ea s'a prefăcut după aceea în stâncă. Tot el a învățat pe Neo-Guineeni multe lucruri bune și folositoare, dar ei nu l-au ascultat, din care cauză el i-a făcut negri și cu părul creț și i-a părăsit. Va veni însă odată din nou și va aduce fericire oamenilor.

În insulele Figi, zeul suprem se cheamă *Ndengai* și este înfățișat ca jumătate stâncă, jumătate șarpe și veșnic chinuit de foame. Slujitorii lui se duc să-i aducă jertfe, dar se întorc totdeauna cu mâna goală, ceea ce însemnează că nu i se aduc jertfe. El poartă lumea în spate. Când se întoarce de pe o parte pe alta, se cutremură pământul. Unul din fiii sau servitorii săi a învățat pe oameni cum să aprindă focul. El a făcut pe zei și cea dintâi pereche de oameni, care a ieșit din ouăle unui uleu, după ce alte încercări făcute mai înainte nu isbutiseră. Tot el acoperi pământul cu apele unui potop, ca să pedepsească pe doi nepoți ai săi, care-i ucisese răsunătoarea favorită. Aceștia însă scăpară într'o luntre și deveniră părinții pescarilor și ai constructorilor de luntri. Împreună cu ei scăpară încă opt oameni. O păsărică jeli lumea apasă prin potop.

Ca zei secundari sunt considerate spiritele elementelor naturii, ale munților, vântului, etc. Afară de aceștia sunt și spirite protectoare. Fie care zeu își are animalul său favorit în care se întrupează și pe care adoratorii săi nu trebuie să-l vâneze. Fiecare om își are deasemeni animalul său protector (totem), a cărui carne nu se cade s'o mănânce. Zeii se pot intrupa și în oameni și această singură considerațiune a pus o stavilă puternică antropofagiei. Spiritul protector al fiecărei case locuiește într'o icoană sau statueta, numită *carvar*, care e adorată și care dă răspunsul său afirmativ sau negativ, la întrebarea ce i se pune, printr'o mișcare.

Despre moarte, Melanezienii au idei asemănătoare cu ale Cafrilor și Hotentotilor. *Ravula* (luna) a voit ca omul să moară numai pentru un timp, după care să se arate din nou ca ea, dar *Racalavo* (guzganul) a izbutit să facă să fie muritor, ca el. La moarte sufletul ese din trup. Animalele, plantele, instrumentele de tot felul, lemnele, pietrele etc. se cred însuflețite ca și omul. De aceea, instrumentele ce se pun în morminte, alături de cadavre, se sfărâmă, pentru ca sufletul lor să poată servi sufletul mortului. Locul în care petrec sufletele morților este în spre apus. Acolo sufletele celor buni au hrană deajuns și trăesc un traiu tihnit, pe când hoții, ucigașii, adulterii etc. merg într'o peșteră unde rabdă de foame și îndură chinuri. Tot în acest loc de chin merg și femeile netatuate. Până să ajungă la locuința lor de veci, sufletele au să învingă o mulțime de piedeci, după care sunt judecate de Ndengai.

Și la Melanezieni joacă mare rol *vrăjitorii*, care sunt în acelaș timp ghicitori, medici și preoți și știu să se transpună în stare de extaz, privind fix la un obiect care se învârtește iute. În această stare, ei pretind că cunosc voința zeilor și pot prezice. Pentru a cunoaște voința zeilor, există și ordalii, precum : afundarea în apă, băutura de otravă sau de apă clocotindă, etc. Instituțiunea tabului există asemeni și aici. Sunt tabu, adică nu trebuie atinse, animalele sfinte, capul omului, căpeteniile triburilor și nobilii, etc. Caracteristic e la Melanezieni privilegiul de care se bucură nepoții. Se numesc „nepoți“ fiii femeilor din familia șefului unui alt trib. Aceștia au dreptul să-și însușească orice vor dela ceilalți membri ai tribului, afară de ceea ce este proprietatea șefului tribului, (Lubbock II, 171—189).

3. *Micronezienii*, locuitorii insulelor Mariane, Caroline, ale Mareșalului, Gilbert, etc. sunt o populațiune mixtă, adică compusă din Papua, Malaezi și Polinezieni. Coloarea pielii lor este castanie sau măslinie, sau mai puțin neagră decât a Papuașilor și mai neagră decât a Malaezilor. Statura le e mijlocie, fruntea înaltă și turțită, ochii pătrunzători, nasul turtit, buzele cărnoase,

părul puțin creț și barba rară. Din cauza obiceiului de a-și găuri urechile și a atârna de ele obiecte de poadoabă destul de grele, lobul urechii ajunge adesea până la umeri. În găurile urechilor își țin bărbații pipele. În Caroline e obiceiul să se găurească nasul și să se introducă în deschizătură o floare. Nuditatea este regulă, iar îmbrăcămintea celor care o au, se reduce la o cingătoare în jurul coapselor. Tatuajul întregului corp, afară de față, este obligator atât pentru bărbați cât și pentru femei și se face cu prilejul inițierii, adică al solemnității ce însoțește actul declarării majoratului. Fetele netatuete nu se pot mărita și tinerii care mor netatuați sunt socotiți ca urgisiți de zei. Foarte răspândită este și obiceiuința de a ține în gură și mesteca betel. Canibalismul nu se practică.

Religiunea Micronezienilor este puțin dezvoltată. Cultul strămoșilor a înlocuit la ei aproape cu totul cultul zeilor propriu ziși.

În insulele Mariane este adorat un zeu cu numele *Puntan*, despre care se crede, că trăia înainte de facerea lumii, ca om foarte isteț, într'un spațiu gol și când muri dete sorii sale însărcinarea de a face, din pieptul și umerii săi, cerul și pământul, din ochi soarele și luna, iar din sprincene curcubeul. Lumea este dar trupul lui. În insulele Caroline și ale Mareșalului este adorat zeul *Aliulep*, al cărui nume însemnează „marele spirit“ sau „vântul puternic“, iar în Tobi, zeul principal se cheamă *Iaris*, și se crede, că poartă pământul în spate, ca Ndengai al Melanezienilor. Când el se mișcă, se cutremură pământul, când se uită chiorăș, tună.

Sunt și zei răi, zei subterani, cum d. p. *Erigiregers*, aducătorul morții oamenilor, care mai înainte nu cunoșteau decât somnul și *Morogrog*, care, alungat din cer pentru purtare necorectă, a adus oamenilor focul. Animalul favorit în care se întrupează zeii este rechinul.

Sufletele strămoșilor și ale copiilor decedați sunt foarte cinstite, li se aduc sacrificii și constituie religiunea efectivă. Craniile morților se păstrează în casă ca amulete și se iau de bărbați în războaie, ca să le stea într'ajutor.

Totuși spiritele morților inspiră și teamă, din care cauză Micronezienii, ca și alți primitivi, nu ies noaptea din casă decât de mare nevoie. Ele intră și în diferite animale, îndeosebi în porumbel și în cocoș, care sunt tabu.

Locul în care stau sufletele celor morți se crede că e sub pământ și anume pentru sufletele celor buni o grădină cu pomi roditori, pentru ale celor răi o peșteră întunecoasă, peste care stăpânește duhul cel rău, *Aniti*. În Tobi se crede că împărăția spiritelor este undeva dincolo de mare, de aceea cadavrele și bătrânii nepuțincoși se pun într'o luntre și li se dă drumul pe mare, ca să se ducă la locul de veci.

Instituțiunea tabu-lui are mare importanță în viața Micronezienilor. Anumite băuturi, mâncări, animale, locuri și persoane, care variază dela o insulă la alta, sunt privilegiate ca rezervate divinității și nu trebuie să se atingă nimeni de ele. Tabul se poate totuși ridica prin anumite ceremonii, prin care divinitatea este rugată să renunțe la lucrul declarat tabu.

În insulele Mariane exista și un fel de ordin călugăresc numit *ulitao*, ai cărui membri își aveau locuințele lor aparte și în comun și se bucurau de privilegiile speciale, ca d. p. acela de a trăi cu fetele nobililor înainte de măritiș. Semnul lor distinctiv era un baston, îmbrăcat în coajă de arbore și împodobit cu puf. Aveau și limba lor aparte și exercitau o mare înrâurire politică. Pentru că s'au împotrivit cu multă îndârjire Spaniolilor cuceritori și introducerii creștinismului, ordinul lor a fost desființat, (Lubbock II, 184—193).

4. *Polinezienii* sunt locuitorii numeroaselor insule cuprinse între insula Paștelui, spre răsărit, Sandviș, spre nord, și Noua Zeelandă, spre sud. Mai toate aceste insule sunt sau madreporice sau vulcanice. Cele dintâi sunt joase, lipsite de izvoare de apă și fără vegetație bogată. Cele de al doilea sunt înalte, au izvoare și cursuri de apă pline de scoici și pești și o floră foarte bogată. Cresc acolo banani și palmieri de tot felul și în deosebi arborii de pâine, ale căror fructe, gustoase și abundente, dau hrană din destul locuitorilor. Clima este deasemeni foarte

plăcută. Lipsesc însă patrupedele, afară de șoareci, câini și o rasă de porci piperniciți, cum și carnivorele și reptilele, afară de niște șerpi mici, neveninoși. Înainte de venirea în contact cu Europeii nu erau acolo nici muște și pucei.

Aceste insule au fost cunoscute de Europeeni abia în a doua jumătate a veacului XVIII și populațiunile ce le locuiesc par a fi de origine malaică, venite aci dinspre apus, din Celebes.

Atât din punct de vedere somatic cât și psihic, Polinezienii sunt cei mai bine conformați dintre toți primivii continentului australian. Înfațișarea lor este în general plăcută, membrele proporționate, dar cam slabe și delicate. Coloarea pielii este diferită, dar cea mai frecventată este măslinie. Părul e negru și creț, ochii negri și mici, dinții frumoși, nasul puțin turtit, urechile mari, craniul ascuțit și înalt (ipsistocefal), atât din naștere cât și din cauza turtirii lui din cea mai fragedă vârstă a copiilor. Sufletește, Polinezienii sunt vioi, curioși, veseli și întreprinzători. Au ajuns la oarecare perfecțiune în confecționarea instrumentelor de prima necesitate, a armelor, a ornamentelor pentru locuințe, a bărcilor și în privința hirurgică, căci practică cu multă abilitate trepanațiunea și vindecă fracturi grave. Iubesc foarte mult muzica și dansul și au oare care producțiuni poetice, care nu sunt de disprețuit, iar mitologia lor este de o bogăție uimitoare și plină de farmec. Le place și elocința, din care cauză sunt mult întrebuițați ca misionari cei care trec la creștinism. Cu toate că umblă foarte sumar îmbrăcați sau chiar cu desăvârșire goi, țin să aibă brățări la mâini și la picioare, să-și facă peruci, să-și ungă trupul cu ulei de cocos și să-și vopsească fața. Femeile, deși sunt socotite ca inferioare bărbaților, totuși sunt, de regulă, bine tratate de soții lor, dar sunt cu totul lipsite de pudoare. Pe virginitatea fetelor nu se pune nici un preț. Prietenii de sânge (fârtatii) își pot schimba sau ceda femeile între ei. Poligamia e generală. Copiii, mai ales cei doi sau trei născuți întâi, precum și gemenii și fetele sunt în cele mai multe cazuri uciși. Acest rău,

ca și canibalismul, care era asemeni foarte răspândit, au mai scăzut dela venirea în atingere cu Europeanii. Tatuarea era iarăși altădată generală. Se tatuau pe trup tot felul de chipuri, mai ales al animalului sfânt (tote-mului) fie cărui individ. Ea se făcea cu o deosebită solemnitate și ca un act sfânt cu prilejul inițierii sau declarării tinerilor și tinerelor de majori. Sub influența creștinismului s'a mai împuținat. Accesibili față de cultura europeană, Polinezienii s'au vindecat de unele din relele care rodeau vloga neamului lor și-i duceau cu pași repezi la pieire și s'au trezit la o nouă viață.

Divinitățile. Religioniua polineziană este foarte bogată în mituri, atât de bogată că o innăbușesc. In toate miturile, rolul de căpetenie îl joacă zeul suprem, care în Tongo și Samoa se numește *Tangaloa*, în Noua Zeelandă *Tangaroa*, în Tahiti *Taaroa* și e privit ca zeu al cerului, tatăl celorlalți zei și făcătorul pământului și al oamenilor. Locuința sa este în cerul cel mai înalt, iar material este înfățișat ca pasăre, ceea ce însemnează, că e și zeu al furtunii. Soarele este ochiul său stâng (în care se crede că locuște sufletul). In multe insule, el e zeul mării și e adorat ca atare mai ales de marinari.

Tangaroa poartă în spate pământul și când se mișcă se produc cutremure. Atunci oamenii lovesc cu un baston în pământ și strigă tare: „Fii liniștit“.

Tangaroa este mai departe făcătorul lumii și al oamenilor. Din sudoarea ce i-a curs de pe față când a făcut lumea, a eșit apa mării, care e sărată din aceasta cauză. Pământul l-a scos el din fundul mării și pentru că i s'a rupt sfoara undiței când l-a scos, sunt mai multe bucăți, adică insule, iar nu una singură. Soția sa *O-te-papa*, o mare stâncă, născu mai întâi stelele, după aceea pe zeeii inferiori și în cele din urmă pe oameni.

După un alt mit, Tangaroa, pasărea uriașă, era închis din vecie într'un ou colosal, pe care-l sfărâmă și din ale cărui coji făcu cerul și pământul. Din pământul roșu făcu apoi pe om. Tot cu pământ roșu trebuiau să se și hrănească oamenii. Un tată, al cărui fiu nu se putea hrăni

cu pământ roșu, rugă pe Tangaroa să-l transforme într'un pom roditor și Tangaroa îl făcu arbore de pâine.

Polinezienii au un foarte interesat mit, în care întâlnim și pe Tangaroa ca zeu al mării: „*Ranghi* (cerul) și *Papa* (pământul) erau o pereche îndrăgostită, care dete naștere tuturor viețuitoarelor. Acestea însă trăeau în întunec, pentru că cei doi părinți se țineau îmbrățișați strâns. Copiii lor se sfătuiră, cum ar putea ieși la lumină. Răutăciosul om *Tumatuenga* fu de părere ca părinții să fie omorâți, pe când *Tane-mahuta*, tatăl pădurilor și a tot ce e viu, propuse ca numai să fie despărțiți. Toți primiră această propunere afară de *Tavhiri-matea*, tatăl vânturilor, căruia îi este indiferent, dacă stă la lumină sau la întunec, pentru că trebuie să sufle neconținut. El își iubea părinții mai mult decât ceilalți frați și se împotrivi la despărțirea lor. Cei cinci frați ai săi încercară dar să despartă pe Ranghi de Papa. *Rongo-ma-tane*, tatăl plantelor cultivate, își încercă cel dintâi puterile, dar nu izbuti, pentru că era prea mic și slab. *Tangaroa*, tatăl peștilor și al reptilelor, încercă și el, dar tot în zădar. Nici *Haumia-tikitiki*, tatăl plantelor sălbatice, dar nutritive, nici *Tumatuenga*, omul, nu izbutiră, ci aceasta îi fu rezervat lui *Tane-mahuta*, care-și întepeni capul în pânțele mamei (*Pape*) și picioarele în pieptul tatii și, făcând o efortare, îl aruncă pe acesta sus de tot, în văzduh. De atunci, Ranghi și Papa au rămas despărțiți, iar lumina pătrunzând în spațiul dintre ei se arată un adevărat furnicar de ființe. Biruința lui *Tane-mahuta* a fost definitivă. Ori de câte ori cerul vrea să se apropie de pământ se împiedică de picioarele Tatălui pădurilor. Cei doi soți veșnici se iubesc însă și mai departe. Pământul își trimete miremele sale către cer și aceasta varsă noaptea pe pământ lacrimi duioase, pe care oamenii le numesc rouă“.

Mitul continuă astfel:

„*Tavhiri-matea* caută să răzbune pe părinți împotriva fraților săi. El avea patru fii, pe care-i trimise în cele patru puncte cardinale, de unde să sufle cu furie asupra mării și a uscatului. *Tane-mahuta* își văzu doborâți de

furtună cei mai frumoși arbori. Curcubeul, fiul zeului furtunii, sta într'ajutor tatălui său în această operă de distrugere. Tangaroa își văzu umeda sa împărăție în așa fel bântuită de furtună, că se retrase îngrozit în fundul mării. Copiii săi, peștii, ținură sfat, ce să facă. Reptilele crezură mai nimerit să se retragă pe uscat și să se ascundă în pădure, iar peștii rămaseră și mai departe în apă. Tane-mahuta primi bine pe reptile și le dete ocrotire, dar aceasta nu-i conveni lui Tangaroa, pentru că i se împușinau copiii. De aceea, el distruge pădurile, când se apropie de țărmul mării. La rândul său, Tane-mahuta procură fratelui său Tumatuenga, tatăl oamenilor întreprinzători, material pentru bărci, undițe, mreje etc. cu care pot prinde peștii rămași credincioși lui Tangaroa, ceea ce atâță mânia acestuia în contra oamenilor, pe care caută să-i înghită cu bărcile și cu uneltele lor și să le pustiească locuințele ce sunt aproape de mare. Pe Rongo-ma-tane și pe Haumia-tikitiki, Tavhiri-matea își răzbună căutând să le distrugă copiii, adică plantele, dar ei scăpară de răzbunarea fratelui lor, fiind adăpostiți la sânul mame-si, Papa, care se înduioșă de soarta lor, văzând vrajba ce intrase între frați. Singur răutăciosul Tumatuenga nu fu învins de Tavhiri-matea, deși avu mult necaz din cauza lui. Acesta birui în cele din urmă pe ceilalți frați, căci se făcu stăpân pe pădure, pe mare și pe plantele cultivate și sălbatice, numai pe vânt nu-l putu stăpâni“.

Eroul cel mai slăvit în mitul polinezian este *Mawi*, zeul soarelui, pe seama căruia se pun o mulțime de isprăvi. Astfel, el a scos — ca și Tangaora — pământul din fundul apei și, în chip de pasăre, a înțepat un vierme, din care s'au născut doi oameni. El poartă pământul în spate și când se mișcă, se produc cutremure. Cu el umblă prin apa mării soția sa, Papa, care dă naștere insulelor stâncoase. Impotriva vrăjmașilor săi, el luptă cu falca miraculoasă a unei mătuși a lui, Muriranga-Venua, care locuște în apusul îndepărtat și voise să-l înghită, dar a recunoscut în el pe nepotul său, când adierea vântului de seară îi aduse parfumuri dela el.

Maui a adus focul pe pământ, dela o altă mătușă a sa, care locuia tot în apus, într'o peșteră, în care nu putea intra nimeni. Când ea își văzu nepotul, îi dete, de bucurie, o unghie a sa, care producea foc, când era frecată. Maui însă stinse focul și-i ceru altă unghie și tot așa mai departe până la cea din urmă. Furioasă de îndrăzneala nepotului, *Mahu-Ika*, — așa se numea bătrâna — aruncă după el cu toate flacăările din trupul său, ca să-l peardă. A trebuit să intervină Tavhiri-matea, zeul vânturilor, ca să stingă focul cu o ploae torențială. Câteva scânteii intrară însă în oarecare arbori, din care se poate aprinde și acum focul. Maui stăpânește și vânturile, pe care merge călare. Numai vântul de apus nu-l poate stăpâni, căci se ascunde într'o peșteră, când vrea să pună mâna pe el. De aceea, acest vânt bate aproape fără încetare.

Despre nașterea și copilăria lui Maui mitul spune, că mama sa, care avea deja mai mulți copii, îl născu pe el înainte de vreme, într'o zi, când se plimba pe țărmul mării. Crezând că nu va avea zile, ea îl învălui într'o șuviță din lungul ei păr și-l aruncă în mare. Bunicul său Ranghi, adică cerul, îl luă atunci sub ocrotirea sa. După ce fu legănat mai mult timp de valuri, el fu aruncat la țărm, într'o insulă. Acolo fu găsit și recunoscut de mama sa, care-l luă cu sine și-l culcă în patul său, în ciuda fraților mai mari. Mama lui (noaptea) avea obiceiul să vină la copii seara, când se întuneca și le purta de grijă și dormea cu ei în colibă până a doua zi, înainte de răsăritul soarelui, când își lăsa copiii adormiți și pleca, nu se știe unde, fără să se mai arate până în seara următoare. Micul Maui, nerăbdător, ca și frații săi, de a ști, unde petrece mama sa ziua, și mai deștept de cât ei, se hotărî să lămurească taina. Intr'o seară, el astupă toate crăpăturile colibei, prin care pătrunde înăuntru lumina zorilor, ascunse veșmintele mamei sale, adică șorțul și cingătoarea, și se puse de pază. Când se făcu ziua, mamă-sa dormea, iar când băgă de seamă, că e lumină, se sculă îngrabă, își căută hainele, dar negăsindu-le, deschise ușa și se făcu nevăzută, așa goală,

cum era. Maui, care sta la pândă, se luă după ea și o văzu, că dispare într'un stufiș. El se prefăcu în porumbel și descoperi în stufiș o deschizătură, care ducea într'un loc subteran. Acolo stau mama și tatăl său, care-l recunoscuseră și-i dădură puteri minunate, cu care săvârși după aceea vrăjitorii și isprăvi ne mai auzite.

Sfârșitul lui Maui este tragic, ca al tuturor eroilor solari. Crezându-se cu neputință de învins, el luă hotărârea de a se duce în apusul îndepărtat, unde o mătușă a sa *Hine-nu-te-po* (marea femeie-noapte) dormea cu gura deschisă, respirând în juru-i duhori pestilențioase. Se zicea, că ea mănâncă oameni. Maui voi să se convingă, dacă aceasta este adevărat și să imblânzească pe fioroasa zeiță a morții. Pasărilor își exprimară dorința să-l însoțească în călătoria lui. El consimți. Când ajunse la mătușă sa și o văzu dormind cu gura larg deschisă, își propuse să intre în trupul ei, ca să vadă ce este acolo și rugă pasărilor să nu rătăcă când îl vor vedea intrând în gura ei. Toate pasărilor își deteră și ținură cuvântul, numai păsărica *tivakavaka*, care cântă totdeauna la apusul soarelui, nu-și putu ține răsul. Din cauza răsului ei *Hine-nu-te-po* se trezi deodată din somn și simțind, că cineva e în gura ei, îl strivi între dinți. Astfel se sfârși Maui, cel dintâi om, și de atunci și din această cauză mor toți oamenii.

Tot așa de înflorit este și mitul *Hinei* sau *Mainei* ori *Masinei*, zeița lunii și fiica lui *Tangaroa*. În timpul unei foamete, ea se înălțase pe cer în forma fructului arborelui de pâine, adică de seceră. O femeie, *Sina*, era la lucru pe câmp cu copilul ei. Chinuită de foame, ea strigă furioasă către lună: „De ce nu vii jos, pe pământ, să te mănânc cu copilul meu“? Luna veni mânioasă și luă la ea pe mamă și pe copil, care se văd și acum în pata din lună. Ea e înfățișată ca o tânără fată, care-și schimbă amanții înainte ca ei să îmbătrânească.

O altă zeităte este *Po*, noaptea și întunerecul de pe pământ, unde locuiesc morții și se coboară sufletele morților, ca să fie mâncați de zei. *Rehna*, zeul văzduhului, locuiește la *Tangaroa* (în cer) și știe tot. Un fiu al lui,

morț într'un accident, roșește cu sângele lui cerul de seară. Când curtea lui Rehna este murdară (când cerul e acoperit cu nori) o curăță Maui. Curecubeul este drumul pe care zeii se coboară pe pământ și se înalță din nou în cer.

Un frumos mit cosmogonic, în care se cuprinde și o interesantă teogonie, este cel din insula Mangea, din grupul Hervey. După acest mit, pământul ar avea forma unei pere cu vârful în jos. Prin două deschizături, una la răsărit și alta la apus, vin și se duc soarele și luna. Jos, la vârful pereii, se află *Roe*, viermele în formă de ață, care este începutul întregii existențe. Interiorul pereii, *Avaiki*, este infernul. Deasupra viermelui este despărțitura suflării, după aceea a vieții permanente și în fine a unei zeițe, despărțitură atât de strimță, că zeița stă inghemuită, cu bărbia lipită de genunchi. Dorind să aibă copii, această zeiță își mușcă coapsa dreaptă și din ea se făcu *Vatea*, un zeu jumătate om și jumătate rechin. Ochiul lui de om este soarele, iar cel de pește luna. Ca cel dintâi născut al zeiței, el ocupă locul cel mai dedeasupra al interiorului pământului și cu cei doi ochi ai săi, care intră și ies prin cele două deschizături dela răsăritul și dela apusul pământului, vede tot ce se petrece și pe pământ și sub pământ. Zeița își mai mușcă odată aceeași coapsă și făcu pe *Tinirau*, zeul peștilor, care locuiesc dedesubtul împărăției lui *Vatea*. Un al treilea fiu al zeiței este *Tango*, tatăl pasărilor, iar al patrulea e o fică, al cărei nume însemnează *ecou*. Al cincilea este *Raka*, zeul vânturilor, care-și ține copiii închiși într'un mare coș, de unde comunică cu marea superioară printr'o deschizătură specială, prin care pot sufla cât vor pe întinsul ei. Lui *Vatea* i se urî dela o vreme singur. Mai multe nopți dearându-l, el visă o femeie frumoasă, pe care în cele din urmă o prinse în vis și se căsătorî cu ea aavea. Ea se numea *Papa* — numele zeiții pământului din mitul neozelandez — și născu doi băeți cu chip omenesc: pe *Rongo*, zeul vegetațiunii, și pe *Tangaloa*, zeul mării. Ea mai avu și alți

fii, între care unul cu chip de șopârlă. Cu un cuvânt, ea este mama zeilor adorați în Mangepa.

Afară de acești zei ceva mai generali, pentru că sunt cunoscuți în mai multe grupe de insule, sunt și o mulțime de zei locali. Astfel sunt: *Ofanu*, în Tahiti, zeul agriculturii, *Alo-Alo*, în Tonga, zeul vântului și al secerișului. Apoi *Lono*, în Sandviș, *Rov*, în Tahiti și *Rongo*, în Noua Zeelandă, zei ai vântului și ai războiului. În fine, fiecare vulcan, munte, stâncă, etc. își are zeul său, sau mai exact, este înfățișat ca zeu. Dintre acești zei, mitul vorbește mai mult de *Pele*, temuta zeiță a vulcanului din Havai și de pățania ei cu *Tamapuaa*-Fiul soarelui. Aceasta făcea curte zeiței, care avea mulți alți curtezani și care nu vrea să se uite la el. Furios, el îi umplu craterul de apă, ea însă izbuti să înghită toată apa și să arunce pe fiorosul zeu în mare.

Panteonul zeilor polinezieni este dar destul de bogat. În Tonga numărul lor era de 360. Ei poartă numele generic de „*atua*“ = domni, stăpâni și sunt socotiți ca făcând cu toții o „*familie cerească*“.

Deosebite de zei, dar primind aproape același cult, sunt spiritele „*tiki*“, care sunt atât bune, cât și rele. Cele bune locuesc mai ales în animalele ocrotitoare ale fiecărui om, familie, clan, trib, etc. adică în totemi, iar cele rele se prefac în vampiri, strigoi, stafii, etc. și cauzează mult rău oamenilor.

Cultul. Dintre practicile religioase ale Polinezienilor merită să fie pomenit așa zisul „*tabu*“ (dela *ta* = foarte, *prea* și *bu* sau *pu* = ales, oprit, interzis), care—mai mult decât în toate celelalte părți ale Australiei și decât la oricare alți primitivi—face o strictă deosebire între ceea ce este al zeilor și al oamenilor apropiați de zei, pe deo parte, și ceea ce este al muritorilor de rând, pe de altă parte. Sunt tabu d. p. templele, obiectele de jertfă, preoții, regii, nobilii, cum și tot felul de lucruri, care stau în legătură sau sunt în posesiunea acestora. Ființele, și în deosebi oamenii considerați tabu, transmit această calitate tuturor ființelor și lucrurilor cu care vin în atingere și pot declara de tabu orice vor. Atingerea de tabu

este cel mai mare sacrilegiu și e pedepsită cu moartea sau, în tot cazul, foarte aspru. Cum boala este privită ca urmare a călcării cu voe sau fără voe, ori chiar fără știință, a legii tabului, bolnavii sunt obligați să-și cerceze conștiința și să mărturisească preotului, de s'au atins cumva de vre un lucru sau persoană tabu, ori au săvârșit vre o acțiune declarată tabu. Cei care sunt îndatorati să observe același sau aceiași tabu formează o clasă socială bine deosebită de celelalte și astfel tabu stă la temelia împărțirii în clase sociale. Cei care au dreptul să declare ceva de tabu pentru un timp determinat sau pentru totdeauna, și în deosebi preoții, au și puterea de a destabilua. Aceasta se face cu un anume ceremonial și cu anumite rituri. Așa d. p. noii născuți sunt considerați tabu și nu sunt destabiluați de cât după ce preotul îi stropește sau afundă în apă, cu un anumit ritual (un fel de botez). Tot asemeni se poate scurta și timpul pentru care ceva e privit ca tabu.

Preoții au format la Polinezieni întotdeauna o clasă aparte, privilegiată. În unele părți, ei au exercitat și puterea politică de șefi ai triburilor, în altele formează un fel de colegii, care se ocupă cu astronomia. Datoriile lor sunt: să îngrijească de localurile templelor și de serviciile religioase ce se fac în ele, să taie împrejur și să tatueze pe credincioși, să prezică și să blesteme, să trateze pe bolnavi și să observe toate regulile tabului. Ca semn de distingere de ceilalți oameni, ei poartă pe cap o pălărie foarte înaltă, un adevărat coș de pae și au dreptul să țină până la 12 femei. Preoția este ereditară. Când moare un preot, feciorul îl sărută în gură, ca să primească dela el inspirația dumnezească, al cărei organ a fost muribundul, și darul preoției. O legendă, aflată în insulele Hervey, istorisește astfel instituirea preoției:

„Când oamenii se înmulțiră și zeii văzură cât erau de neștiutori, chemară păsărelele și le spuseră ceeace trebuieau să învețe pe oameni, ca să fie fericiți. Păsărelele cântară și ciripiră oamenilor, dar oamenii nu le putură înțelege. Atunci zeii aleseră câțiva oameni, în trupul

căroră se pogorără, și vorbiră oamenilor în limba lor. Acești oameni aleși de zei sunt preoții. Pentrucă zeii locuiesc în ei, ei pot și prezice. Când cineva vrea să-i consulte, trebuie să le ducă o anumită cantitate din băutura ametoitoare „kava“, pe care ei o beau, cad în extaz și astfel pot prezice“.

În insulele Tahiti, Hervei, Havai, Sandviș ș. a. a existat, până în anul 1820, un ordin preoțesc, cu privilegiile foarte ciudate, a cărui origină și organizare legenda o explică astfel :

„Zeul *Oro*, fiul lui *Taaroa*, unul din zeii principali din Tahiti, voea să se căsătorească cu o femeie de pe pământ. Coborându-se pe curcubeu din cer pe pământ, el găsi, în insula *Borabora*, pe frumoasa *Vairumati*, pe care o luă de soție și uită de cer. Frații săi, *Orotetefo* și *Urutetefo* veniră să-l caute. Coborându-se pe curcubeu și găsind pe *Oro*, îi dăruiră, de bucurie, penele roșii și porcul, sub chipul căroră se ascuseră ei cât îl căutaseră. *Oro* se sui atunci la cer pe un stâlp de foc, dimpreună cu soția sa și luă cu el și curcubeul. Fiul său îi urmă mai târziu, după ce făcu multe fapte vitejești. Cei doi frați al lui *Oro*, rămași pe pământ, fură prefăcuți de el în preoți, areoi“. După numărul celor șapte purcei ai porcului în care fusese întrupat trecător unul din frații lui *Oro*, ordinul areoilor are șapte grade, care se deosebesc unul de altul prin felul tatuării. Primirea în ordin se făcea numai după un lung noviciat și după trecerea de probe severe. Membrii ultimului grad executau niște dansuri și dau un fel de reprezentatie teatrală, care înfățișa la început scene mitologice, iar mai târziu scene din viața zilnică, din care nu lipseau înțepături la adresa căpeteniilor politice, de a căror mânie nu se temeau, pentrucă erau tabu. Trecerea dintr'un grad într'altul se făcea cu multă greutate. Candidatul trebuia să dea dovadă de extaze, viziuni, improvizări poetice, etc., și era uns cu uleiul de kokos, care simboliza duhul lui *Oro*. Areoi din gradul cel mai înalt treceau drept zei și erau adorați ca atare. Ei n'aveau nimic al lor propriu, dar în schimb puteau să ia dela oricine tot ce voeau. După

moarte se credea că merg deadreptul în paradis, la Oro. Unul din privilegiile de care se bucurau areoii era acela de a putea avea relațiuni cu ori ce femei. Copiii însă îi ucideau, sub cuvânt că cei doi frați ai lui Oro, întemeietorii ordinului, nu avuseseră copii. Numai membrii gradelor superioare puteau face excepție dela această crudă regulă și să-și crească copiii, pe care voeau să-i lase în viață.

Sufletele morților se credea că umblă câtva timp împrejurul mormintelor în formă de umbră cu chip omenesc, iar că după aceea se intrupează în diferite animale. În genere, ele sunt înfățișate ca răufăcătoare omului. De aceea, de multe ori Polinezienii se sinucid, pentru ca sufletul lor să-și poată răzbuna mai bine pe dușmani. Și între suflete, ca și în viața pământească, sunt caste: fiecare-și păstrează după moarte casta căreia a aparținut în viață. Înainte de a ajunge la locul fericirii de veci, sufletele sunt înghițite — după cum sunt din castele mai de jos sau mai de sus — de spirite sau de zeeii inferiori ori superiori și digerate, dar nu pentru a fi nimicite, ci pentru a fi spiritualizate mai mult și a putea merge în paradis sau chiar a se preface în spirite. Locul de sălășluire al spiritelor se crede, că e sau în interiorul pământului, în *Po*, sau într'o insulă îndepărtată în apus, sau în cer. Despre o pedeapsă a faptelor rele după moarte se vorbește puțin, pentru că tot răul ce fac oamenii se atribue influenței spiritelor rele.

În ce privește *formele cultului* este de observat, că se găsesc idoli aproape pretutindeni, dar se pune puțin preț pe ei, căci se vând adesea pe lucru de nimic. Mai mult preț se pune în unele părți pe craniile strămoșilor, care se păstrează în locuințe ca fetiși. Locașuri sfinte propriu zise lipsesc în unele părți cu totul, într'altel se găsesc colibe sau bordeie în care se păstrează fetișii, într'altel sunt un fel de parcuri sfinte cu pomi și cu statui de zeei, iar într'altel sunt temple în înțelesul strict al cuvântului. Ca sacrificii se aduc mai mult lucruri de mâncare. Sacrificii omenești nu se aduc decât în unele părți la întronarea regilor. Atunci se sacrifică, în chip

solemn, un om înaintea unui idol, după care un preot dă regelui ochiul stâng al sacrificatului, ca să-l mănânce. Regele îl mănâncă într'adevăr, sau se face că-l mănâncă, simbolizându-se prin aceasta, că regele, însușindu-și un suflet în plus, devine mai înțelept și mai prevăzător.

În religiunea Polinezienilor întâlnim dar mai mult de cât în orice altă religiune primitivă o mulțime de elemente de valoare, de idei înalte, amestecate cu tot felul de rătăciri.

* * *

Ajunși la sfârșitul studiului asupra religiunii primitivilor, putem încheia cu constatarea că religiunea nu lipsește nici unui neam de primitivi, cum s'a pretins și susținut altă dată, dimpotrivă din nici una din ele nu lipsește nici unul din elementele proprii religiunii, ba într'unele din ele întâlnim chiar idei foarte potrivite despre divinitate și o viață religioasă și morală destul de înaltă. Elementele de valoare sunt însă amestecate cu o mulțime de superstiții și de practici grosolane, din a căror cauză își pierd cu totul însemnătatea. Nu e de trecut cu vederea și constatarea, că cele mai multe din religiunile primitivilor păstrează destul de limpede urmele unei religiuni mai vechi și superioare, față de care ele sunt o decădere.

VERIFICAT
1908

TABLA DE MATERII

Introducere

§ 1. Definiție, pag. 3. § 2. Istoria Apologiei și a Apologeticii, pag. 7; Aristide Filosoful din Atena, pag. 10; Sfântul Justin Martirul și Filosoful, pag. 10; Tațian Asirianul, pag. 12; Atenagora, pag. 12; Sfântul Teofil al Antiohiei, pag. 14; Hermia Filosoful, pag. 15; Clement Alexandrinul, pag. 16; Origen, pag. 16; Minucius Felix, pag. 17; Tertulian, pag. 19; Ciprian, pag. 21; Arnobiu, pag. 21; Lactanțiu, pag. 22; Eusebiu, pag. 24; Sfântul Atanasie cel Mare, pag. 24; Sfântul Ciril al Alexandriei, pag. 25; Sfântul Grigore de Nisa, pag. 25; Fericitul Augustin, pag. 26; Paul Orosiu, pag. 27; Firmicus Maternus, pag. 27; Fericitul Teodoret, pag. 27; Ioan Damaschin, pag. 28; Toma de Aquino, pag. 28; Pico de Mirandola, pag. 29; Raymond de Sabunda, pag. 29; Nicolae de Cuza, pag. 30; Hugo Grotius, pag. 30; Blaise Pascal, pag. 31; Naturalismul și deismul englez, pag. 31; Scepticismul lui Descartes, pag. 32, al lui Bayle și Voltaire și combaterea acestora în Franța, pag. 33; Filosofia lui Leibniz, Chr. Wolff, raționalismul german și combaterea lor, pag. 34; Humanismul, filosofia renașterii și cea panteistă în Italia și combaterea lor, pag. 35; Veacul XIX în Anglia, pag. 36, în Germania, Elveția germană și Austria, pag. 37; în Franța, pag. 40, în Italia, pag. 41, în Spania, pag. 42, în țările ortodoxe, pag. 42—44.

CAPITOLUL I

Ființa sau esența religiunii.

§ 1. Religiunea internă și externă, pag. 45: Ce este religiunea? pag. 45; Etimologia cuvântului religiune, pag. 47; Noțiunea de religiune în Vechiul și în Noul Testament, pag. 49; Notele caracteristice ale religiunii, pag. 50.

Teoriile despre ființa religiunii.

A. Teorii intelectualiste, pag. 53: Noțiunea de cauzalitate, pag. 53; Noțiunea de infinit, pag. 57; Critica acestor teorii, pag. 59. *B. Teorii voluntariste*, pag. 61: Teoria lui Kant, pag. 62; Critică, pag. 65. *C. Teorii sentimentaliste*, pag. 69: Definiția și importanța sentimentului, pag. 69; Teoria lui Schleiermacher, pag. 70; Critică, pag. 72. *D. Teorii estetice*, pag. 78: Expunere, pag. 78; Critică, pag. 80; Concluziune, 84.

CAPITOLUL II

Origina religiunii.

Fixarea problemei, pag. 86. *A. Animismul*, formele sub care se prezintă el, pag. 88; Critica formării ideei de spirit, pag. 92; Cultul strămoșilor, pag. 97; Monoteismul primitiv al lui A. Lang și W. Schmidt, pag. 99; Ipoteza despre mana, pag. 100; Ipoteza magiei, pag. 101; Ipoteza lui Durkheim și a lui Söderblom, pag. 104. *B. Fetișismul*, pag. 105; Critică, pag. 106. *C. Naturismul*, pag. 112: Naturismul lui Reville, pag. 112, al lui Max Müller, pag. 113, al lui Eduard von Hartmann, pag. 113, al lui Otto Pfeleiderer, pag. 115, al lui Hoekstra, pag. 119; Critică, pag. 120. *D. Ipotezele naturalisto-evoluționiste*, pag. 128: § 1. Ipoteza că religiunea e proprie și animalelor, pag. 129; § 2. Ipoteza fricii, pag. 137. *E. Ipotezele raționaliste*, pag. 141: § 1. Ipoteza raționalismului istorico-pragmatic, pag. 141; § 2. Ipoteza raționalismului naturalistic sau fizical; § 3. Ipoteza raționalismului psihologic. *F. Ipotezele antiraționaliste*, pag. 158: § 1. Nativismul, pag. 159. § 2. Supranaturalismul, pag. 164. § 3. Evoluționismul, pag. 166. § 4. Teoria teologico-filosofică, pag. 170.

ISTORIA RELIGIUNILOR

Introducere.

§ 1. Inceputul și dezvoltarea istoriei religiunilor, pag. 176. § 2. Impărțirea religiunii, pag. 180.

CAPITOLUL I

Religiunea primitivilor.

Introducere, pag. 186.

CAPITOLUL II

Religiunea primitivilor din Asia.

Privire generală, pag. 190; Tătarii, pag. 191; Mongolii, pag. 194.

CAPITOLUL III

Religiunea primitivilor din Africa.

Privire generală, pag. 196. I. *Negrîi*, pag. 196: Conzii, Abo, Gallas, pag. 211; Masaii și Eveii, pag. 212. II. *Cafri*, pag. 213: Beciuani, pag. 215; Sutoșii, pag. 216; Bușmenii, pag. 217; Indigenii din Cango și Loango, pag. 217; Locuitorii din Kabinda, pag. 219; Giriama și Vanyika, pag. 220. III. *Hotentoșii*, pag. 221: Primitivii din Uganda, pag. 224; Pigmeii sau Negrilii, pag. 226.

CAPITOLUL IV

Religiunea primitivilor din America.

Generalități, pag. 228. Eschimoșii, pag. 229. Piele Roșii, pag. 232. Indigenii Antilelor, pag. 240. Caraibii, pag. 242; Triburile braziliene, pag. 245. Tupi-Guaranii, pag. 246; Botocuzii, pag. 246. Neamurile din sudul

Americii : Guyacuru, pag. 248 ; Abidonii, pag. 249 ; Indienii pampelor, pag. 249 ; Patagonii sau Tehelchues, pag. 250 ; Fuegienii, pag. 251 ; Araucanienii, pag. 251.

CAPITOLUL V

Primitivii continentului australian.

Generalități, pag. 252. Australienii, pag. 253. Melanezienii, pag. 260. Micronezienii, pag. 262. Polinezienii, pag. 264. Tabla de materie, pag. 277.

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
2017